КЕРАМИКА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ И ПРОУЧВАНИЯ

4.2
II 34013

БОЛГАРСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ С МУЗЕЕМ

СЕРДИКА

ТОМ 2

ИЗДАТЕЛЬСТВО
БОЛГАРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
СОФИЯ · 1989

ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES

INSTITUT ARCHEOLOGIQUE ET MUSEE

SERDICA

TOME IIe

EDITIONS
DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES
SOFIA · 1989

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ

СЕРДИКА

ТОМ 2

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ И ПРОУЧВАНИЯ

СОФИЯ • 1989

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР),
ТЕОФИЛ ИВАНОВ, МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

© АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БАН
1989
c/o JUSAUTOR, SOFIA

ПРЕДГОВОР

През 1964 г. беше отпечатан сборникът „Сердика. Археологически материали и проучвания", т. 1, издание на Археологическия институт с музей при Българската академия на науките. В него намериха място публикации на разкопки в София в периода 1949–1953 г. Те засягаха предимно площите, където бяха построени сградите на Министерския и Държавния съвет, на Централния универсален магазин и хотел „Балкан".

Последвалите действия по градоустройството и благоустрояването на София поставиха нови сериозни задачи пред археолозите. Въпреки че бяха разформировани колективите, които работиха на първите пет големи строежа на София, и че кадрите на Археологическия институт трябваше да поемат не по-малко отговорни задачи в различни краища на страната, повечето от софийските археологически обекти бяха поети от създадения през 1952 г. Музей за история на София. От друга страна, големите мащаби на софийските разкопки позволиха да бъдат постоянно привличани на временна работа много бъдещи научни работници в Археологическия институт и музей и в Института по тракология.

Интензивността на археологическите проучвания през изтеклите над двадесет години след отпечатването на сб. „Сердика", т. 1, беше изключително голяма. През отделни години разкопките се водеха без всякакво прекъсване и през зимните месеци. Така протече работата при строежа на двата подлеза в центъра, при изграждането на топлопроводната мрежа, при отделни строежи в западната и в северната част на резервата „Сердика-Средец". Голямата натовареност с работа на терена забави цялостното публикуване на резултатите от разкопките. Но през тези двадесет години бяха отпечатани много отделни статии и публикации, в които се даде отговор на най-актуалните проблеми. Голяма част от тези изследвания засягаха проблемите на средновековната археология на София, дотогава пренебрегвани. Някои студии дават пълна характеристика на Средец по археологически данни. Друго постижение на този период е и значителното разширяване на археологическата тематика, изследването на проблеми и материали, които дотогава не са били обект на внимание, особено що се отнася до късното средновековие. Приложената в края на този том библиографска справка дава възможност на читателя да се запознае с тези публикации.

С цел по-нататъшното цялостно публикуване на археологическите открития в София Археологическият институт с музей продължава поредицата Сердика с настоящия том. В него се отразява именно разширената проблематика. Томът съдържа изследване върху процеса на формиране на археологическото наследство в София, публикации на различни находки от античността и средновековието, на паметници от района на София. В тома е поместена последната студия на заслужилия за изследването на София доц. арх. Сава Бобчев, съдържаща преглед на разкритите обекти за периода 1920–1970 г., с което редакторският колектив изпълнява волята на автора и му отдава още веднъж почит.

Завършването на значителен етап от преустройството на главния център на София, който съвпада с площта на Сердика и Средец, позволи да се ускори обработката на получените теренни резултати и даде възможност за тяхното публикуване.

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Магдалина Станчева

АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА СОФИЯ. ФОРМИРАНЕ, СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ

УВОД

Да се изследва археологическото наследство на София като цяло е задача съществено различна от изследването на отделни негови елементи. Досега значителните по брой и по стойност научни изследвания засягат именно отделните елементи на това наследство[1]. Най-често това са единични паметници, групи от еднородни или близки по вид отделни участъци от старата площ на града[2]. По-редки са опитите да се улови характерното за дадената епоха, като се потърси нейното отражение в материалните ѝ следи[3]. При това колкото по-късна е епохата, толкова повече изследователят трябва да вземе под внимание присъствието на създаденото в по-ранните епохи и толкова по-малко е възможно самостоятелното разглеждане на фактите в ограничено време[4].

Досега не е правен опит да се разгледа археологическото наследство на София като една исторически формирана цялост, достигнала до нас в резултат на продължително, непрекъснато и интензивно натрупване на следи от човешкия живот и дейност. София представлява рядък, може би дори в някои отношения изключителен случай[5]. Върху нейната градска територия не са засвидетелствувани само епохите на палеолита и мезолита[6]. Но ако неолитното селище, което определя възрастта на града на повече от 7000 години, е разположено в сравнително нов квартал на съвременна София (кв. Гео Милев)[7], то енеолитното е вече на площад „9 септември"[8], а следващата епоха — бронзовата — слага началото на историческия и сякаш вечен център на града[9].

Близо десетте метра културни напластявания, оставени от непрекъснатото обитаване в центъра на сегашния град, представляват една много сложна археологическа ситуация. Границите между епохите са само условни, а стерилни пластове не се установяват.

Цялата тази археологическа документация на историята на София лежи под днешния ѝ център, а малка част от нея е адаптирана в съвременния облик на града. Това са забележителни паметници, надживели със столетия, а някои и с хилядолетия времето на тяхното създаване.

Допреди три десетилетия изглеждаше, че София ще трябва да се задоволи с тези недвижими следи на своето минало. Въпреки монументалността на някои от тях те оставаха изолирани от своя исторически контекст[10]. Те бяха по-скоро символи, отколкото добре представени красноречиви свидетелства за епохите[11]. В един млад на вид и все още в процес на обновление град тяхната изолираност ги оставяше необяснени за онези, които не познават историята и съдбата на археологическото наследство на София.

От 1956 г. столицата приобщи към преустроения си частично център няколко различни археологически ансамбъла или отделни паметници[12]. А през 1970 г. двата подлеза в центъра показаха колко големи са възможностите за съчетаване на археологическото наследство със съвременните урбанистични решения[13].

Пет години по-късно Политбюро на ЦК на БКП взе решение за запазване на археологическото наследство на София и за свързването му със съвременния облик и преустройство на града[14]. През 1976 г. Министерският съвет издаде постановление, с което площта на античния и средновековен град се обявява за резерват, а четири зони извън нея се поставят на специален режим на застрояване[15]. Тези документи са в действие и се прилагат в момента чрез конкретни решения на сега осъществяваното строителство[16]. Прилагат се и чрез проучвания и проекти, които се отнасят до по-близки и по-далечни години[17].

При тези условия пред археолога, който изследва миналото на София, се поставя задачата да съдействува за оптималното решаване на тези проблеми, а това изисква да се осигури колкото е възможно по-пълна информация за археологическото наследство. Досегашните проучвания и опит трябва да се използуват за създаването на една относително ясна картина на неговото формиране, съдържание и състояние. На практика запазването на това наследство за поколенията ще се решава в определен исторически период от време, свързан с новото строителство на центъра[18]. Колкото по-добре се изнасят проблемите, с които ще се сблъска тази задача, толкова по-сполучливо ще бъде нейното решение[19].

Естествено тази задача е трудна дори и за дългогодишен работник на полето на софийската археология. Далеч сме от мисълта, че можем да отговорим на всички въпроси, които се поставят или които сами си поставяме. Но

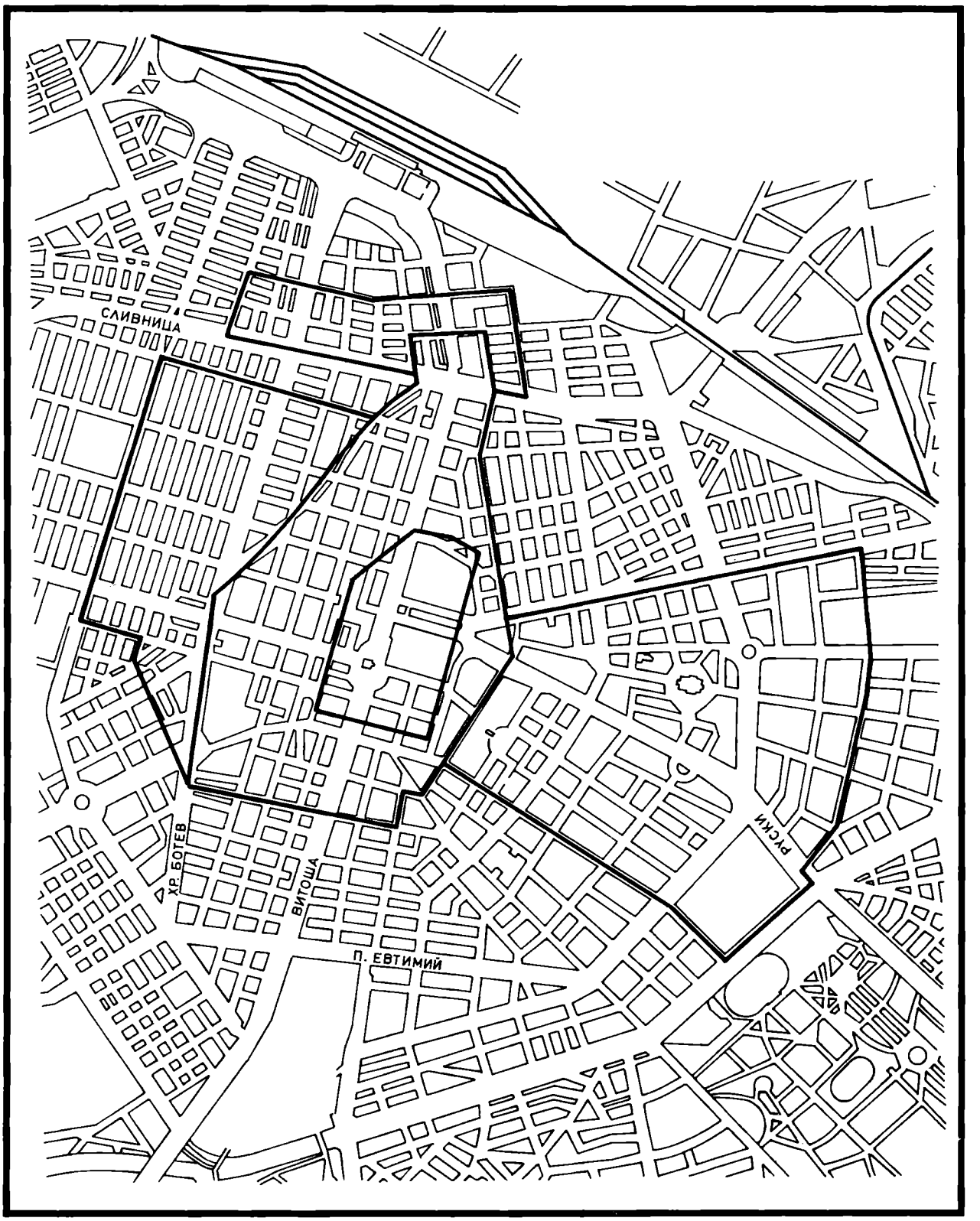

Обр. 1 Резерватът Сердика-Средец и охраняваните зони, нанесени върху съвременния план на централната част на София*

постигнатото може да бъде надеждна основа за бъдеща работа, а останалите без отговор въпроси — подтик и насока за нови иследвания.

ПРОСТРАНСТВЕНИ ГРАНИЦИ

Съвременна София обхваща вече значителна площ от Софийското поле. През последните две десетилетия новите квартали и присъединените села видоизмениха коренно структурата и плана на града. В новите му широки рамки се включват много населени места, които са съществували в различни епохи. Всяко от тях обхваща един отрязък от времето, през което София (условно казано, т. е. селищата на

* Изчертал Ст. Гошев по данни от документацията на разкопките.

нейното място) съществува. Многобройни са неолитните и енеолитните селища, тракийските поселения и некрополи, полските вили, укрепените пунктове, римските пътища и др. За най-ранните епохи повечето селища са съществували независими едно от друго, докато покъсно много от тях са се свързали повече или по-малко.

Всички разнородни и разновременни следи от историята на Софийското поле не са непосредствено свързани с възникването и развитието на селището, чийто наследник и продължител е София. По отношение на изследването и особено на грижата за запазване те имат съвсем различни проблеми. Независимо от това, че се включват в културно-историческите богатства на територията на столицата, те не могат да се смятат за предшественици на София. Тяхното изследване е една продължителна задача, която се изпълнява, но ще се изпълнява с други темпове от тези на изследването на предшествениците на самия град, разположени в дълбочината на неговия исторически център, а не периферно. Особено съществена разлика е относителната краткотрайност на тяхното съществуване в сравнение със селището, което поставя началото на съвременния град. Само неговото място се отличава от всички други с непрекъснат живот. По местоположението си в днешния център на града именно то трябва да се приеме като първоначално за днешна София[20].

Нашето изследване засяга пространствено трайно и непрекъснато обитаваната площ, която е наситена с археологически находки от различни епохи. Тази площ именно е обявена за резерват. Изследването обхваща и защитените зони — застроени участъци извън градската крепостна стена, разширения на крепостта и некрополи. Те са свързани с живота в площта на резервата не непрекъснато, а през отделни периоди от историята на града.

Резерватът и защитените зони имат следните очертания по съвременните улици на София:

Резерват: в границите на улиците „Алабин", „Леге", „Сердика", „Веслец", „Екзарх Йосиф" и „Княз Борис I".

Първа зона — пояс между резервата и улиците „Ангел Кънчев", „Софийска комуна", „Малко Търново", „Веслец", „Козлодуй", „Станка Първанова", „Княз Борис I", „Георги Кирков", бул. „Христо Ботев" и „Васил Коларов".

Втора зона — главен некропол на Сердика-Средец с граници по улиците и по булевардите: „Софийска комуна", „Малко Търново", „Дондуков", „Бирюзов", „Сан Стефано", „Евлоги Георгиев" и „Гурко"

Трета зона — некропол с граници улиците: „3 април", „Г. Кирков", „Кирил и Методий", „Опълченска", „Позитано", „Ивайло" и бул. „Хр. Ботев".

Четвърта зона — некропол с граници по улиците: „Сливница", „Будапеща", „Клокотница" и „Отец Пайсий".

ХРОНОЛОГИЧЕСКИ ГРАНИЦИ

За начална дата на обитаването на мястото на днешна София се приема *неолитната епоха*. Селище от това време бе открито за пръв път в градската площ на София през 1958 г. в кв. „Гео Милев". Тогава бе установено, че то отговаря по време на Караново Ia, т. е. на най-стария пласт на Карановската селищна могила. Тази могила остана като еталон на праисторическата хронология у нас. При откриването на софийското неолитно селище Караново Ia се датираше в IV хил. пр. н. е. Новите изследвания изтеглиха датировката с повече от едно хилядолетие назад[21].

Софийското неолитно селище е разположено в един бързо преустройващ се и застрояващ се квартал. То няма характер на селищна могила. Неговите следи се откриват на различна дълбочина в различни негови участъци. Цялостното му изследване не е възможно. Но в отделни случаи при изкопи за ново строителство бяха установени нови данни за него и събрани нови материали. Такива случаи се удадоха и през 1978 г., когато Музеят за история на София, който организира наблюденията още през 1958 г., направи опит за посистемно проучване на участък от това селище и през 1985 г., когато бяха получени особено ценни резултати[22].

Разположението на селището е много благоприятно. То заема твърде голяма (все още неточно изяснена) площ на левия бряг на Бистришката река.

Селища от същата епоха в Софийско поле има твърде много. Няколко влизат вече в административната територия на София. Селището в кв. „Гео Милев" е най-близко до центъра, но то е отделено от неговото историческо ядро на голямо разстояние. Това селище не участвува в непрекъснатото историческо развитие на едно определено заселено място. Така че то не влиза и в хронологическите граници на историческия център на София, а поради това и не е предмет на това изследване. На някои въпроси, свързани със съвременното изявяване на това селище, ще се спрем по-долу.

Малко по-различно стоят нещата с *енеолитното селище*, открито на пл. „9 септември" пак през 1958 г.[23] По-различно, защото то попада в една от охраняваните зони около резервата — зона II. Това селище е изследвано единствено по време на преустройството на площада, когато бе и за пръв път установено. Неговото разположение е също типично за енеолитната епоха — било устроено на една пясъчна утаечна тераса с наклон към югюгозапад. Разкрит е участък от селището именно на югозападната страна на терасата, на неголяма площ (около 250 m²). Но може да се предполага, че строежът на конака, на сградите около него, а след Освобождението — разширяването на княжеския дворец и устройването на неговата градина, са унищожили голяма част от него.

Въпросът за неговото изявяване също трябва да се реши, но и то както неолитното, е без пряко продължение на същото място в следващите епохи. Следи от селище от ранния енеолит бяха установени през 1985 г. в кв. „Подуяне", при строежа на читалище „Възраждане".

За начална граница на историческия център, който лежи в площта на резервата, трябва да се приеме следващата, *бронзовата епоха*. Следите от бронзовата епоха поне досега са малко по количество. Те се появиха именно в площта на резервата, на същото място, където градът се формира постепенно. Така че в смисъла на „корен" на бъдещия град трябва да се приеме това селище, което вече може да се определи като тракийско.

Предметите, които могат да се свържат с това начало, бяха открити на повече от 10 m дълбочина при копаенето на фусове на сградата на Министерския съвет през 1952 г. (тогава Министерството на тежката промишленост)[24].

Къде трябва да се постави горната граница за археологическото наследство на София, е проблем по-скоро методичен. Ние вече не поставяме въпроса, попадат ли в сферата на археологическите изследвания XV, XVI, XVII и дори XVIII в. В това отношение софийската археология заема челно място по грижата за изследване на пластовете от тази епоха и по публикации на археологическите материали[25].

Въпросът, какви данни могат да се получат от горните културни пластове, които лежат най-близо под паважната съвременна покривка, може да получи и твърде необичайни отговори. Състоянието на доосвобожденската документация на материалната ни култура стои така, че съвсем не са за пренебрегване някои данни, които се получават чрез разкопки или при случайни изкопи. Така бяха получени сведения за водопроводите от дървени стволове в София през XIX в., така бяха открити керамични пещи от същото време, мраморни декоративни плочи, много предмети на бита, които представляват безспорен интерес, монети и др. Много топографски изследвания за възрожденска София биха могли да се направят по открити чрез разкопки данни. Например археологическото изследване на пл. „Ленин" трябва да започне с търсене на очертанията на възрожденски сгради като Денкоглувското училище. Така че археологът не може да пренебрегва следите от миналото столетие.

Идеята да се събират по археологически път данни за началото на нашето столетие, за двадесетте и даже за четиридесетте години може да изглежда еретична. Но как да се нарече методът, чрез който в Западния парк на София бяха открити гробовете на разстреляни по време на Владайското въстание войници, или пък немският блиндаж с оръжие от Втората световна война на мястото на хотел „Рила"?

Без да се изпада в крайности, необходимо е внимателно отношение към цялата информация, която идва от подпаважните пластове, включително и към онези, които се отнасят до Втората световна война. Бомбардировките на центъра на София заровиха на различна дълбочина не една следа от материалния живот. Тези данни трябва да се използуват грижливо, а самите предмети са незаменими по своята музейна стойност. В противен случай музеите би трябвало да показват много неща само по снимки, например самите бомбардировки и последствията от тях. Нещо повече, трябва да се съжалява, че в грижата да се заличат следите от войната не се прояви интерес да се запази някъде свидетелство за тези страшни за София дни, както е направено например във Варшава, в Ковънтри (Англия) и в други градове. Така че при откриването на някои красноречиви следи трябва да се помисли не могат ли те да се съхранят. На незапознатия с историята на града от последните години преди 9 септември 1944 г. не е известно, че центърът е бил почти изцяло унищожен. Оголените калкани на оцелелите здания биха му изглеждали като архитектурна нелепост, а не като оцелели следи на един друг, насилствено унищожен архитектурен облик.

ПРЕДГРАДСКИ ОСТАНКИ В РЕЗЕРВАТА

Засега не могат да се установят нито очертанията на селището от бронзовата епоха, нито дебелината и интензивността на културните напластявания, които то е оставило. Може да се каже, че е било съвсем близо до минералния извор, на юг от него на височината. Връзката му с минералния извор е съвсем естествена. Перспективата за някакво по-цялостно изследване е много неясна. При определени условия може да се предполага, че някои от изкопите за метрото могат да дадат нова информация.

През последните десетина години проучванията на брозновата епоха у нас дават много богати резултати и безспорно показват висока степен в развитието на селищната култура[26]. Установени са елементи от система на селищно устройство, на вътрешна комуникация и на фортификация. Доказва се безспорно възникването на апсидно жилище — интересно постижение на жилищната архитектура[27]. Характерът на някои селища, които са и центрове на размяна, позволява да се говори за възникване на градове.

Като се има предвид важността на този кръстопът, на който се развиват предшествуващите София селища, трябва да се предполага, че съществуващото на това място селище не е било от незначителните. Още повече че в тази епоха има вече твърде интензивно движение и контакти и пътищата са играли значителна роля. Разбира се, трудно е да се употреби понятието град. Но тракийското поселение от бронзовата епоха може да се смята за предшественик на града на това място — т. е. историята на това място започва в края на III или през II хил. пр. н. е.

Практически едва ли ще бъде възможно в близко бъдеще да се открие, съхрани на място и приобщи към някакъв археологически ансамбъл участък от селището от бронзовата епоха. Но никой не може да изключи това за едно по-далечно бъдеще предвид невероятно бързия ръст на техническите възможности за решаване на такива сложни задачи.

Засега бронзовата епоха би могла да участвува символично в изявяването на археологическото наследство на София. Това е не само постижимо, но и нужно. Крайно време е също така едно толкова важно за ранната история на София природно богатство — минералният извор в центъра — да се подчертае и свърже с тракийското начало на града.

Приблизително така стоят нещата и със селището от *ранножелязната епоха*. Находките са малко, но безспорни. Те са открити при дълбоки изкопи за сградата на Държавния съвет (тогава Министерство на електрификацията) и на хотел „Балкан“[28]. Тъй като не може да се допусне намаляване на значението на минералния извор като притегателна сила за обитателите, тяхното местонамиране малко по-далеч от него в сравнение с находките от бронзована епоха само отбелязва един по-далечен заселен участък. Тези граници могат да бъдат наследени от по-старата епоха, но може да са и резултат от разрастване на селището в южна посока.

Едно указание за значението на ранножелязното селище в София е откриването на набързо устроения гроб със златна купа, меден котел тип „Урарту“ и глинен съд. Те са намерени в опитното поле на Института по растениевъдство на БАН в кв. „Казичене“. Този гроб не може да се свърже със селище или некропол на самото място. По-вероятно е той да е следа от някакви действия, може би военни, свързани с пътищата към селището в сърцето на днешна София[29].

Възможностите за изявяване на ранножелязната епоха в съвременния град са същите, както при бронзовата.

СЕРДОНПОЛИС

През *ранната елинистическа епоха*, връхна епоха за политическото развитие на Тракия преди залеза ѝ, процъфтява *тракийският град*. В България добре изследван е само един град — Севтополис[30], но по това време имало вече цяла мрежа от такива градове. Много от тях са предшествениците на онези повече или по-малко добре изучени и според нас погрешно наричани „римски“ градове, някои от които лежат под съвременни селища. Един от тях е без съмнение Сердонполис (Град на сердите) — Сердика[31].

Елинистическата епоха в София е засвидетелствувана с много малко, но определено информативни находки. Те са три вида — архитектурни останки[32], местна и вносна керамика[33] и една монета на тракийския владетел Реметалк I (ок. 16—12 г. пр. н. е.). Стените и монетата са открити при строежа на хотел „Балкан“[34], а керамиката — при строежа на сградата на Музея за история на София на ъгъла на бул. „Г. Димитров“ и ул. „Екзарх Йосиф“ и при проучване на западната крепостна стена на строежа на метростанция 7. Ориентацията на откритите предримски стени е по главните световни посоки.

Дори и разположението на тези находки е вече твърде красноречиво — те са в двата края на резервата и по дългата, и по късата му ос. Ако се приемат като сигурно указание за обитаваната площ, то тя почти съвпада с площта, укрепена по време на римското владичество. Минералният извор попада вътре в нея, а оста север — юг, главният път в тази посока, изглежда вече оформен.

Два от керамичните фрагменти са от голямо значение. Единият е от гърлото на голям питос с кръгъл щемпел с многолистна розетка. Този щемпел е известен от Севтополис и показва връзка със Севтовата столица[35]. Другият е дръжка от амфора с щемпел. Въпреки че буквите му не са добре разчетени, няма съмнение, че амфората е внесена от Беломорието и по-точно от някой от островите. И така градът на сердите е във връзка със Севтополис и с по-далечни южни градове. Ясно е, че това не може да бъде незначително селище.

Монетата, която се датира по-късно от керамиката, показва, че тук животът продължава и се развива икономика, която се нуждае от парични знаци за извършването на търговския обмен.

В светлината на всичко, което е вече направено за изследване на тракийската история, и с информацията, която находките ни дават, сме склонни да приемем, че с тракийския Сердонполис започва историята на София като градски център. Това предположение се подкрепя логично от много съображения, които тук няма да излагаме, включително и от някои факти след завладяването на Софийското поле — земята на сердите — от Рим. Един такъв много интересен факт се съобщава в намерена в Атина епиграма: посветителите са траки от град Сердика, заточени в Атина след завладяването на земите на сердите и които получават разрешение да се върнат в родното си място след установяването на мира в 44 г.[36] Не е случайно, че градът запазва това име[37] (фактът, че го научаваме от писмени извори и по монети от II и III в., не означава, че той не го е носил преди това) и че става веднага административен център, какъвто и при своята независимост сигурно вече е бил.

За града, съществувал на мястото на центъра на София до началото на нашата ера, преди завладяването му от римляните вече разполагаме с архитектурни останки на място и с известни указания за заеманото пространство. Докато от селищата през бронзовата и ранножелязната епоха могат да се очакват

наслоени един върху друг пластове, „Градът на сердите“ със своето строителство вероятно за пръв път се е врязал в тези по-стари културни пластове. Това е характерно за всяка нова епоха спрямо по-старата и отсега нататък ще се наблюдава непрекъснато. Фактът, че той е бил установен на едно място (на парцела на хотел „Балкан“) и благодарение на археолозите, и на сравнително добрите условия за спасителни разкопки там, показва, че това е напълно осъществимо и на други места. Останките от предримския град са от изключителна документална и информативна стойност за историята на българската столица. Те имат значение и като свидетелство за тракийската цивилизация. Затова всички усилия трябва да се положат за тяхното издирване, изследване и подчертаване в съвременна София.

СЕРДИКА ПРЕЗ I—VIII в.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА

С това име е свързан животът на града в продължение на близо осем столетия. Тук го използуваме условно. Всъщност от I в. нататък „Градът на сердите“ продължава своя живот, но вече в границите на Римската империя. От края на IV в. Сердика е в пределите на Източната римска империя.

За периодизацията на тези осем столетия се използуват различни термини — римска епоха, раннохристиянска или ранновизантийска епоха до края на VI в. За Сердика в тях се включва времето на „тъмните векове“ — VII и VIII в., когато градът е още византийска територия.

До включването на Сердика в пределите на българската държава той остава един град с основно тракийско население независимо от степента на романизация на тракийските си обитатели или на количеството пришълци от други краища на империята. Въпреки че тези въпроси са трудни за изясняване, няма сериозни основания да се допуска, че градът е сменил основно населението си, като е престанал да бъде обитаван от местните коренни жители на тези земи — траките.

Може да се каже, че това е единственият обединяващ тези осем столетия белег на Сердика. В почти всяко друго отношение тези столетия са изпълнени за града с много съществени промени, които ги делят на отделни епохи, съответни на историческата периодизация на балканските земи.

На фона на неколкохилядното развитие на селището на мястото на София времето от началото на нашата ера до превръщането му в български град има изключително голямо значение. В тези столетия се създават и развиват много черти на града, които имат трайно въздействие и върху развитието му през следващите епохи. А някои от тези черти се запазват като негови трайни характеристики.

Въпреки че политическото положение на Сердика през тези осем столетия е приблизително едно и също — завладян тракийски град в границите на Римската, а после на Византийската империя — в него се извършват големи обществено-икономически промени. Хронологичните граници естествено не могат да бъдат безусловни. Но с всичките условности на това разделяне ще разгледаме поотделно ситуацията през I—III в. и IV—VIII в.

СЕРДИКА ПРЕЗ I—III в.

Първите три столетия от развитието на града в пределите на Римската империя оставят в археологическото наследство на София много силна и трайна следа. Но създаденото през тези столетия се подчинява на динамиката на историческото развитие и идва до нас или напълно трансформирано, или разположено спорадично и фрагментарно в градската площ. Строителството през следващите три столетия (IV—V) видоизменя почти основно облика на Сердика, и то предимно в обем, а планът на града, т. е. основните градоустройствени линии, надживява времето, в което е създаден. Всъщност това е и най-съществената и трайната от създаденото от I до III в. — една градска структура, която е твърде рационална, продължителка в някои отношения на по-стара предримска — тракийска, традиция, а същевременно съобразена със съвременните (за епохата) нужди на града и дори предвидлива по отношение на неговото развитие. Именно тези й качества осигуряват нейната дълготрайност и дори нейните следи в съвременния град.

Археологическото наследство от тази епоха е разположено както в границите на резервата и неговата първа периферна зона, така и в околността. Градът живее в тясна икономическа, административна и военностратегическа връзка с тази околност. И ако в много отношения това е зависимост, създадена още в елинистическата епоха, времето на римското владичество със засилената грижа за сигурност на завладените територии и особено на такова възлово място, както и експлоатацията на една робовладелска империя дават на тази зависимост категоричност, отразена в археологическите останки.

Няколко са възловите строежи от тези три столетия: крепостната стена, уличната система, най-тясно свързана с крепостната система, термите, храмовете и някои други обществени сгради. Извън очертанията на крепостта това са пътищата и станциите, водоснабдителното строителство, ранните крайградски вили. Установяването на местата на некрополите също се отнася към тази епоха, но, както ще видим, не всички се използуват и през следващите столетия.

Ще се спрем последователно на отделните съставки на археологическото наследство, оставено от строителството от I до III в. включително. Естествено тези граници са в

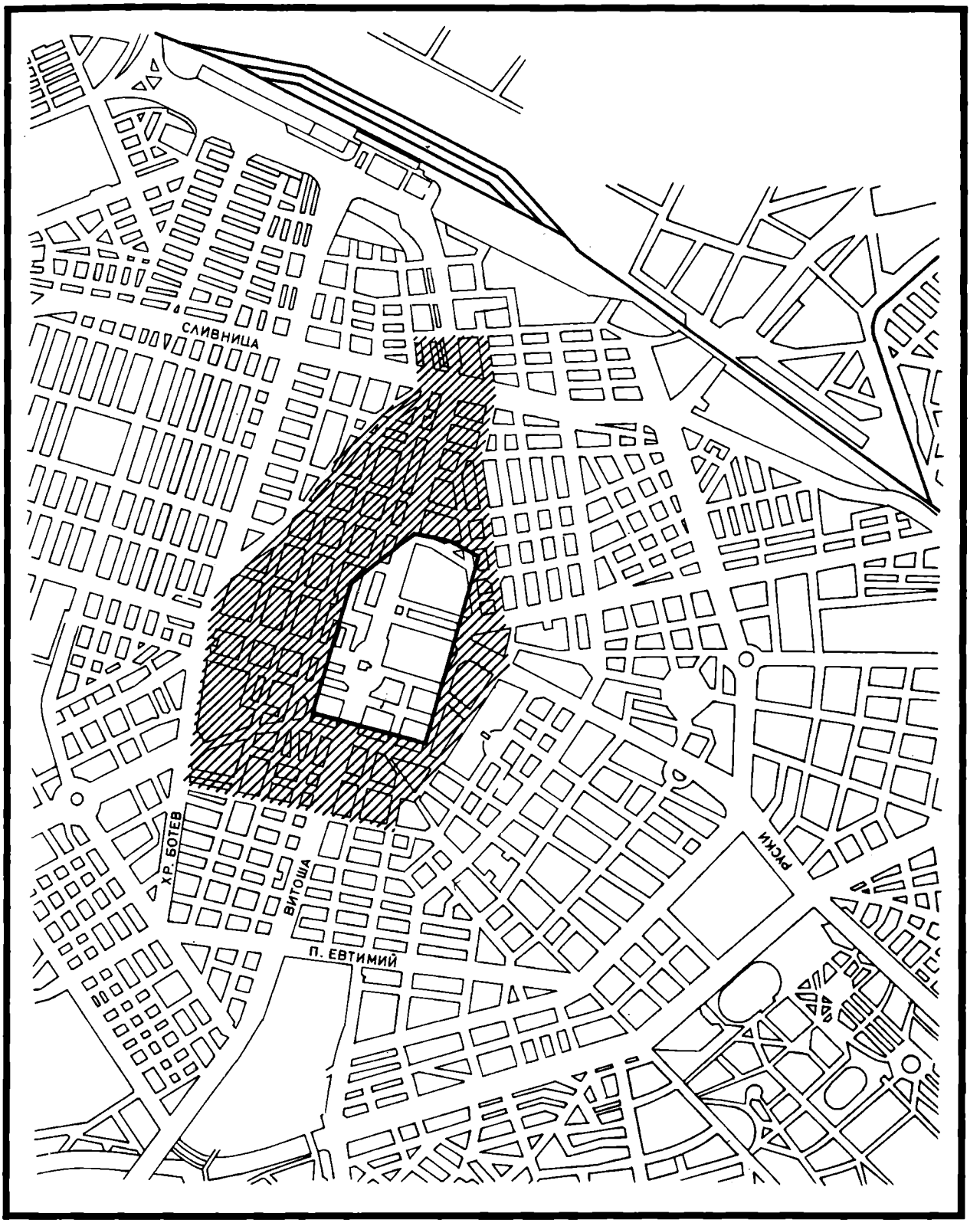

Обр. 2 Укрепената площ на Сердика и площите непосредствено около крепостната стена, в които се срещат археологически паметници от I—III в.

известна степен условни. Началото на този период е завладяването на земята и града на сердите. Той става много скоро център на стратегията. При император Траян (98—117) получава статут на римски град (Улпия Сердика), а при император Аврелиан (270—275) става център на провинция Вътрешна Дакия. Градското преустройство без съмнение се е извършило постепенно, така че в началото на този период са продължили да се използуват известно време предримски сгради, особено жилища. Към горната граница трябва да се присъедини най-малко и първото десетилетие на IV в. След Миланския едикт (313 г.) в

градовете и около тях започват да се строят християнски базилики. А за Сердика готското нашествие от 270 г. сигурно е причина да се предприеме ново укрепяване на града. Точната му дата не може да се определи със сигурност. Но то трябва да се отнесе или към самия край на III в., или към началото на IV в. Така че по отношение на градоустройствена и строителна дейност първите три столетия с известно прескачане на долната и горната граница представляват един период с определена и различна от тази на следващия период характеристика[38].

Пътното строителство в тракийските земи трябва да се свърже преди всичко с десетилетията след завладяването им от Рим, с управлението на император Траян и с времето непосредствено след него. Това е особено валидно за Сердика, кръстопът на главни пътища. Късно датираните милиарни колони (III в.) отразяват по-скоро грижите за поддържането на пътищата[39]. Същото се отнася и за станциите. За съжаление в околността на Сердика нито една станция не е добре проучена, нито един участък от римски път не е запазен[40]. Тези пътища са използвани дълго. Техните следи са слабо съхранени. Но възможности за издирване и консервиране на елементи на античната пътна мрежа около Сердика все пак има. Това е една задача за бъдеща програма за изследване и запазване на археологическото наследство в околността на София.

Що се отнася до движимите находки, свързани с пътното строителство, за милиарните колони — засега може да се очакват случайни, и то редки находки. От София и Софийско досега произхождат около 10 броя колони — една твърде значителна цифра[41].

Главните градски артерии на Сердика са свързани с пътищата към и от града. Те предшествуват изграждането на крепостната стена. Нещо повече — има основание да се мисли, че Decumanus maximus е изместен на север именно при изграждането на стената или по-скоро на портите ѝ. Останките на един отлично изграден главен канал и на настилка от блокове над него се откриха южно от източната порта, срязани от основите на крепостната стена, изградена в opus mixtum (края на III или началото на IV в.) и на Юстиниановата стена (VI в.). Първоначално Decumanus maximus е водел към северната част на форума.

Откриването на останки от улица, предшествуваща изграждането на крепостната стена, показва, че е възможно при дълбоки изкопи да се установят и други ранни (от I и началото на II в.) улици и дори да се установят разликите между тази ранна улична мрежа и по-късните ѝ изменения, продиктувани от крепостната стена, от разположението на нейните порти и кули. Откритите при източната порта останки от улица показват едно много съвършено и солидно устройство. Каналът е широк 0,60 m. Граден е от големи тухли с дебелина 0,08 m, плътно прилепени една до друга. Хоросановата спойка има само свързваща функция, а не играе роля във височината на зида. Каменните блокове са правилни паралелепипеди. Прилепването им един до друг и към стените на канала е толкова плътно, че просмуканата през фугите земя представлява съвършено фина утайка[42]. Друга така отлично технически устроена улица в Сердика не ни е известна досега.

Разкопките в Сердика дават информация за улиците в тяхното най-късно състояние — преди завладяването на града от българите. Това е естествено, като се има предвид непрекъснатото използуване на установената след 175 г. (изграждането на крепостната стена) улична мрежа. Но на някои места в града се откриват участъци от улици, които се различават съществено от това, което най-често се среща и най-добре е изследвано. Такъв е например един участък, изследван под сградата на бул. „Витоша" № 1. При него оста на улицата е настлана с големи правилни блокове. На един от тях има шахта за почистване на канала с каменен похлупак[43]. Като познаваме твърде различния характер на настилките на много изследвани улици (източно от ротондата „Св. Георги", Decumanus maximus при източната порта, при западната порта и др.) — почти всички с преупотребени и неправилни плочи, — склонни сме да допускаме, че е възможно на някои места в града да са се съхранили участъци от улици с по-ранна дата (т. е. — до III в. вкл.), каквато безспорно е откритата част от cardo на бул. „Витоша" № 1.

Без съмнение *форумът* е оформен в този период. Поради разположението си спрямо съвременния град сердикийският форум не е изцяло проучен. Открити са обаче части от портик на източната му страна[44]. Колонади и портици е имало и край други от откритите сердикийски улици[45]. Но, както показват разкопките, те са премахнати в следващите епохи и са се запазили до късно може би само при форума.

Създадената през този период обществена архитектура — административни и обществени сгради, храмове на различни божества, е разположена както в ограденото с крепостна стена пространство, така и извън него. Извън него остават преди всичко храмовете. Засега са известни храмове на Зевс Хипсистос (ул. „Цар Симеон" и бул. „Г. Димитров"), на Серапис (ул. „Граф Игнатиев" и ул. „Денкоглу"), вероятно на Аполон, на Артемида[46]. Този факт наред с други археологически наблюдения дава основание да се мисли, че до последната трета на II в. тези участъци са части от града — северно, източно и югоизточно от по-късно построената крепостна стена. Макар и да не са били гъсто застроени, те съдържат и досега останки от периода I—II в. Строителството в тези участъци е продължило — отчасти по традиция, отчасти поради липса на площ вътре в укрепената част на Сердика — и след изграждането на крепостната стена. След

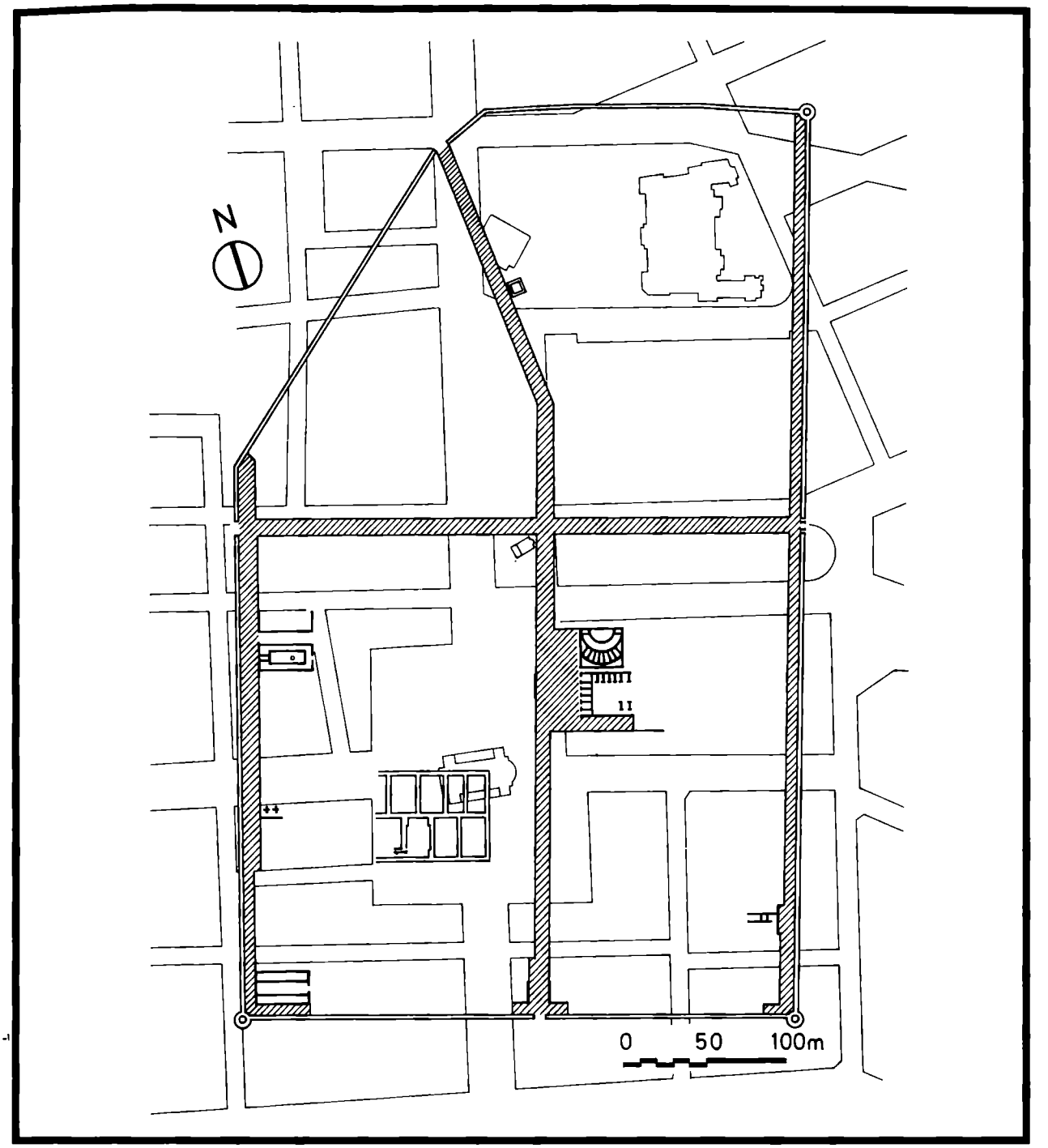

Обр. 3 Укрепената площ на Сердика с някои изследвани сгради от I—III в.

разрушаването на езическите храмове на някои от тези места са изградени старохристиянски базилики[47]. Но пространството е позволявало тяхното разполагане на свободни от по-стари строежи терени[48]. Така че в тези площи паметниците се откриват и еднослойно, а невинаги в поредни пластове.

Противоположно на това останките на ранните сердикийски сгради във вътрешността на града твърде често са съвсем заличени от строежи от IV в. нататък. Това се отнася особено за езическите храмове, за жилищата, за търговски и други обществени сгради с по-скромна архитектура. Типични примери се откриха на строежите на Българска външнотърговска банка (храм под жилище от IV в.)[49], на хотел „Рила" (вероятно жилищна сграда от ранния период под баня от IV в. към богата резиденция)[50], под ротондата „Св. Георги" (сграда с неизяснен още план)[51].

Между надживелите този период сгради са онези, които са имали трайно значение в града — *будевтериона*, открит под хотел „Балкан"[52], и може би сграда, най-вероятно преториум, под църквата „Св. Неделя" и пл. „Ленин"[53]. Нейното изследване не е завър-

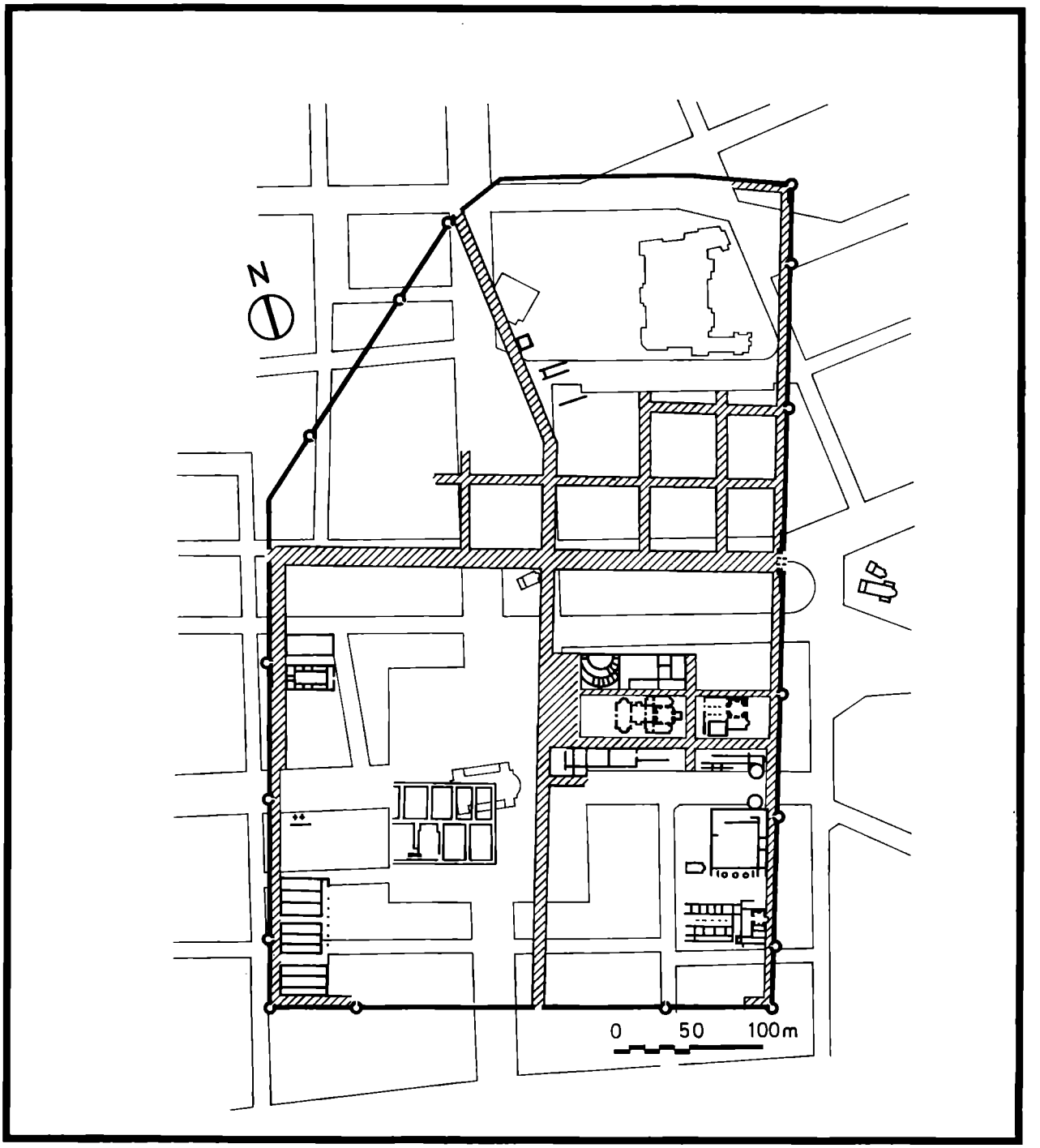

Обр. 4 Улици и постройки на Сердика, които се датират до края на IV в.

шено, но проучванията през 1982 г. значително допринесоха за изясняване на югозападния участък[54]. Има вече достатъчно основания тя да се датира преди втората половина на III в. и да е просъществувала като главна административна сграда на Сердика, седалище на римската власт, и по-късно. По-дълготрайни са може би и някои граждански базилики в южната част на западната страна на града[55], между които е и сградата на герузията — под Комитета за култура, на ъгъла на бул. „Стамболийски" и ул. „Лавеле"[56].

Особен интерес представляват *термите*. Като познаваме монументалната архитектура и много доброто техническо устройство на други терми в тракийските земи (Одесос, Августа Траяна, Старозагорски минерални бани), не можем да се съмняваме, че сердикийските терми, които са привличали за лечение и императори, са били също такива сгради. Но и баните, както някои други важни за града строежи, показват характерното за този град преустройство и развитие. Така че като цяло сградата на ранните терми е сигурно загубена за нас поради многократните преустроявания[57]. Нещо повече, изказвани са предполо-

жения, че тя е тежко пострадала от земетресение още в античността[58]. Във всеки случай тази сграда, която е създадена през II в., се подчинява на някаква по-ранна градоустройствена традиция. Нейната ориентация е предизвикана вероятно от природни условия — разположена е югоизток-северозапад. Вероятно отвеждането на нечистите води е ставало по най-краткия път на северозапад в реката, която е протичала съвсем наблизо. Така се е образувала и една главна посока, запазена и след изграждането на крепостната стена[59].

Датата на термите от този период се определя с монети от II в., хвърлени при изграждането на каптажа, открит и сравнително добре изучен през 1956 г. при построяването на новия каптаж[60].

Снабдяването със студена вода от Витоша (дн. квартал Бояна) сигурно също е осигурено още през този период, както подсказват най-старите водопроводни съоръжения. Но и водопроводната система е претърпяла много поправки, засвидетелствувани дори с надпис от края на VI в.[61] Така че следи от водоснабдителната система от периода I—III в. могат да се очакват само спорадично.

Нито една от издигнатите в периода I—III в. сгради не е достигнала до наши дни в относително добро състояние, както и строежите от следващите столетия. Като предназначение и като архитектурен стил по редица исторически причини създаденото през тази епоха в градската площ е било почти повсеместно заменено с други сгради, с нов план и ново предназначение.

Началото и поводът за известни преустройства се започва с един от най-големите строежи на тази епоха — *първата крепостна стена*, издигната при императорите Марк Аврелий и Комод[62]. Издигането на нейните стени, определянето на местата на главните входове влиза в разрез с някои от съществуващите градоустройствени положения и засяга някои предшествуващи я сгради. Тази първа стена засега се приема като изцяло повторена по линиите на куртината си от следващата, строена след нейното увреждане, а после и нарочното разрушаване почти до основи[63]. Косвено и в известен смисъл символично доказателство за спазването на очертанията първата стена е повторното, а вероятно и за трети път вграждане на надписите за изграждането на първата стена в портите на стената от IV и от VI в.[64] Свалянето на тези надписи и използуването им като строителен материал стават едва след завладяването на Сердика от българите[65].

И така в стратиграфията на града периодът I—III в. е оставил един отчетлив, но не особено дебел пласт. Нивото на следващата епоха е сравнително близко до това на II и III в. Строените от IV в. нататък обществени сгради твърде често имат сводови и куполни покрития, изискващи здрави и дълбоки основи. Това допринася за разрушаване на следите от по-старите сгради. От друга страна, голяма част от по-старите сгради, особено представителните и култовите постройки, са били изградени с добре оформени каменни блокове. Този доброкачествен материал е бил преупотребен и затова е изваден от разрушените сгради,- често до основи.

Погледнато в исторически план, началото на следващия период обществено-икономически и политически разполага с възможности да преустройва града основно — т. е. почти на старото ниво, разчиствайки и освобождавайки терените, а не засипвайки високо развалините за новите строежи[66]. Такъв момент за града, когато се строи върху развалините, настъпва по-късно[67].

Като се говори за археологическо наследство през периода I—III в., трябва да се отбележи, че неговите движими архитектурни елементи — огромни архитрави, великолепно украсени корнизи, бази и колони се преизползват и по-късно — в добългарската епоха, а и през средновековието. По този начин те все пак достигат до нас. Такава е съдбата и на много епиграфски паметници освен надписите от крепостната стена. Късните настилки на улиците (от VI в.) се състоят в голямата си част от архитектурни детайли, поставени понякога с декорираната си част надолу, понякога — с видима лицева страна[68]. Езически посвещения и други култови паметници се вграждат в строежи[69]. Цоклите на петоъгълните кули на източната и западна порта са направени почти изцяло от преработени стари корнизи[70].

Към значителните движими находки от този период се отнасят преди всичко великолепни, макар и фрагментарни скулптурни паметници[71]. Свързаните с всекидневния живот на града находки, преди всичко керамика, се откриват по-компактно само в каналните утайки[72]. В повечето случаи те са примесени в преобръщани при по-късни строежи насипи и рядко се откриват като характеристика на определен пласт. Това е също едно доказателство за „сближаването" на двете нива — ниво I—III в. и нивото на следващия IV в. Градът се почиства, а не затрупва своите развалини.

Некрополите на Сердика от този период могат да се установят само като посоки на разположение, но не и в техните граници. Една от причините за това е, че находките, по които може да се определят местата на некрополите, са единични, недостатъчно добре изследвани и документирани. Това са предимно случайни открития при строежи в първите десетилетия след Освобождението, когато грижата за археологическото проучване на София не е била организирана. Много ценни указания са били унищожени.

По единични регистрирани находки е известно, че в северна посока е имало некропол със саркофази[73]. Саркофаг е намерен и североизточно от града, в периферната зона на некропола около църквата „Св. София"[74], но е възможно той да е вторично използуван и преместен там от другаде. Този некропол доскоро беше известен като раннохристиянски

и средновековен, но проучвания на по-голяма дълбочина при строежа на Паметника на незнайния воин позволиха да се установи известна стратиграфия на този участък, като най-ранният гроб може да се датира във II в.[75]

Случайно откритата софийска тракийска колесница преди повече от 60 години западно от бул. „Д. Петков", поставена в по-късно разрушена тракийска надгробна могила[76], дава основание да се предполага, че в този район са съществували разпръснати тракийски надгробни могили от II и III в., докато саркофазите от същото време са последица от налагането на гръкоримски погребални ритуали.

Тези и други археологически информации дават основание да се предполага, че в този по-ранен период от развитието на Сердика се чувствува влиянието на тракийската традиция на пръснати на значително разстояние от града некрополи. Този обичай се изменя от IV в. нататък.

Крайградски имения около Сердика са известни вече няколко. Но от тези вили две могат със сигурност да се датират преди IV в. — едната е открита при строежа на Александровската болница, сега Медицинска академия[77], а другата беше изследвана от Музея за история на София през 1966 г. в кв. „Стефан Караджа"[78]. Пак в североизточна посока е открита една вила в кв. „Христо Смирненски", чиито следи досега са само известни, но не са изследвани. Тя е съществувала вероятно също преди IV в.[79] В края на III в. вилата в кв. „Стефан Караджа" е вече разрушена и запустяла[80]. Подобна е била съдбата и на много други крайградски и селски вили около Сердика, засегнати от готското нашествие. Някои от тях не са подновили съществуването си като собственост на отделни лица. Тези ранни вили са имали наоколо си малки могилни некрополи, които са почти заличени или унищожени.

Около укрепената площ на Сердика могат да се очакват и много инженерни съоръжения, свързани с благоустройството на града, части от които се разкриват при строежи, без да е възможно засега да се проследи връзката им с града[81], а също и останки от строежи, свързани с градската икономика.

СЕРДИКА ПРЕЗ IV—VI В.

Създаденото през IV, V и VI в. в Сердика живее най-дълго, надживява с отделни свои архитектурни творби следващите епохи. Някои от тях достигат до наши дни като надземни паметници през следващите епохи, включително съвременната — базиликата „Св. София" и ротондата „Св. Георги". Културните напластявания от тези столетия, останали под нивото на живия град, са най-плътни и най-дебели[82]. Причините за това са много и от различен характер, но основните са следните:

1. В периода IV—VI в. значението и ролята на тракийските земи нараства. Четвъртото столетие е време на относителен просперитет за тези земи въпреки общата криза в Римската империя. През този период, а и през следващото седмо столетие, стават големи обществено-икономически промени, подготвя се настъпването на феодалната епоха. Това е преходно време. Но още към неговото начало се отнася налагането на християнството като официална и равноправна, а после и като господствуваща религия. Това слага отпечатък върху голяма част от архитектурното творчество на епохата. При това новата религия се задържа в господствуващо положение до падането на България под османска власт, съхранява се до възстановяването на независимостта ѝ и установява отново своя приоритет в годините, когато в новоосвободена България се решава запазването или унищожаването на оцелелите старини. Затова и ротондата „Св. Георги", и базиликата „Св. София" са сравнително добре съхранени. От друга страна, неспокойното положение на Балканите и постоянната опасност от нашествия и нападения през тези столетия предизвикват голямо укрепително строителство с трайно значение.

2. Създаденото през тези три столетия не влиза в противоречие нито с военностратегическите нужди на средновековието, когато Средец е важен български център, нито с идеологията на епохата. По стечение на исторически обстоятелства Сердика влиза в пределите на българската държава като жив град и традицията на използуване и стопанисване на съществуващото градоустройство и градско стопанство се съхранява в значителна степен.

3. Много съществено обстоятелство е отношението на новите стопани на града, българите, към завареното наследство. Сердика — Средец е един от най-добрите примери за позитивното, умно и далновидно отношение към това наследство[83].

Изтъквайки значението на археологическото наследство на София от IV—VI в., веднага трябва да подчертаем, че то не може да се смята само като наследство на епохата, в която е създадено. Именно поради изтъкнатите по-горе три основни причини голяма част от създаденото през тези векове и преди всичко най-значителното по своята функция и по своите архитектурни достойнства се включва пълноценно в живота на средновековния Средец-София през Първото и Второто българско царство, така че става част и от тяхното археологическо наследство. В много отношения историческото и художественото си обогатяване това наследство получава именно след влизането на Сердика в пределите на българската държава[84].

Преди всичко трябва да се отбележи, че именно — и единствено през тези столетия, се увеличава укрепената площ на града, т. е. създават се нови укрепителни пояси по несъ-

Народна библиотека „КИРИЛ и МЕТОДИЙ"

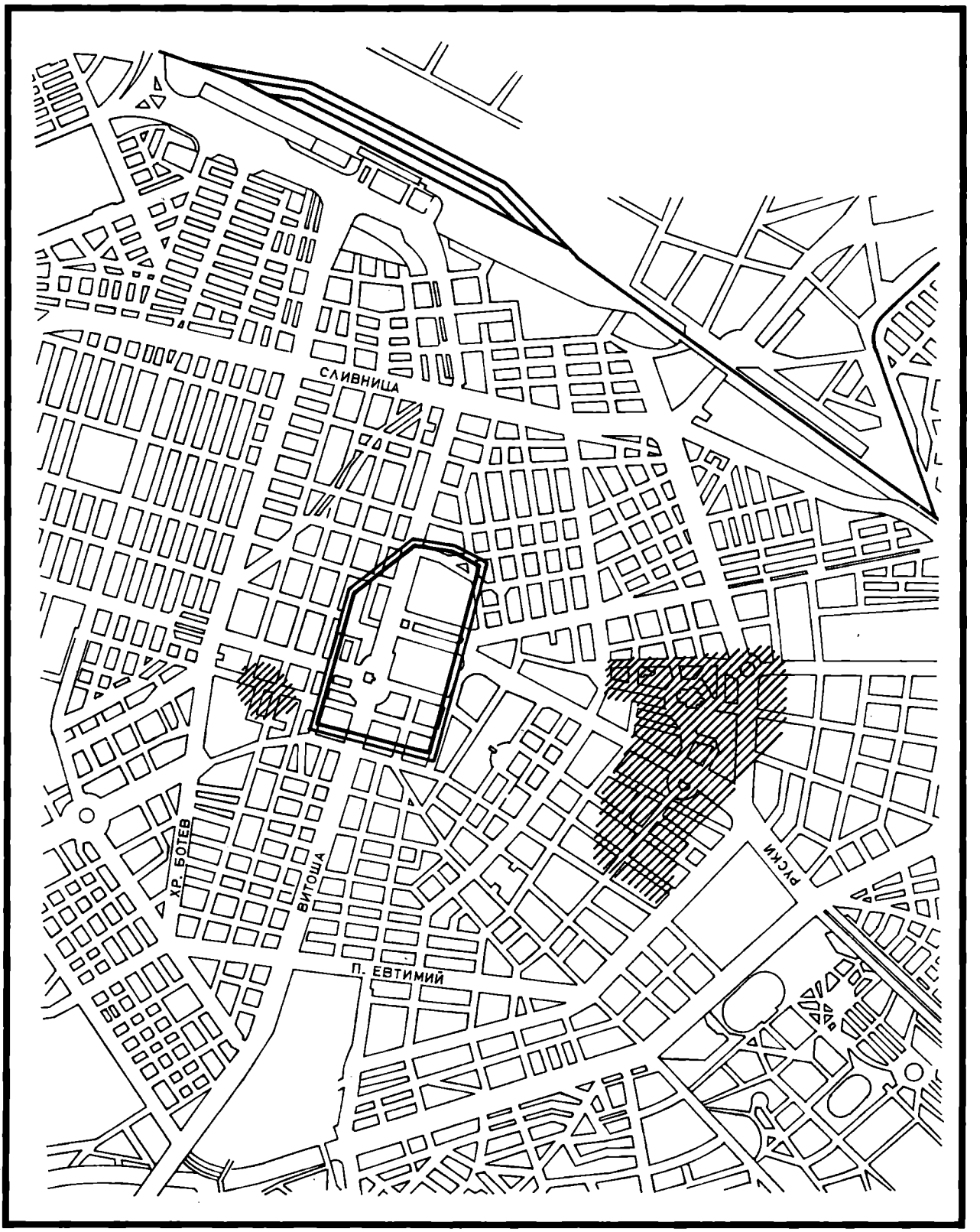

Обр. 5 Очертания на площта на Сердика с крепостната стена и протейхизмата и местата на главните некрополи през IV—VI в.

ществуващи дотогава трасета. Единият от тези пояси е *протейхизмата*. Открита е най-напред при източната порта, а по-късно — и при западната[85]. Без съмнение тя е образувала затворен петоъгълник, разположен вероятно навсякъде на 20 m навън от крепостната стена. По тези причини за резервата Сердика — Средец беше предложена и обявена не само укрепената с основната крепостна стена площ, но и поясът с протейхизмата[86].

Но ако това увеличение на площта не е особено значително и има само военно-стратегическо значение, като не се прави опит да се включат съществуващите постройки

извън основната стена, то един друг голям строеж е предприет, за да се увеличи значително отбраняваната площ на града — това е разширението на града на север, а вероятно и на запад. Новата стена достига на североизток до ъгъла на ул. „Козлодуй" и „Веслец", а на северозапад — до ул. „Козлодуй" и „Станка Първанова". Западната стена остава неустановена засега, както и връзките на разширението с основната крепостна стена[87]. Останките от стената, затваряща втората укрепена площ към града, са били запазени до късно. Те са личали и след Освобождението и са рисувани от Йосиф Обербауер в един от неговите изгледи на града от север[88]. Тогава те са оставали в незастроени или слабо застроени места. Съществуват предположения, че това разширение на крепостта е останало недовършено. И това е доста вероятно. Новата стена се датира твърде неопределено — в края на IV или през V в. Трябва да се признае, че тези следи от крепостната стена, които са откривани, не са дали основания за по-точно датиране. Струва ни се, логично е да се приеме, че това разширение е строено преди Юстинианово време и преди укрепването на основната градска площ при неговото управление (527—565). Такова огромно начинание е започнато сигурно в относително добри и спокойни времена, но то е било може би прекъснато поради настъпването на по-неблагоприятни условия и е останало незавършено.

Протейхизмата, т. е. нейните останки, както и втората външна стена лежат под съвременното ниво, при това немного дълбоко. Засега от протейхизмата са запазени разкрити участъци само при западната порта. Но и двете къси укрепителни стени трябва да се изследват, по възможност да се запазят и на всяка цена да се локализират навсякъде, където се създадат условия за това. Строежът на втората стена, присъединяващ голяма площ от север и запад, фактически е един много смел градоустройствен опит да се коригира исторически затвърдилото се вече положение. Когато за пръв път е била ограничена укрепената площ, значението и бъдещето на града са били недооценени. В IV в. вече силно се е чувствувало колко недостатъчна за Сердика е укрепената площ. От друга страна, разрастването на квартали extra muros не е било желателно поради несигурността на тези квартали.

Често изказваното обяснение, че новоукрепената площ е била предназначена да приютява в случай на опасност от нападение населението на близките имения и села, не е много убедително. Това разширение е било предприето за нуждите на самия град с намерение чувствително да се увеличи неговата площ. Струва ни се, че най-вероятно е това да е замислено през IV в., може би дори по времето на Константин Велики. Ако стената със смесена зидария, която замества Марк-Аврелиевата стена от II в., е строена в края на III в., както допускат някои изследователи[89], разширението е предприето може би именно при Константин Велики. Но не може да се изключи и строеж на двете стени в негово време, като първата е имала естествено приоритет и благоразумно е била затворена от всички страни, а втората е била започната по-късно и не е била довършена.

Тези два строежа — протейхизмата и разширението на крепостната стена — престават да играят роля скоро след построяването им (или още преди да са довършени). За средновековния град те вече не са елемент от отбранителната система[90].

Двете крепостни стени, които се изграждат последователно на мястото на първата градска стена, с кулите и портите са един от най-значителните елементи на археологическото наследство на София. Същевременно те играят изключително важна роля през Първото и Второто българско царство и получават своето пълно значение в средновековната история на града[91]. Дали ще се приеме за по-ранната от тях (вътрешната) датировка в края на III в., след евентуалните поражения, нанесени от готското нашествие на старата (първата) стена, или началото на IV в. — това уточняване засега се базира на исторически съображения. Стената в opus mixtum и всички свързани с нея изменения в градоустройствената мрежа и в градската застройка край крепостта, доколкото е имало такава, са свързани именно с втория период от епохата на римското владичество. Тя е трябвало да осигурява защитата на града повече от две столетия.

Обхващането на тази стена от друга, плътно прилепена, строена от тухли над каменен цокъл, прибавянето на нови триъгълни кули, преустройството на портите и изграждането към тях на петоъгълни кули е било също едно голямо и скъпо строително начинание. Неговата дата се поставя от някои в края на V в.[92], след хунското нашествие, а от други изследователи, което ни се струва по-приемливо — през времето на император Юстиниан, тъй като Сердика се споменава между градовете, чиито стени по негово нареждане били отново укрепени[93].

От момента на изграждането на външния пояс крепостната стена се превръща в мощна отбранителна система с минимална дебелина 3,80 m по цялата дължина на стените и близо 6 m на местата, на които има стълби. Тази масивност е запазила своята импозантност дори и в разрушено състояние.

Разрушаването, както е известно, става след завладяването на града от османците, може би не непосредствено след това, а през XV в. Много интересен е фактът, че стената се открива запазена на височина, която почти навсякъде отговаря на градското ниво на XV в., така, както то се установява по други данни[94], т. е. крепостната стена е разрушена до обитаваното тогава ниво.

Засега един-единствен пункт прави изключение — това е дълбокият прорез в стената, северно от западната порта. Нашето обяснение на този факт, изложено вече другаде[95], е, че на

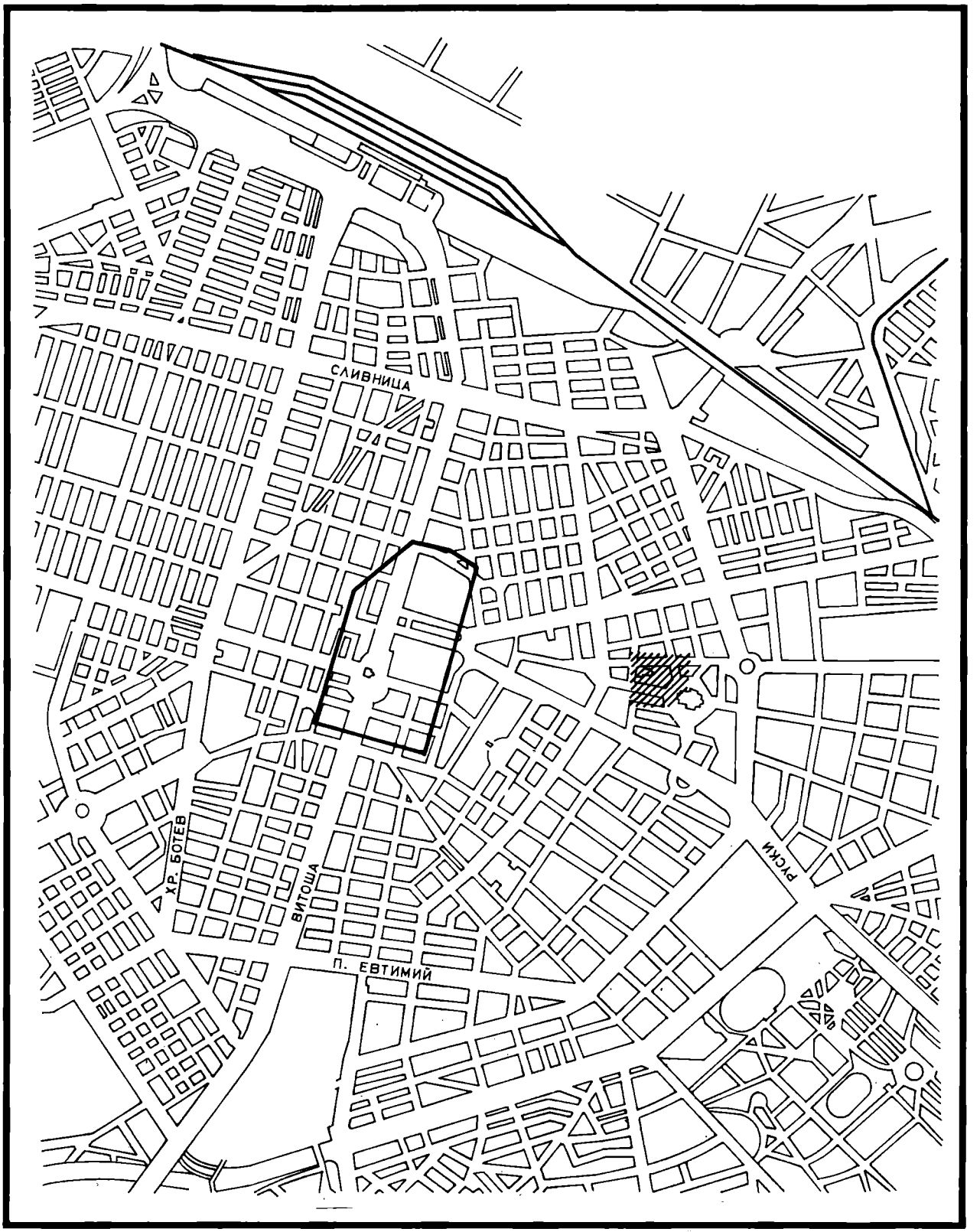

Обр. 6 Площта на Средец и на средновековния некропол спрямо съвременния план на София

това място е направен пробив в крепостната стена при превземането на града от османците.

Крепостната стена на Сердика е добре изучена, а също така относително добре представена в съвременния център — запазени са след разкриването им източната и западната порта и петоъгълните кули, големи участъци от западната стена, южно от западната порта и северно от нея, в които се включват кръгла и триъгълна кула, една триъгълна кула на северната стена и една ъглова кула с части от стената на североизточния ъгъл. Но с това далеч не са изчерпани възможностите за разкриването и представянето ѝ. При това

съществуват достатъчно основания от досегашния опит по проучването ѝ да се очакват много богати на информация участъци. Една от задачите, които трябва да се решат в бъдеще, и то цялостно, е представянето на очертанията на крепостната стена на съвременното градско ниво. Тази историческа рамка на града, съществувала дванадесет столетия, заслужава да бъде показана в центъра на днешна София.

Промените, които настъпват във вътрешността на Сердика през IV—VI в., могат да се обяснят с няколко причини[96]:

1. Значението на Сердика нараства във всяко отношение. Населението ѝ се увеличава и това създава предпоставка за различни видове нови строежи.

2. Към Сердика проявява особено внимание император Константин Велики. Някои представителни строежи трябва да се свържат без съмнение с неговия интерес към града, с неговите престои тук и официални актове[97].

3. Вероятно донякъде във връзка с горното Сердика се развива от първата половина на IV в. като един от най-значителните и активни раннохристиянски центрове. Тук се строят много църкви (вътре и извън крепостната стена). Езическите храмове в града се разрушават и заместват с други сгради[98].

4. Естественото износване на някои сгради налага тяхната замяна с други.

5. Голямото строителство предизвиква известно повишаване на нивото. Това, както и износването, налага пренастилане на улиците, обикновено с повдигане на нивото[99].

6. След IV в. все по-сгъстеното застрояване налага да се заемат често части от платната на улиците, което ги стеснява значително, а в някои случаи ги застроява изцяло (последното се отнася главно за улиците покрай крепостната стена)[100]. Това е общо за епохата явление в градовете на Източната римска империя, а по-късно и на Византия. Неудобствата и дори опасностите, до които това е водело, са били осъзнавани и затова се е правело опит да се регламентира това строителство[101].

В началото на периода IV—VI в. се преустройва един цял квартал в югоизточната част на града, може би почти цяла четвъртина от укрепената площ[102]. Новопостроените сгради представляват сложен ансамбъл от богат градски дом със специална банска сграда към него, с християнски култови и представителни сгради.

Значителна част от този ансамбъл е изследвана. А и немалко е запазено — в двора на хотел „Балкан“ и под сградата на Кореком на ул. „Цар Калоян“. Възможностите за доизследване на този квартал са свързани главно с бъдещи изкопни работи в свързващите терени и по границите на ансамбъла на юг, запад и север.

Спасителните разкопки по бул. „Г. Димитров“ и под Централните хали показват, че през тази епоха термите са претърпели значителни преустройства, може би след някакво разрушение (земетресение?). Това засяга голяма част от терена в североизточната и северната част на града[103].

Западната част на Сердика пази също много останки от големи обществени и частни сгради от това време — раннохристиянски базилики, административни сгради и жилища[104].

По главната ос на града южно от форума сградата под църквата „Св. Неделя“ и южно от нея (Преториумът) е съществувала, частично преустроена[105]. Недалеч от нея, но с неуточнено място, е била сградата, използувана за театрални и циркови представления. Възможно е за такива нужди да е използувана сградата, определена като булевтерион, която не е била преустроявана в сграда с друго предназначение, както изглежда, през късната античност[106].

Югоизточно от днешната църква „Св. Неделя“, в участъка от пл. „Ленин“ до сградата на Духовната академия и двора на Софийската митрополия, се съдържат без съмнение много важни и добре запазени археологически останки от ранната християнска епоха. Почти същото може да се каже за ивицата покрай западната крепостна стена до скосяването ѝ към североизток и покрай него[107]. Но в тези участъци може да се разчита главно на пластовете под съвременните улични платна (ул. „Позитано“, бул. „Стамболийски“, ул. „Н. Цанов“, ул. „Трапезица“), тъй като големите съвременни сгради покриват терена. Строежът на Българската външнотърговска банка даде много добри резултати, а също изследването на терена на бъдещата централна метростанция — западно от ул. „Вашингтон“, зад сградата с магазин „Явор“.

Сравнително по-малко изменения могат да се очакват в района на термите. Тук може да се направи едно предположение — че термите се разширяват през късната античност в западна посока (под платното на бул. „Г. Димитров“ и под Централните хали)[108]. Отвеждане на водите в тази посока е било удобно поради естествения наклон и съседството на реката извън крепостната стена. Съществуват указания за преустройства на основната стара част на термите (под и пред сегашната Централна минерална баня). Но за изясняване историята на термите в тази епоха са необходими археологически разкопки в градинката между Централната минерална баня и Баня баши джамия. Това е особено ценен в археологическо отношение терен[109].

Изменението в положението на християнската църква от края на IV в. и през V в. без съмнение е предизвикало превръщането на сгради първоначално с друго предназначение — в църкви. За вътрешността на града това е сигурно известно за ротондата „Св. Георги“ (през VI в.) и за октогоналната сграда източно от нея (вероятно в началото на V в.). Но това не са били единствените църкви вътре в крепостната стена. В пространството между бул. „Г. Димитров“ и ул. „Вашингтон“ могат

да се очакват важни останки, между тях и на църкви. Това се подсказва от една голяма апсида, открита при построяването на канал-колектор по бул. „Г. Димитров", в отсечката между ул. „3-ти април" и ул. „Трапезица", както и от западната стена с три входа на една монументална по размери сграда, вероятно базилика, открита при разкопките около западната порта, до чупката на стената[110].

Църковното строителство в Сердика се насочва главно към пространства извън крепостната стена и вероятно там са най-ранните църкви — първата малка църква в некропола, под днешната „Св. София"[111], църквите при Народното събрание (много незадоволително проучени)[112], първата църква под Партийния дом[113], църквата до бул. „Д. Трайкович" (кв. „Лозенец")[114]. На първите две места нови строежи сменят старите. По-далечните църкви явно са изоставени по-късно.

Но известното досега вероятно не изчерпва построеното extra muros. То трябва да се търси и в западна посока, където има за това данни, но изследванията имат инцидентен и непълен характер[115]. Твърде е вероятно западната ивица extra muros да е придобила по-съществено значение, тъй като в този район са намерени няколко раннохристиянски надгробни паметника, между тях и на църковни служители[116].

Останките от строежи extra muros от IV в. нататък в повечето случаи се установяват от по-ранни и по-късни сгради[117]. Изключения, които са известни засега, са некрополните църкви и тези под Партийния дом[118]. Но те се явяват на различна дълбочина, вероятно поради различния характер на терените източно, северно и западно от крепостта, където са известни.

Гробниците от тази епоха са доминиращи по брой и запазеност в най-големия, източния некропол. Изглежда, че той е придобил най-голямо значение след изграждането на църквата „Св. София". Трудно е да се определят точно границите му. Но на север днешният бул. „Дондуков", където още през античността е минавал път, под стръмния склон от хълма към север, ограничава гъсто разположените гробници. На изток наситената с гробници площ стига някъде до ул. „Сан Стефано". Гробницата с образите на четиримата архангели на ул. „Гурко" не може да се сметне за указание, че дотам цялата площ е била заета от подобни гробници, но известна е тяхната гъстота под днешния пл. „Народно събрание".

Западният некропол през тази епоха по несигурни данни се очертава по-скоро на север от западната порта. Той е по-близо до крепостната стена от източния. Не са известни гробове от това време на по-голямо разстояние в тази посока. За това сигурно играе роля и протичащата в близост река.

Не може да се смята, че са известни всички извънградски вили около София. Две от седемте (в кв. „Обеля" и кв. „Орландовци") сигурно са от IV и V в. (поне в първата половина на V в.). Пластове от това време се откриват над вилата в кв. „Стефан Караджа". Трудно е да се посочат предварително, преди откриването им, местата на подобни имения. Съществуват указания, че в посока София — Банкя, София — Лозен, София — Герман могат да се очакват неизследвани досега селски вили[119].

Засега остава почти неизвестна и неизследвана мрежата на предните военни постове в околността на Сердика, на ранновизантийските укрепления, които са охранявали някои от подстъпите към града. Отделни археологически следи под Германското кале, по стария път към Брезник дават все още непълна информация. Но трудно е да се допусне, че в тази неспокойна епоха град като Сердика е бил оставен без някаква по-отдалечена от него защитна система. Нейното установяване е въпрос на бъдещи изследвания.

Вътре в Сердика наслояванията, които съдържат движими находки от IV—VI в., са твърде значителни. Те се определят преди всичко по типичната за това време керамика, но съдържат и много други характерни предмети, между които е известният тип стъклени чашки със столчета, датирани от това време, а също и монети. Този пласт е най-плътен и наситен с находки за цялото време до настаняването на българско население. Това може да се обясни и с факта, че практически е много трудно да се разграничат наслояванията след VI в.

СЕРДИКА ОТ VI В. ДО ЗАСЕЛВАНЕТО НА БЪЛГАРИТЕ

Известно е колко трудно се установяват археологическите следи от живота през VII в., а също и от VIII в. за териториите, които все още не влизат в новосъздадената българска държава. Неслучайно за тези столетия се употребява определението „тъмни".

Сердика продължава да бъде значителен център, който придобива още по-важно стратегическо значение за Византия след създаването на българската държава. Археологическите наблюдения потвърждават напълно това. За разлика от предишните две столетия не може да се установи някакво ново значително обществено строителство, било то укрепително или обществено (гражданско и църковно). Не съществуват благоприятни условия — нито икономически, нито политически — за толкова едромащабни нови начинания. От друга страна, не е имало и причини за голямо строителство. Укрепителната система на Сердика е била в доста добро състояние, а нуждите от църковни сгради били вече задоволени.

Проучванията покрай западната крепостна стена показаха, че някои жилищни сгради са строени и преустройвани точно по това време[120]. Това се отнася преди всичко за една твърде голяма и добре устроена къща в самия ъгъл между западната и скосената северозападна стена. Този богат дом е заел цялото

улично пространство там. Подобни навлизания в уличното платно, може би също на жилища, се установиха южно от западната порта.

Изследването на постройки от този период е извънредно трудно, защото те малко се отличават от по-старите. Датирането им може да стане само с привличането на различни археологически данни и с тяхното съпоставяне. Но възможност за разграничаване на строежи от тази епоха съществуваха и тези резултати са особено важни. Явно е, че те трябва да се търсят главно покрай крепостната стена и в инсулите, заети от жилища.

Тези археологически свидетелства за интензивността на обитаване през това време означават и отлагане на съответно количество движими находки. Но тяхното откроряване от тези на предшествуващото шесто столетие е още по-трудно. Най-многобройните предмети — домашна керамика — имат вече утвърдена техника и форми.

Почти повсеместното нарушаване на стратиграфията, естествено за град като София с такова развитие и непрекъснат интензивен живот, не дава възможност за твърде тънко разслояване на пластовете с битови находки. Но детайлното проучване на късноантичната и ранновизантийската керамика ще позволи да се създадат синхронни групи и да се установят измененията в последователни периоди.

От друга страна, главно проучванията покрай западната крепостна стена и особено последните разкопки показаха, че точно жилищните квартали и жилищните сгради ще се окажат най-важни за улавяне на разликите в строежите и преустройствата от VII и VIII в.[121] Обстоятелството, че през тези векове не могат да се очакват големи обществени строежи в Сердика поради особено неспокойните и несигурни времена за византийската империя в навечерието и след създаването на българската държава, съвсем не означава, че населението не е поддържало, поправяло, преустройвало обитаваните части на града. Там именно ще се открият в бъдеще археологическите следи от последните две столетия преди завладяването на Сердика от българите. Тези градски части и техните останки са от изключително значение за връзката на града със следващата епоха, тъй като на практика в тях става срещата на старото с новото население, те са носителите на жизнената градска традиция в най-конкретния смисъл на думата.

По-цялостен резултат може да се очаква само при прилагането на методите на разкопки, които се основават на положителния досегашен опит със значително изпреварване на строителството, както бе на парцела на Българска външнотърговска банка и в квартал 194 (между улиците „Вашингтон", „Трапезица", „Княз Борис I"). Същевременно трябва да се използуват и досегашните наблюдения за характера на архитектурата и строежите. Те са вече твърде различни от известното за IV—VI в. Прави особено впечатление „вместването" на тези строежи в градската площ, нарушаването на уличната мрежа, уплътняването на пространствата. Картината, която разкопките в западната част на града разкриват, е вече много различна, неочаквана и необичайна за създадената представа за късноантичното градоустройство по нашите земи от все още „добрата епоха". Сердика е на прага да осъществи голяма промяна в своя външен вид, в разположението на кварталите и тяхната застройка. Това е вече преход към друга епоха, намерил отражение в изгледа и характера на градската обстановка. Задържат се в облика си от по-ранните епохи онези градски инсули, които са заети от обществени сгради, независимо дали са запазили връзка със старото си предназначение или са получили ново.

Запазването и представянето на археологическото наследство от късната античност не е било оспорвано от момента, когато се поставя въпросът за възможността за запазването на разкритите паметници едновременно с преустройството на центъра на София. Не е без значение и съображението, че добрата строителна техника улеснява консервацията на останките от тази епоха. Главното съображение за приемането на тяхното присъствие в града е наложената вече идея за Сердика, за античността като епоха, която му е създала славата на древен град, която е оставила в столицата и двата най-забележителни паметника от далечната ѝ история — ротондата „Св. Георги" и базиликата „Св. София". За интереса към тези две сгради в миналото не е било без значение и това, че са били църкви.

Но това не означава, че не бе оспорвано запазването на такива ансамбли като този, източно от ротондата „Св. Георги". За щастие тези възражения, изказвани главно от страна на строителите, бяха преодолени и запазването на този ансамбъл (1956 г.) бе първата значителна стъпка по пътя на интеграция на археологическите паметници в съвременната градска среда. И в този ансамбъл доминира късната античност.

Засега останките от тази епоха са едни от най-осезателно присъствуващите в София старини. И в бъдеще може да се очаква, че те ще се разкриват в добър за представяне вид. Но с течение на времето останките от тази епоха трябва да получат балансирано място сред всичко друго, което археологическото наследство на София съдържа.

СРЕДЕЦ — СОФИЯ (IX—XIV)

За да се разбере как се образува и какъв характер има археологическото наследство, останало от влизането на Средец в пределите на българската държава до падането му под османска власт, археологическите факти трябва да се осмислят чрез поставянето им в

подтекста на политическото и културното развитие на България. Прякото им съпоставяне с археологическата обстановка в средновековните български градове, възникнали и съществували само в тези хронологически граници, е безспорно полезно и необходимо. Но то само по себе си не може да обясни всички, нито дори преобладаващата част от археологическите ситуации в София, защото този град влиза в пределите на България с вече продължително формирани и устойчиви традиции на градски живот, с една напълно оформена градоустройствена система. Признаците за нейното разрушаване и деформиране вътре в самата нея подсказват новата епоха, но те все още не са пряко свързани с новия етнос и неговата култура, твърде различна и от тази на местното население.

Поради това трябва с особена предпазливост да се подхожда към датирането и отнасянето към времето преди или след завладяването на Сердика от българите именно на онези признаци, отклонения и нарушения на класическата картина на градоустройство и бит на градовете в тази част на Римската, а после и на Византийската империя. Прилагането на шаблон в метода на паралела и сравнението може лесно да доведе до заблуждение. Още повече че у нас все още не може да се говори с обобщения за характеристиката на градовете от VII и VIII в. Една част от тях са прекъснали своето съществуване (или поне като градове), а друга, главно по Черноморието, в Южна и Югозападна България, остават все още малко изучени. При това Сердика е измежду няколкото най-значителни града през това време, а навътре в сушата на полуострова — най-значителният. При търсенето на паралели засега най-големи възможности като че ли дава Несебър. Но в бъдеще паралелното изследване на Сердика с градове в Югозападна България би било особено перспективно[122].

В изучаването на средновековните градове, развили се върху антични градски центрове, най-големи са постигнатите резултати в София. Част от тях са обобщени[123], а отделни въпроси са разгледани в различни публикации[124]. Някои от установените факти изглеждат необикновени и непривични именно поради пионерския, така да се каже, характер на тези изследвания за град с непрекъснат живот. Възникнали твърде отдавна като идеи, като работни хипотези и проблеми за изясняване[125], много от тези въпроси получиха потвърждение при разширяването на археологическата дейност, при натрупването на нови факти, наблюдения и опит.

В настоящия момент постигнатите резултати според нас внасят значителен принос не само в изучаването на историята и културата на София, но са и принос в изучаването културата на средновековна България и на аналогични на София обекти — древни градове, продължили съществуването си или възродени през средновековието.

Развитието на града от ранното средновековие до падането му под османска власт трябва да се разглежда в три хронологични периода: от настаняването на български гарнизон и население в града до падането под византийско владичество; през време на това владичество и през епохата на Втората българска държава.

Наред с това натрупаните в течение на много години изследвания и наблюдения показват, че за характеристика на археологическите наслоявания от много голямо значение са именно граничните периоди: при завладяването на Сердика от българите и непосредствено след това; по време на войните с Византия преди покоряването на Средец; непосредствено след освобождението му през 1194 г.; по време на съпротивата срещу османското завоевание. Това са времена на по-интензивно строителство и преустройства в града или пък на значителни разрушения. Едното и другото са оставяли откроващи се следи.

Но при изследването на археологическото наследство на София от епохата на Първата българска държава, византийското владичество и Втората българска държава основна трудност е обстоятелството, че то попада в най-силно засегнатите от строителството през XV, XVI и XVII в. пластове. Насилствено са отстранени застройките върху някои градски части, за да се разположат на тяхно място нови сгради, а при естествена смяна на износени постройки с нови тъкмо следите на тези износени сгради са засегнати от основите на новите строежи. Това, разбира се, не е равномерно явление по цялата градска площ, но засяга големи части от нея.

Ще разгледаме в хронологическа последователност археологическото наследство на средновековния Средец и София.

СРЕДЕЦ ПРЕЗ IX—X В.

Досегашните резултати от изучаването по археологически път на тази епоха показват, че това е осъществима, макар и твърде трудна задача. Последните десетина години прибавят към тази увереност нови опорни точки. Оказва се, че в този период от две столетия може да се открои началният момент, свързан с борбата за завладяване на града от българите, и първите дейности на новите му обитатели[126].

Не само логиката, но и досега установените факти показват, че за този голям исторически прелом в живота на града археологически следи трябва да се търсят преди всичко около възловите пунктове на неговата крепостна стена — главните градски порти, кулите и по-важните участъци от крепостната стена[127]. Така могат да се установят следите от самата борба за завладяване на града от българските войски. Независимо от това, че редица факти, на които сме се спирали другаде[128], показват пресилеността на твърденията на Теофан, че

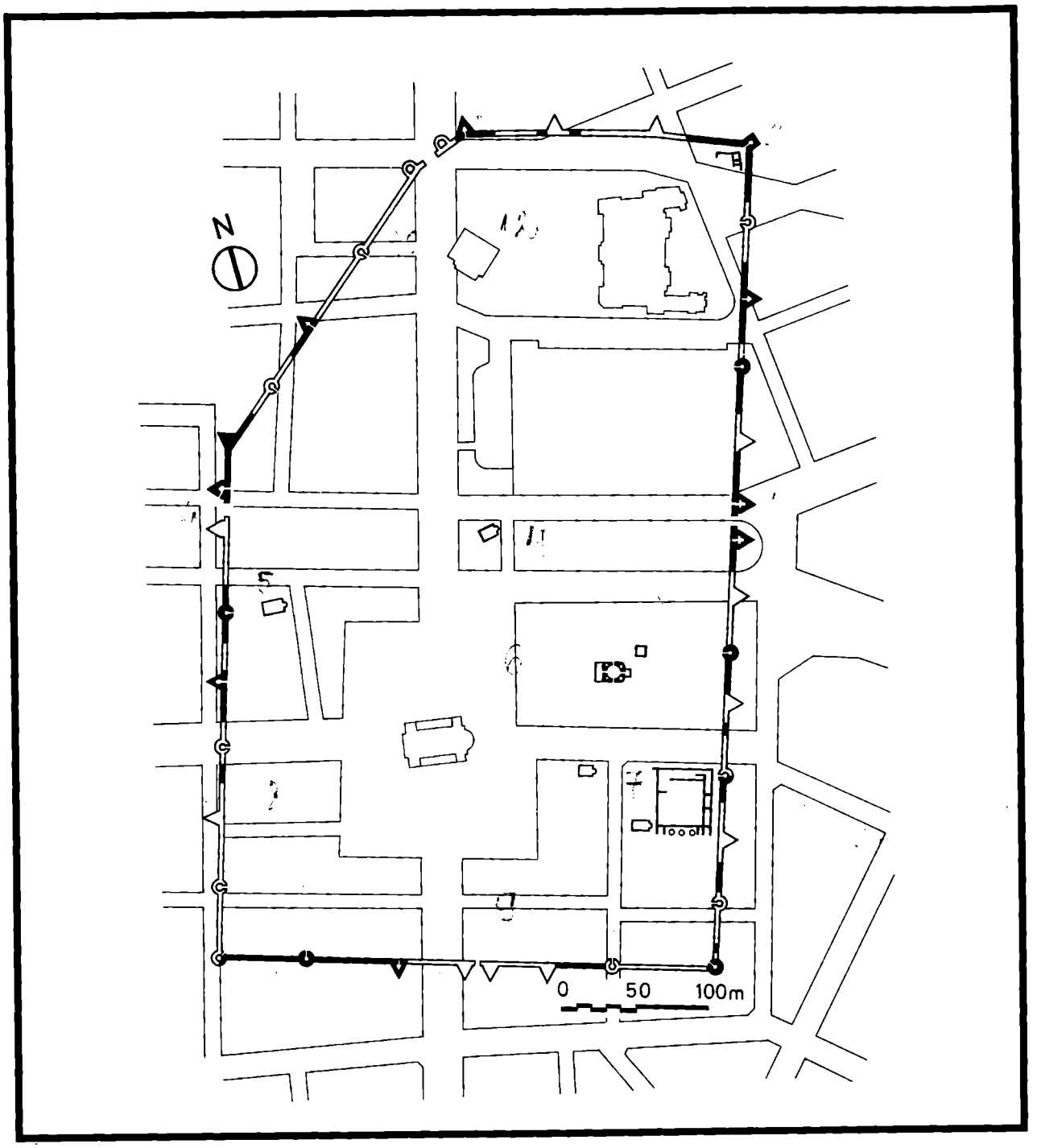

Обр. 7 Крепостната стена през X—XIV в., новопостроени църкви и някои изследвани късноантични сгради, използвани през средновековието

хан Крум е разрушил Сердика, едва ли може да се допусне, че обсадата и нападенията не са довели до сериозни увреждания по крепостната стена и че именно това не е било и една от причините за капитулацията на града.

Разбира се, повредите по стените не само че са били поправени, но укрепителните и възстановителните работи са били извършени по такъв начин, че Средец се е превърнал действително в непревземаема крепост. Това се доказва от ролята, която той играе в защитата на независимите български земи през дългото византийско завоевание в края на X и началото на XI в.

Задачата за установяване на българските преустройства и укрепвания по старата крепост, извършени през IX в., се усложнява от факта, че след 1194 г. се налагат нови поправки. Но археологическите проучвания на източната и западната градска порта показаха, че може да се установи стратиграфията, която да позволи ясно разграничаване на нивата. Тази стратиграфия дава възможност да се определят характерът на преустройствата и поправките за всеки от тези два исторически момента. Тук вече е възможно и необходимо съпоставянето на наблюдаваните в Средец явления с факти и данни от други средновековни градове

и крепости и особено от столиците Плиска и Преслав.

Най-значителни археологически останки от укрепителната система през IX в. са самите порти в онези техни части, които според нас могат да се датират в това време — каменните страници заедно с целия каменен градеж от двете страни на отвора. Затварянето на потерната на кулата при западната порта, строена през VI в., с надпис от времето на Марк Аврелий, спада към същото време. По вътрешния фронт на стената, северно от западната порта, към тази епоха се отнася и изграждането на каменната стълба от големи улични бордюрни камъни от по-ранно време. При тези преустройства на портите вероятно е поправена и настилката на стария Decumanus maximus, така че равнището на улицата остава твърде близко, може би еднакво с това, което тя е имала преди българското завоевание.

Изследванията при портите се подкрепят от тези на североизточната кръгла кула, където изобилието от домашна славянска керамика от IX в. позволява да се установи теренното равнище на живот по това време, когато тук се настанява български гарнизон[129].

Опит да се определи по керамични находки обитаваната площ на града през отделните епохи на неговата средновековна история до края на XIV в.[130] бе направен въз основа на данните, с които авторите разполагаха към 1975 г. Но той доста определено насочва търсенето на следите от български жилища главно покрай крепостната стена. Това се потвърди чрез откриването на две полуземлянки от IX в.[131] — изключително важно откритие, което коригира отчасти по-рано изказаното от нас предположение, че новото българско население се е настанило в съществуващи сгради. Все пак сме склонни да отнесем тези землянки към онези археологически свидетелства, които трябва да се свържат с началния етап на настаняването и на укрепването на града. Укрепването на стената според нас се отнася към Омуртагово време и отразява едромащабното и солидно строителство през този период от Първата българска държава и в Средец.

Засега са запазени няколко важни пункта по крепостната стена. Но не е направено отчетливо сигниране (при тези, които са достъпни). Запазени са и останките от двете землянки, на които предстои да бъдат експонирани.

Положението на Средец в X в. се определя от значението му в югозападните обширни територии и от общия подем на културата в България. Не може да се допусне, че това не е изразено и в архитектурата и изкуството на града. Датирането на главата на ангела в ротондата „Св. Георги“ през X в. е много важно указание за равнището на културата на Средец по това време и в частност за самото изкуство. С тази ротонда и с нейния живот като българска църква трябва да се свържат навярно някои архитектурно-декоративни елементи, които напомнят преславската каменна резба. Измененият характер на Средец, който към значението си на стратегически военно-административен център прибавя и нарасналата си всестранна роля на голям и важен български град, се долавя и по археологически път. Сега вече следите от X в. се чувствуват в такива сгради с обществен и представителен характер като ротондата „Св. Георги“ и късноантичната резиденция с баня в югоизточния край на града, която е обитавана, и то навярно от лице с висок сан[132].

Но археологическите следи на този забележителен X в. все още са твърде малко, за да го представят по-изразено. Тяхното търсене и откриване е една от важните задачи на средновековната археология на София. Може би южната част на града, все още слабо проучена поради липса на строителство на широки площи, ще даде нови находки от епохата. Некрополът също е един източник, от който могат да се очакват данни за града през X в. Изследването и консервирането на църквата „Св. София“ може да открои по-ясно този период от историята на сградата, както това стана с ротондата.

За епохата на Първото българско царство археологическите следи трябва да се очакват и търсят за първата половина на епохата (IX в.) по фортификацията, а за втората (X в.) — по представителните и обществените сгради, заварени или новопостроени (засега неустановени в Средец).

Войните с Византия в края на X и началото на XI в. са се отразили без съмнение тежко на Средец, особено когато походите и обсадите на византийските войски засягат пряко града. В стратиграфията на участъците около крепостната стена, които са по-добре изследвани, тези събития са оставили много дебел пласт, наситен със следи от разрушения и пожари. Тежко пострадали са и самите стени, кули и порти. Разрушенията са причина за чувствително покачване на равнището непосредствено около тези участъци — до 1,20 м над нивото, което може да се отнесе към X в.

Засега не може да се каже със сигурност дали и в централните градски пространства археологическата картина е същата. Проучванията в парцели, южно от ул. „Цар Калоян“ и съвсем неотдавна на пл. „Ленин“ и на метростанция № 7, не дават категорични данни поради значителна нарушеност на пластовете[133].

СРЕДЕЦ ПО ВРЕМЕТО НА ВИЗАНТИЙСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО (1018—1194)

Археологически ясно откроряване на този период от живота на града досега не се е удало. Това е трудна, може би почти неосъществима задача. В известен смисъл наслояванията от този период като че ли се свързват с тези от

събитията по завладяването на Средец. Някои части от сгради, разкрити по централната надлъжна ос на града (север—юг), северно от форума, биха могли да се отнесат към XI в.[134] и да се свържат с установяването на византийската администрация тук. Това датиране се подсказваше от тяхното стратиграфско положение. Но нови археологически проучвания (1982—1983) показват, че денивелацията в тези градски части е била в миналото много по-значителна и че тяхното датиране не може да се направи на основание на отнасяне към другаде установени и по-точно датирани нива.

За големи поправки по крепостната стена също не може да се говори. Напротив, наблюденията показват, че тя е прекарала известен период на занемареност преди сериозните възстановявания и изменения на някои нейни части през Втората българска държава.

Епохата се улавя отчасти в битовите находки, и то главно в керамиката. Появяват се нови за града съдове, между които ранно сграфито (XI—XII), керамика със златиста ангоба и др. Особен интерес представляват някои типове кухненска керамика, при които силно се чувствува традицията на късноантичната керамика, но които не могат да се отнесат към V, VI или VII в., тъй като се отличават съществено от тях. Може би те ще намерят паралели в новооткрити на други обекти керамични типове и групи, които по-определено се свързват с Византия[135].

СРЕДЕЦ—СОФИЯ (1194—1382)

Археологическите следи от епохата на Втората българска държава се различават твърде чувствително от тези на предхождащите времена. Това се отнася за поправките и преустройствата по цялата отбранителна система, за равнището на улиците и характера на уличната настилка, за гражданското и културното строителство и дори за некропола. От една страна, необходимостта от ново строителство е била обусловена от разрушенията, причинени от войните с Византия, а, от друга — от бързото икономическо и културно замогване на града, който през тези близо две столетия на средновековието достига своя най-голям разцвет.

Общото впечатление от направени на различни пунктове наблюдения е, че се създава повсеместно и ясно откроено ново равнище на живота на града, което се характеризира с твърде определени археологически белези от различен вид. Опит за характеристика на градоустройството, архитектурата и културата на града по археологически данни е направен[136]. Изследванията от последните няколко години допълват, без да изменят особено направените вече заключения.

Няколко основни признака отделят културния пласт и принадлежащите на епохата строежи и преустройства от тези на предходните средновековни нива:

1. Градът е обитаван изцяло, по цялата си площ, при това с доста гъсто застрояване. Това означава, че навсякъде трябва да се търсят следите от XIII и XIV в., ако не са унищожени от по-късни строежи.

2. Крепостната отбранителна система е изцяло подновена. Сменени са портите, които стават двукрили. Ъгловите кули са оформени отвън като четириъгълни[137]. Големи кръпки нарушават равномерната тухлена зидария на фасадата на стените, особено отвън. Употребени са дървени греди за изравняване и укрепване на някои кули[138]. Пристроени са помещения отвътре към стените. Тук-там личат опити да се подражава на стария им градеж (например при тухлената стълба до кръглата кула под Българска външнотърговска банка, където през XII в. се имитира градежът на IV в.). Но това са единични случаи.

3. Уличната мрежа общо взето запазва ориентацията север—юг и изток—запад. Но на мястото на широките 4—5 m улици сега има тесни улички, а край тях се появяват огради, особено около църквите. Само много грижливо изследване чрез разкопки може да позволи в течение на години постепенно да се натрупат данни за подробно очертаване на плана на Средец—София през XIII и XIV в.

Абсурдно е да се говори за предварително набелязване на „средновековен градски кадастър" — това би било нереална, измислена схема и тя не би послужила за нищо нито на бъдещия изследовател, нито на градоустроителя, който желае да предвиди някои ситуации[139]. Засега са сигурни само няколко пункта, които са ни известни от разкопки, направени при относително подходящи условия.

4. По техника на градеж, размери и конструктивни особености създаденото през XIII и XIV в. се отличава съществено. Въпреки присъствието на късноантичното наследство в едни или други форми и прояви, археологът не може да бъде подведен в датирането на различни явления, свързани със строителство, както това е възможно за епохата на Първото българско царство, когато по едни или други причини често приликата е твърде голяма. Това, което е създадено в Средец през Втората българска държава, е отражение на новите обществено-икономически условия, на новата градска култура.

5. Две основни причини затрудняват изучаването на недвижимите останки от тази епоха. Първата е много по-голямата крехкост, неиздръжливост на строежите от тази епоха, която ги прави не само по-лесно разрушими, но и по-незабележими, скромни, непредизвикващи във всички случаи достатъчно внимание, особено в по-далечното минало. [illegible] не ни е оставило почти никаква информация за тази част от софийското археологическо наследство[140]. Втората причина е [illegible] археологически пласт и тези

и крепости и особено от столиците Плиска и Преслав.

Най-значителни археологически останки от укрепителната система през IX в. са самите порти в онези техни части, които според нас могат да се датират в това време — каменните страници заедно с целия каменен градеж от двете страни на отвора. Затварянето на потерната на кулата при западната порта, строена през VI в., с надпис от времето на Марк Аврелий, спада към същото време. По вътрешния фронт на стената, северно от западната порта, към тази епоха се отнася и изграждането на каменната стълба от големи улични бордюрни камъни от по-ранно време. При тези преустройства на портите вероятно е поправена и настилката на стария Decumanus maximus, така че равнището на улицата остава твърде близко, може би еднакво с това, което тя е имала преди българското завоевание.

Изследванията при портите се подкрепят от тези на североизточната кръгла кула, където изобилието от домашна славянска керамика от IX в. позволява да се установи теренното равнище на живот по това време, когато тук се настанява български гарнизон[129].

Опит да се определи по керамични находки обитаваната площ на града през отделните епохи на неговата средновековна история до края на XIV в.[130] бе направен въз основа на данните, с които авторите разполагаха към 1975 г. Но той доста определено насочва търсенето на следите от български жилища главно покрай крепостната стена. Това се потвърди чрез откриването на две полуземлянки от IX в.[131] — изключително важно откритие, което коригира отчасти по-рано изказаното от нас предположение, че новото българско население се е настанило в съществуващи сгради. Все пак сме склонни да отнесем тези землянки към онези археологически свидетелства, които трябва да се свържат с началния етап на настаняването и на укрепването на града. Укрепването на стената според нас се отнася към Омуртагово време и отразява едромащабното и солидно строителство през този период от Първата българска държава и в Средец.

Засега са запазени няколко важни пункта по крепостната стена. Но не е направено отчетливо сигниране (при тези, които са достъпни). Запазени са и останките от двете землянки, на които предстои да бъдат експонирани.

Положението на Средец в X в. се определя от значението му в югозападните обширни територии и от общия подем на културата в България. Не може да се допусне, че това не е изразено и в архитектурата и изкуството на града. Датирането на главата на ангела в ротондата „Св. Георги“ през X в. е много важно указание за равнището на културата на Средец по това време и в частност за самото изкуство. С тази ротонда и с нейния живот като българска църква трябва да се свържат навярно някои архитектурно-декоративни елементи, които напомнят преславската каменна резба. Измененият характер на Средец, който към значението си на стратегически военно-административен център прибавя и нарасналата си всестранна роля на голям и важен български град, се долавя и по археологически път. Сега вече следите от X в. се чувствуват в такива сгради с обществен и представителен характер като ротондата „Св. Георги“ и късноантичната резиденция с баня в югоизточния край на града, която е обитавана, и то навярно от лице с висок сан[132].

Но археологическите следи на този забележителен X в. все още са твърде малко, за да го представят по-изразено. Тяхното търсене и откриване е една от важните задачи на средновековната археология на София. Може би южната част на града, все още слабо проучена поради липса на строителство на широки площи, ще даде нови находки от епохата. Некрополът също е един източник, от който могат да се очакват данни за града през X в. Изследването и консервирането на църквата „Св. София“ може да открои по-ясно този период от историята на сградата, както това стана с ротондата.

За епохата на Първото българско царство археологическите следи трябва да се очакват и търсят за първата половина на епохата (IX в.) по фортификацията, а за втората (X в.) — по представителните и обществените сгради, заварени или новопостроени (засега неустановени в Средец).

Войните с Византия в края на X и началото на XI в. са се отразили без съмнение тежко на Средец, особено когато походите и обсадите на византийските войски засягат пряко града. В стратиграфията на участъците около крепостната стена, които са по-добре изследвани, тези събития са оставили много дебел пласт, наситен със следи от разрушения и пожари. Тежко пострадали са и самите стени, кули и порти. Разрушенията са причина за чувствително покачване на равнището непосредствено около тези участъци — до 1,20 м над нивото, което може да се отнесе към X в.

Засега не може да се каже със сигурност дали и в централните градски пространства археологическата картина е същата. Проучванията в парцели, южно от ул. „Цар Калоян“ и съвсем неотдавна на пл. „Ленин“ и на метростанция № 7, не дават категорични данни поради значителна нарушеност на пластовете[133].

СРЕДЕЦ ПО ВРЕМЕТО НА ВИЗАНТИЙСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО (1018—1194)

Археологически ясно откроряване на този период от живота на града досега не се е удало. Това е трудна, може би почти неосъществима задача. В известен смисъл наслояванията от този период като че ли се свързват с тези от

събитията по завладяването на Средец. Някои части от сгради, разкрити по централната надлъжна ос на града (север — юг), северно от форума, биха могли да се отнесат към XI в.[134] и да се свържат с установяването на византийската администрация тук. Това датиране се подсказваше от тяхното стратиграфско положение. Но нови археологически проучвания (1982—1983) показват, че денивелацията в тези градски части е била в миналото много по-значителна и че тяхното датиране не може да се направи на основание на отнасяне към другаде установени и по-точно датирани нива.

За големи поправки по крепостната стена също не може да се говори. Напротив, наблюденията показват, че тя е прекарала известен период на занемареност преди сериозните възстановявания и изменения на някои нейни части през Втората българска държава.

Епохата се улавя отчасти в битовите находки, и то главно в керамиката. Появяват се нови за града съдове, между които ранно сграфито (XI—XII), керамика със златиста ангоба и др. Особен интерес представляват някои типове кухненска керамика, при които силно се чувствува традицията на късноантичната керамика, но които не могат да се отнесат към V, VI или VII в., тъй като се отличават съществено от тях. Може би те ще намерят паралели в новооткрити на други обекти керамични типове и групи, които по-определено се свързват с Византия[135].

СРЕДЕЦ — СОФИЯ (1194—1382)

Археологическите следи от епохата на Втората българска държава се различават твърде чувствително от тези на предхождащите времена. Това се отнася за поправките и преустройствата по цялата отбранителна система, за равнището на улиците и характера на уличната настилка, за гражданското и културното строителство и дори за некропола. От една страна, необходимостта от ново строителство е била обусловена от разрушенията, причинени от войните с Византия, а, от друга — от бързото икономическо и културно замогване на града, който през тези близо две столетия на средновековието достига своя най-голям разцвет.

Общото впечатление от направени на различни пунктове наблюдения е, че се създава повсеместно и ясно откроено ново равнище на живота на града, което се характеризира с твърде определени археологически белези от различен вид. Опит за характеристика на градоустройството, архитектурата и културата на града по археологически данни е направен[136]. Изследванията от последните няколко години допълват, без да изменят особено направените вече заключения.

Няколко основни признака отделят културния пласт и принадлежащите на епохата строежи и преустройства от тези на предходните средновековни нива:

1. Градът е обитаван изцяло, по цялата си площ, при това с доста гъсто застрояване. Това означава, че навсякъде трябва да се търсят следите от XIII и XIV в., ако не са унищожени от по-късни строежи.

2. Крепостната отбранителна система е изцяло подновена. Сменени са портите, които стават двукрили. Ъгловите кули са оформени отвън като четириъгълни[137]. Големи кръпки нарушават равномерната тухлена зидария на фасадата на стените, особено отвън. Употребени са дървени греди за изравняване и укрепване на някои кули[138]. Пристроени са помещения отвътре към стените. Тук-там личат опити да се подражава на стария им градеж (например при тухлената стълба до кръглата кула под Българска външнотърговска банка, където през XII в. се имитира градежът на IV в.). Но това са единични случаи.

3. Уличната мрежа общо взето запазва ориентацията север — юг и изток — запад. Но на мястото на широките 4—5 m улици сега има тесни улички, а край тях се появяват огради, особено около църквите. Само много грижливо изследване чрез разкопки може да позволи в течение на години постепенно да се натрупат данни за подробно очертаване на плана на Средец—София през XIII и XIV в.

Абсурдно е да се говори за предварително набелязване на „средновековен градски кадастър" — това би било нереална, измислена схема и тя не би послужила за нищо нито на бъдещия изследовател, нито на градостроителя, който желае да предвиди някои ситуации[139]. Засега са сигурни само няколко пункта, които са ни известни от разкопки, направени при относително подходящи условия.

4. По техника на градеж, размери и конструктивни особености създаденото през XIII и XIV в. се отличава съществено. Въпреки присъствието на късноантичното наследство в едни или други форми и прояви, археологът не може да бъде подведен в датирането на различни явления, свързани със строителство, както това е възможно за епохата на Първото българско царство, когато по едни или други причини често приликата е твърде голяма. Това, което е създадено в Средец през Втората българска държава, е отражение на новите обществено-икономически условия, на новата градска култура.

5. Две основни причини затрудняват изучаването на недвижимите останки от тази епоха. Първата е много по-голямата крехкост, неиздръжливост на строежите от тази епоха, която ги прави не само по-лесно разрушими, но и по-незабележими, скромни, непредизвикващи във всички случаи достатъчно внимание, особено в по-далечното минало. Затова и то не ни е оставило почти никаква информация за тази част от софийското археологическо наследство[140]. Втората причина е, че тъкмо този археологически пласт и тези архитектурни

останки стават жертва на строежите от XV—XVII в., както това бе отбелязано и по-горе.

Все пак досегашният опит показва, че задачата за археологическото изследване на XIII и XIV в. в София не е безнадеждна. Изследването трябва да се насочи по няколко линии: установяване на преустройства от епохата в запазени изцяло или частично късноантични сгради; установяване на дислокацията на големи стари архитектурни ансамбли (напр. термите) и тяхното преустройство в по-малки сгради със старите или нови функции; изучаване на новопостроената софийска градска къща[141]; изучаване на благоустройствените съоръжения на епохата; постепенното отделяне на плана на града за XIII—XIV в. от неразчленения хронологически план на Сердика — Средец; по-детайлно изследване на икономиката и бита по движими находки от това време.

Всестранното значение на София през XIII и XIV в. е причина за насищането на околността на града с манастири, крепости, селища. Тези разпръснати обекти не са изследвани достатъчно. Може да се допуска, че има и твърде много неустановени, неизвестни, които могат да се разкрият само случайно[142].

Многократните турски набези към София от последната четвърт на XIV в. са оставили без съмнение отпечатък върху града. Най-вероятно е, че крепостната стена е била отново обект на грижи, на подготовка и съоръжаване със защитни средства. Но безспорно най-силно е отражението на тримесечната обсада и падането на крепостта през 1382 г. През последните години археологическите проучвания по западната крепостна стена, северно от западната порта, разкриха красноречива картина на драматичните дни на обсадата: отчаян опит за задържане на неприятеля, подготвена пещ за топене на вар (за изливане или за кърпеж на поддаващата се вече стена), като са довлечени и натрошени всякакви мраморни и варовикови архитектурни елементи, а също така и мястото на прореза в стената, направен чрез дълбоко подкопаване[143]. Тези резултати показват колко големи са възможностите за навлизане в подробности около събития и ситуации, когато са създадени по-спокойни условия за археологически проучвания[144]. Разбира се, ненавсякъде може да се очаква незасегнатост на следите.

Не може да има съмнение, че преди всичко по крепостната стена и непосредствено край нея — отвън и отвътре, трябва да се търсят най-важните археологически следи на съдбоносното за града събитие — завземането му от османските войски. Те се простират в един хронологически период, чиято горна граница не е съвсем сигурна, но едвам надминава края на XV в. Защото крепостната стена съдържа както следите на нападенията и отбраната, така и един от символите на завоеванието — нейното разрушаване. Може да се очаква именно по археологически път да се уточнят датата и обстоятелствата на това събитие.

СОФИЯ (XV—XVIII)

Този период на софийската археология бе овладян през последните тридесет години. Пренебрегвани и подценявани доста дълго, останките от столетията на османското владичество се оказаха първокласен извор за историята, икономиката и културата на града. Постиженията в тази област изиграха стимулираща роля за проучванията на епохата по археологически път за цялата страна[145].

Интересът към останките от XV—XVII в. в София се наложи и поради тяхното силно изявено присъствие, особено на някои от изследваните терени в София, където се откриха големи, значително запазени обществени сгради с различен характер[146]. Но проучването на този археологически пласт трябва да продължи целенасочено на всички изследвани в бъдеще терени, за да доведе до изясняване на структурата на града и на характера на неговите отделни части — махалите.

Първата и основна разлика между археологическите останки от XV—XVII в. и по-ранните е, че ограничаващата рамка на крепостната стена вече не съществува и те са разположени както вътре в някогашната укрепена площ, така и извън нея. При това извън старата укрепена градска площ се създават не само махали за обитаване, но там се издигат и важни обществени, военни, културни и други сгради. Пример за това са Буюк джамия, Челеби джамия и Конакът, Черната джамия, имарети, медресета, ханове и др. Така важни обекти вече излизат от традиционните рамки на наситените археологически пластове, които попадат в резервата Сердика — Средец и към чието наблюдение вече е създадена практика и у строителите.

Извън очертанията на резервата останките от XV—XVII в. образуват общо взето еднослоен археологически пласт, който се явява значително по-плитко и поради това също често е пренебрегван, защото останките в него се смятат за „нови".

Писмените извори за тази епоха са изобилни и могат да бъдат широко използувани за ориентация и уточнявания на разкриваните недвижими археологически останки[147]. Освен това заснетият непосредствено след Освобождението план на София дава възможност да се идентифицират махали, улици, някои по-значителни сгради. Въпреки че спомените на съвременници от първото следосвобожденско десетилетие (а за някои места и по-късните) се отнасят главно за възрожденската епоха, те могат да се използуват също, защото някои стари градски черти и постройки от XV—XVII в. продължават да живеят и тогава. Документация от всякакъв вид — рисунки, фотографии — са запечатили и твърде голям брой сгради от ранната епоха на османското владичество, които са съществували на повърхността и след Освобождението.

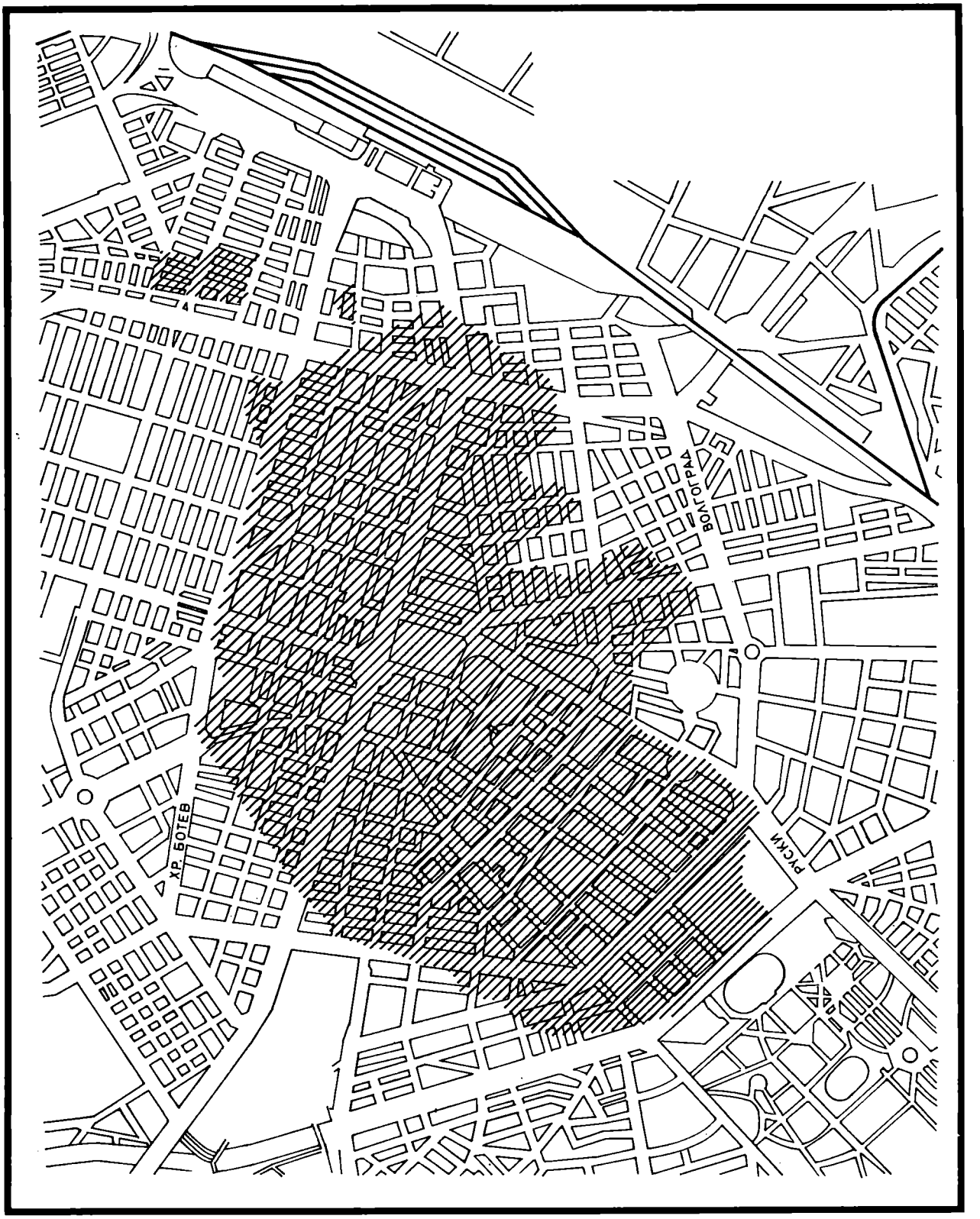

Обр. 8 Площта на София през XV—XVII в. (защрихована) на фона на съвременния план

Досегашният опит от археологическото изследване на останки от тази епоха показва, че то дава изобилие от напълно неизвестни факти, осветява много изразително различни страни на живота на града, дава конкретност и плътност на някои недостатъчно определени и ясни информации[148].

Крепостната стена отново играе роля за изучаване на тази епоха по археологически път, но сега със съвсем друг вид свидетелства. Досегашните изследвания на различни участъци показват, че тя е навсякъде разрушена до една и съща височина — на около 2,50—3,00 m от равнището на XIII в. Изключение прави

мястото на пробива, северно от западната порта, където тя е била подкопана в основите. Това е и единственото място, на което на няколко метра извън стената се откриха рухнали части от външния тухлен пояс, а вътре в защитеното пространство — от вътрешния пояс. При това навсякъде другаде, освен на мястото на пробива, насипите около стената не съдържат разрушения от нея, части от зидария или самия строителен материал — камъни и тухли. Това дава основание за следните предположения:

1. Крепостната стена е била разрушена едновременно по цялото си протежение, навсякъде до приблизително една и съща височина.

2. Тази височина може да се приеме като съответна или съвсем близка до съвременното градско равнище, следователно тя е едно указание за градското ниво през XV в.

3. Извадените от крепостната стена строителни материали са били по всяка вероятност преупотребени. В тази възможност се съдържа друга, много важна: по пътя на археомагнитното изследване, съчетано с класическите начини за датиране на тухли (размери, техническа характеристика), могат да се потърсят по тухления строителен материал, употребен в тях, най-ранните строежи от времето на османското владичество или по-скоро синхронните на разрушаването на крепостната стена. Вече има известни указания, че прилагането на такива комбинирани методи ще даде много интересни резултати[149].

4. На две места — при източната и при западната порта върху крепостната стена, на равнището, на което тя е била разрушена, се откриха жилища. Времето на разрушаването става terminus post quem за тяхното датиране. По този начин и техният инвентар се датира добре, особено като се прибави и фактът, че устройването на тези жилища изглежда направено непосредствено след разрушаването на стената или съвсем скоро след това. Нещо повече, може да се приеме, че това са жилища на новодошли в града заселници, и то не българи. Характерът на находките и в източното, и в западното жилище го потвърждава и позволява да се определи и народността на техните обитатели[150]. На друго място върху разрушената крепостна стена се откриха гробове (некропол при църквата „Св. Спас")[151]. Това също позволява тяхното датиране.

Следователно крепостната стена или нейното трасе трябва да останат и за тази епоха важен източник на данни.

Останките от обществени сгради — ханове, безистени, джамии — се отличават от градежа на жилищата. Техните места са приблизително известни по документи и идентифицирането на останките им може да се направи. Подобно е и положението с църквите. Няколко от известните и споменавани от пътешественици църкви са вече изследвани, други няколко предстои да бъдат открити и идентифицирани, между тях са например църквата „Св. Иван Рилски" и църквата, предшествуваща възрожденската църковна сграда, посветена на „Св. Крал"[152].

От жилищните, занаятчийските и търговските махали, които понякога се покриват, са запазени най-често мази, някои засводени. Въпреки че не отговарят по площ на надземната част на сградите, тези подземни помещения позволяват да се възстановят приблизително плановете на махалите и разположението на къщите. Някои мази, особено в търговско-занаятчийския център, дават много интересни находки, които позволяват да се определи с какъв занаят или търговия е била свързана постройката, от която са част. Откривани са мази на обущар, шивач и др.

Свързани с този вид сгради са кладенците и сметните ями — почти винаги много богати с находки. При разкопките източно от ротондата „Св. Георги" беше открит кладенец, за който е имало дори легенда[153]. Въпреки твърде гъстото им разположение къщите са били с огради, в основата на които обикновено са подредени големи речни камъни — с диаметър около 0,70—0,80 m.

Характерно за епохата е, че църквите са заобиколени с малки некрополи. Вероятно тази практика е установена още през XIV в., но тогава все още са били използувани и крайградските некрополи или поне източният. През XV—XVII в. християнското население погребва в църковните дворове. Някои наблюдения показват, че по това, къде са погребани покойниците, може да се даде известна социална характеристика или, обратното — социалното положение определя в кой църковен двор и къде са погребвани софиянци[154]. Християнските гробове от тази епоха съдържат твърде интересни предмети[155].

Установени са местата на две градски чешми[156]. Но те са били без съмнение много повече. Твърде често археологът се натъква и на останки от водопроводи от това време. В повечето случаи тръбите лежат върху тухла и са покрити с двускатно поставени тухли, а пространството около тръбата е изпълнено с бял хоросан. Но досега не се удало проследяване на водопроводи от епохата на по-дълги разстояния — те са твърде плитко и почти винаги са прекъснати от новите сгради.

Уличните нива се улавят трудно. Те са с калдаръм от речни камъни. Явяват се на различна дълбочина от съвременното ниво, средно на 1,20 m. Това е установено северно от пл. „Ленин", по главната ос и едва ли е валидно за всички други градски части[157].

Пластът от XV—XVII в. е много наситен с движими находки. В сравнение с предишните епохи той оставя впечатлението, че градските отпадъци се отлагат „на място", т. е. че те не се изнасят далеч от града. По съдържание той е много богат, много разнообразен. В него безспорно се отразява интензивният икономически живот на София през това време — бейлербейско седалище, голям производствен и разменен център[158].

По отношение на предхождащата епоха и

нейните строежи създаденото през XV—XVII в. като градска структура и като архитектура изиграва унищожителна роля. Заличени са многовековните градоустройствени традиции, създадени в античността и съхранени до XV в. Унищожени са по-деликатните по конструкция средновековни постройки. Големи площи, заети навярно някога от цели квартали, след XV в. се покриват от една огромна и тежка сграда — хан, безистен, джамия. След Освобождението наследството от XV—XVII в. на свой ред е подложено на разрушение още при първите градоустройствени и строителни действия в новата столица. При това за останките от тази епоха не е правена почти никаква документация.

Изявяването на средновековното археологическо наследство на София е първостепенна, но и доста трудна задача. Защото, от една страна, това се отнася за новопостроени от българското население сгради в непосредствена близост до запазеното от късноантичната епоха (спряхме се по-горе на неговата характеристика), а, от друга — за подчертаване на трансформациите на завареното, на добавените нови елементи към него, изобщо на облика и съществуването му в българското средновековие. На трето място идват и онези останки, които се отнасят за времето на чуждо владичество, но отразяват българското участие в създаването им, както и значението, и характера на София през това време.

ВЪЗРОЖДЕНСКА СОФИЯ

За горната хронологическа граница на обектите на археологическо проучване се дискутира[159]. Въпреки че аргументацията, която изключва проучването на толкова късна епоха по археологически път, има уязвими точки, такова е наложеното мнение. Без да засягаме тук теоретичната страна на въпроса, ще погледнем от практическата му страна, и то специално за София. Може ли при разкопките да се получат полезни данни за изучаване или поне за подпомагане на изучаването на София през XVIII и XIX в.? Отговорът на този въпрос е положителен, и то категорично. Разрушаването на възрожденска София — схванато и в конкретен, и в по-общ смисъл — се извършва много бързо, понякога по-интензивно, особено за някои градски части и за някои страни на градския живот, в други случаи по-постепенно. Но за около четвърт столетие след Освобождението материализираните форми на градската култура (в най-общ смисъл) на тази епоха са ликвидирани с много малки изключения.

В онова време въпросите за изучаване и документация нито са достатъчно осъзнати, нито има необходимите институции и кадри за тяхното осъществяване. За пренебрегването им помага и психологическата нагласа, с която се извършва преобразуването на града — старото, което се разрушава и изчезва, е свързано с едно тежко минало, от което градът, вече столица, бърза да се освободи.

Новото в строителството на обществени сгради през епохата на Възраждането се отнася главно до двете български църкви — „Св. Крал“ и „Св. Спас“, Денкоглувското училище, Конакът и някои военни постройки — всички твърде малко познати, за да се пренебрегват получените по археологически път данни за тях.

При запазени само подземни части на жилищата би било трудно да се датират те по-определено — преди или след XVIII в. Досега по-голяма сигурност за датиране дават останките от занаятчийски работилници и особено от грънчарници[160]. Интерес представляват декоративните мраморни плочи от епохата[161], останките от канали и водопроводи[162] (при разкопки бяха намерени дървени тръби). До средата на XIX в. погребенията са в дворовете на църквите и при разкопките бяха получени интересни данни[163].

Не всички движими находки — оръдия на труда, предмети на бита, особено керамика — могат да се датират със сигурност в XVIII и XIX в. Някои запазват традиционните си стари форми. Но немалка група предмети от различен вид и особено керамичните съдове и накитите се отделят от по-ранните и по този начин дават много нова информация за такива черти от градския бит, за които за София, а и за много други градове няма други данни.

Що се отнася до околностите на София, там все още могат да се открият немалко строежи от XVIII и XIX в., особено манастири и църкви, които са запазени и използувани. Но това не означава, че чрез разкопки не могат да се допълнят знанията за възрожденските манастирски комплекси например в някои сгради, които са вече разрушени и са останали само техните следи.

СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКОТО СТРОИТЕЛСТВО И АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА СОФИЯ

При формирането на археологическото наследство на София всяка следваща епоха е играла роля на разрушител и на консерватор едновременно. Пренебрегвайки или насилствено унищожавайки онова от създаденото в предшествуващото време, което не е било вече нужно и не е отговаряло на променените условия на живот, новата епоха е избирала и съхранявала тази част от създаденото, която е била пригодна и използваема.

До Освобождението тези процеси са се развивали спонтанно, диктувани от различни съображения, но без отношение към заварено-то от позиция на науката. За последните столетия на османското владичество, когато в много страни археологията разцъфтява, това закъснение у нас е обяснимо с условията, в които живее все още българският народ. За съжаление след Освобождението разрушаването на археологическото наследство продължава, и то в много засилени размери. При това почти не се правят опити за противопоставяне, сякаш продължава схващането от предшествуващите епохи — че тези разрушителни действия трябва да се приемат за естествени. Наистина, появяват се разпоредби за събиране на старини, създава се Народен музей, началото на някакви грижи е положено[164]. Но както за населението на града, така и за служебните лица идеята за изследване и запазване на археологическите останки, особено на недвижимите, е съвсем чужда и далечна. Усилията се съсредоточават върху два-три паметника[165], върху събирането на движими находки (и то съвсем не на всички). Направената от отделни лица частична документация е много ценна, но недостатъчна.

Самата софийска община, за нейна чест, е един от главните организатори на дейността за изследване и документиране на миналото на града. Въпреки това в периода от Освобождението до Първата световна война строителството в столицата нанася огромни поражения на нейното археологическо наследство.

Практиката да се руши при строителство се затвърждава. Когато в България общо взето вече има развита археологическа наука с видни и обществено изявени представители, правят се разкопки, има няколко богати музея, пренебрежителното отношение към софийските археологически находки, откривани при строежи, продължава. Сега вече не може да се говори за невежество, а за рушителство, диктувано от комерческите интереси на собственици и предприемачи. Това е време на големи загуби, защото новостроящите се сгради заемат значителни площи точно на територията на Сердика и Средец, имат доста дълбоки основи и подземни помещения.

Документацията на тези поражения е от значение, защото тя обяснява много факти. Начинът, по който загива една сграда, е също източник на информация, която може да има и първостепенна важност за ориентация в археологическата среда. Ето защо разграничаването на причинените след Освобождението разрушения е също важна задача за археолога, която не трябва да се пренебрегва.

Най-накрая в историята на софийското археологическо наследство известна роля изиграват и бомбардировките в центъра на София през зимата и пролетта на 1944 г. На много места те са създали необикновени ситуации, трудни за обясняване, ако не се вземе под внимание това обстоятелство[166].

АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА СОФИЯ — ОБЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕ, ЗАПАЗВАНЕ И ИНТЕГРИРАНЕ В СЪВРЕМЕННАТА ГРАДСКА СРЕДА

Този въпрос сам по себе си е тема за друго изследване. Обаче преди да приключи нашият опит да се очертае как се формира софийското наследство, смятаме за необходимо да отбележим, че едва съвременността в точния смисъл на думата изменя процесите и превръща това наследство от субект в обект. Това не стана изведнъж, защото в последните 30 години се преживя пълното узряване на едно ново отношение, при което старините под земята на София се възприемат и третират като потенциален участник във формиращия се нов изглед на града. Границата се изтегля в този смисъл, че е приключено с несъзнателното и случайно отношение към тях. Тяхната оценка на основата на критерий за съответната епоха отпада и се замества с пълно признание на научната им стойност и историческо значение. Този процес се разви в относително кратък период от време, но съвпадащ с големи промени в градоустройството и архитектурата на столицата. Ако се потърсят главните му етапи, първият от тях е приключен в средата на петдесетте години, а вторият — в средата на седемдесетте. Градът е навлязъл в третия етап на отношение към археологическото наследство, в който загубите и постиженията са една добра основа за преоценка на поведението. Перспективата е заложена в партийни и правителствени решения[167]. Усъвършенстването на методите е големият проблем, който е не по-малко важен от принципните позиции. Без преувеличение може да се каже, че София зае водещо място в решаването на проблемите на интеграция на градското археологическо наследство в съвременна градска среда[168]. Същевременно трябва да се осъзнава, че и занапред решаването на тези проблеми в столицата ще остане много трудно. Осъзнават се възможностите и в редица други окръжни и по-малки центрове у нас, където смело и интересно се търсят нови постижения в тази интеграция. Това е естествено развитие и следствие от примера на София. Трябва да се очаква, че тези резултати ще се умножават.

Ще бъде излишно и неправилно да се допуска подценяване на задачата в София и за в бъдеще, поради сравнения с други случаи у нас, при които археологическото наследство ще бъде още по-внушително изявено, тъй като ще се разкрива при по-благоприятни условия. В София трябва да се търсят собствени пътища, базирани на спецификата на формирането, на състоянието и на разположението на археологическото наследство.

От гледна точка на опита да се разгледа процесът на запазване на археологическото наследство с оглед и на бъдещата му съдба се налагат някои изводи:

1. Териториалното съвпадение на обитаваната площ през епохите и разположението ѝ в центъра на съвременния град има в много отношения фатални последици за състоянието на отделни елементи на наследството, както и на неговите последователни хронологични напластявания. Но същевременно то е причина за неговата компактност и този факт трябва да се използува максимално при всички бъдещи решения.

2. Най-тежките и най-разрушителни периоди са свързани със завладяването на града от Византия и от османците. Византийското завладяване разрушава главно отбранителната система. Османското я унищожава и нарушава тежко урбанистичните и архитектурните традиции. Напротив, доброто усвояване на наследеното е присъщо на епохите и населението, които третират развитието му като продължение на една наследена ситуация, в която всичко годно и използваемо получава своето място в новите градоустройствени процеси.

3. Жизнените черти на наследството, изявени не толкова като конкретни материални форми, колкото като тенденции на градското устройство и развитие, имат обаче силата да се възвръщат в градската структура като посилни и по-целесъобразни.

По-нататъшното изучаване на археологическото наследство на София може би ще внесе корекции в характеристиката, която се опитахме да направим въз основа на досегашен опит и наблюдения. Но изложените тук факти и съображения могат да улеснят в значителна степен бъдещата работа по неговото разкриване, изследване и запазване.

БЕЛЕЖКИ

[1] Настоящата работа няма задачата да прави рекапитулация на известното. Затова и публикациите на откритията се споменават само доколкото засягат нашата тема.

[2] Това е особено характерно за по-старите публикации. Опити за рекапитулация на откритото и изследваното са правени в миналото. Вж. Бобчев, С. Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града, Материали за историята на София, № 12, С., 1943; Станчева, М. Археологическото проучване на София за четвърт век. — В: Музеи и паметници на културата, 1969, № 4, с. 1 сл.

[3] Станчева, М. Археологическото проучване на средновековния Средец (IX—XIV). Резултати и проблеми. — Сердика, Средец, София. С., 1978, 26—69.

[4] Станчева, М. Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец (по археологически данни) — ИБИД, 1974, № 29, 209—222.

[5] Вж. Станчева, М. Проблеми на археологията в София. — МПК, 1979, № 4, 50—54; Проблеми на археологическото наследство на София. — Архитектура, 1976, №8, 33—35.

[6] Известни указания за палеолитно находище има в района на с. Гурмазово.

[7] Петков, Н. Неолитно селище при с. Слатина. — Археология, 1, 1959, № 1—2, 100—105.

[8] Георгиев, Г. И. Останки от първобитно селище в центъра на София. — ИАИ, 22, 1959, 329—332.

[9] Станчева, М. Археологически материали за предримска София. — ИАИ, 23, 1966, 230—235; Балканска, А. Керамика от разкопките в Сердика. — В: Сердика. Т. 1, 1964, 135—146.

[10] Известен песимизъм за възможностите да се проучи София чрез спасителни разкопки и особено нейното средновековие изразява Т. Герасимов в предговора към сб. Сердика, т. 1.

[11] Идеята за цялостно изследване на града в миналото е изглеждала неосъществима.

[12] Става дума за археологическия ансамбъл около ротондата „Св. Георги", за части от източната и западната крепостна стена.

[13] Подлезът с източната порта получи особено висока международна оценка и Наградата на София, I степен през 1971 г.

[14] Това решение на Политбюро на ЦК на БКП има историческо значение не само за изследването на София и за запазването на нейните археологически паметници, а и изобщо за делото на градската археология в България.

[15] Постановление № 36 на Министерския съвет на Народна република България от 1. VI. 1976 г. е публикувано в Държавен вестник, бр. 47 от 11. VI. 1976 г.

[16] Археологическото проучване на София е една постоянна задача, чисто осъществяване се синхронизира със строителството в София. Редица градоустройствени проекти се съгласуват така, че да се защитят археологическите паметници.

[17] В действие е дългосрочна програма, която се изпълнява от Музея за история на София и от Националния институт за паметниците на културата.

[18] Известно забавяне на работата в главния център бе свързано и с актуализацията на Генералния план на София.

[19] За тази цел авторът взе участие в едно проучване на КИПП — Софпроект, което направи анализ на разположението и състоянието на археологическото наследство на София.

[20] Станчева, М. Селищната традиция и формирането на българския град. — Векове, 1980, № 4, с. 32 сл.

[21] Вж. История на България. Т. 1, Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки. 1979, с. 54 и цит. там лит.

[22] Ръководство на изследването през 1978 г. бе възложено от Музея за история на София на Лиляна Перничева. През 1985 г. за научен ръководител на разкопките бе определен к. и. н. Васил Николов.

[23] Археологическите наблюдения при преустройството на площада бяха организирани от Музея за история на София. За резултатите вж. Георгиев, Г. И. Цит. съч.

[24] Вж. бел. 9.

[25] Станчева, М. Постижения и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV—XVII). — Археология, 1974, № 3, 73—80; Проблеми и задачи на археологията у нас за епохата XV—XVIII в. — ИБИД, 31, 1977, 247—252.

[26] Катинчаров, Р. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. — Археология, 16, 1974, № 1, с. 16 сл.

[27] Пак там, с. 4.

[28] Вж. бел. 9.

[29] Stanceva, M. Une coupe en or de Sofia. — Thracia, 3. Serdicae, 1974, p. 221 sq.

[30] Чичикова, М. Севтополис. С., 1970.

[31] Станчева, М. Селищната традиция и формирането на българския град..., 3—37; Сердонполис преди Сердика. — В: Сборник по случай 100-годишнината на Археологическия музей в Пловдив, 1985, с. 89—90.

[32] Иванов, Т., С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел „Балкан" и в центъра на София през 1952—1953 г. — В: Сердика. Т. 1, с. 17.

[33] Станчева, М. Археологически материали..., с. 232.

[34] Вж. бел. 32.

[35] Cicicova, M. Les timbres sur pithoi de Seuthopolis. — Bull. de Corr. Hellénique, LXXXII, 1958, II, p. 473, fig. 13, pl. XVII, 8.

[36] Robert, L. Des Carpates à la Propontide. St. clas. IX, 1967, 107—110. I. Une famille thrace dans une inscription d'Athenes.
На тази епиграма и на нейното голямо значение, като първо споменаване на град Сердика, ни обърна внимание проф. В. Велков, за което му благодарим.

[37] Велкова, Ж. Имената на нашата столица през вековете. Векове, 1973, № 2, с. 57 сл.

[38] Velkov, V. La construction en Thrace à l'époque du Bas Empire d'après les écrits. — Archeologia. Warszawa, X, 1958, 1960, 124–138.

[39] IG. Bulg., IV, No 2000, 2001, 2002, 2009, 2012, 2013.

[40] Велков, И. Стари римски пътища и селища в днешните български граници. – БИБ. Ч. 2, 1029, т. 4, 50–51.

[41] IG Bulg., № 1982, 200.

[42] Наблюдения на автора при разкопките на строежа на подлеза пред партийния дом.

[43] Проучванията бяха направени през 1974 г. от Музея за история на София.

[44] Иванов, Т., С. Бобчев. Цит. съч., с. 43.

[45] Колонада е имало и покрай улицата при западната крепостна стена.

[46] Stanceva, M. Sur le culte d'Artémis à Serdica. — Studia in honorem Veselin Beševliev. S., 1978, 230–235.

[47] Такава базилика е построена до западната крепостна стена на града, непосредствено до мястото на разрушен езически храм. Вж. Станчева, М., Ю. Фърков. Новооткрит езически храм в Сердика. — ИБИД, 30, 1977, с. 274 сл.

[48] Практиката да се строи extra muros се доказва и от откриването на други сгради, северно от крепостната стена.

[49] Станчева, М., Ю. Фърков. Цит. съч.

[50] Разкопки на автора.

[51] Венедиков, И., Т. Петров. Църквата „Св. Георги" в София. — В: Сердика. Т. 1, 1964, с. 106.

[52] Иванов, Т., С. Бобчев. Цит. съч., с. 17 сл.

[53] Станчева, М. Преториумът на Сердика. — София, 5, 1982, № 12, с. 18 сл.

[54] Станчева, М. Преториумът..., с. 19; Кожухаров, Г. Предназначението на коридорите в основите на някои римски сгради. — Археология, 6, 1964, № 1, с. 1 сл.

[55] Става дума за базиликите, открити под Съдебната палата.

[56] Разкопки на автора. Останалите са запазени в подземна зала.

[57] Малка част от термите е запазена в подземна зала на бул. „Г. Димитров".

[58] Такова беше мнението на инж. Павел Петров, отговорен за надзора на минералния извор в центъра на София, който през петдесетте години е правил наблюдения на пластовете в този район и смята, че те са разместени много чувствително при земетресение.

[59] Бобчев, С. Н. Итоги археологической кампании в Софии в 1952–1956 гг. — СА, 1958, № 3, с. 211 сл.

[60] Находките и наблюденията са събрани от инж. Павел Петров.

[61] Венедиков, И. Един нов старохристиянски надпис от Сердика. — В: Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев. С., 1958, с. 323 сл.

[62] Станчева, М. Надписът за изграждането на крепостта на град Сердика. — Векове, 1, 1972, № 1, с. 51 сл.

[63] Бояджиев, Ст. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. – Археология, 1, 1959, № 3–4, с. 35 сл.

[64] Станчева, М. Сердика през I–IV в. в светлината на новите археологически проучвания. – ИАИ. Т. 37.

[65] Станчева, М. Средец — София. (под печат в „Български средновековни градове и крепости". Т. 3).

[66] Тези наблюдения са направени и на източната и на западната градска порта.

[67] Вж. по-долу за следите от византийските обсади и разрушения.

[68] Това се установи на Decumanus maximus, а съвсем неотдавна и на decumanus, открит при разкопките на метростанция № 7.

[69] Stanceva, M. Sur le culte d'Artémis..., p. 230 sq.

[70] Това се наблюдава особено добре при северната кула на западната порта.

[71] Унищожаването на сердикийската езическа скулптурна украса бе установено при разкопките на терена на Българска външнотърговска банка; Вж. Станчева, М., Ю. Фърков. Цит. съч.

[72] Най-добри наблюдения в това отношение са направени на улицата покрай западната крепостна стена.

[73] Саркофази са откривани в трамвайното депо на бул. „Г. Димитров".

[74] Разкриването му стана при строеж на жилищна сграда, североизточно от Паметника на Васил Левски.

[75] Проучванията бяха направени през 1981 г. под ръководството на автора. Вж. тук публикацията на К. Шалганов.

[76] Венедиков, И. Тракийската колесница., С., 1960, с. 44 сл.

[77] Велков, Ив. Антични паметници из България. — ГНМ, 4, 1922–1925, с. 145 сл.

[78] Stanceva, M. Epanouissement et disparition de deux villae rusticae près de Serdica. – Actes du Ier Congrès international des études balkaniques et Sud-Est européennes, S., 1970, p. 535 sq.

[79] Мястото ѝ е установено от Ив. Велков.

[80] Вж. бел. 76.

[81] Много интересно съоръжение, което вероятно е воден разпределител, се откри в югозападната част на пл. „Възраждане".

[82] Stanceva, M. Serdica aux confins de deux époques. Etudes historiques. T. 8. S., 1978, 107–121.

[83] Станчева, М. Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец. — ИБИД, 29, 1974, с. 209 сл.

[84] Станчева, М. Археологическо проучване на средновековния Средец (IX–XIV в.). Резултати и проблеми. – В: Сердика — Средец — София. Т. 1, С., 1976, с. 42 сл.

[85] Stanceva, M. Serdica aux confins..., p. 109.

[86] Постановление на Министерския съвет от 30. VI. 1976 г.

[87] Разкопки под ръководството на К. Рогева.

[88] Този акварел се пази в художествената сбирка на Музея за история на София.

[89] Бояджиев, Ст. Цит. съч., с. 42 сл.

[90] Много признаци показват пълното изоставяне на тези стени след овладяването на града от българите.

[91] Станчева, М. Средец — София. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. 3 (под печат); Stanceva, M. Nouvelles données sur la conquête de Sofia par les turcs ottomans. – Byzantinobulgarica. T. 6. S., 1980, p. 357 sq.

[92] Бояджиев, С. Цит. съч., с. 42 сл.

[93] Цанкова-Петкова, Г. Страници из историята на средновековна София (VI–XII в.) — В: Сердика — Средец — София. Т. 1, с. 9.

[94] Наблюдения на автора.

[95] Вж. бел. 89.

[96] Stanceva, M. Serdica aux confins..., p. 107 sq.

[97] Пак там, с. 110.

[98] Станчева, М., Ю. Фърков. Цит. съч.

[99] Наблюдения при строежа на Българска външнотърговска банка.

[100] Наблюдения при западната порта, южно и северно от нея, при източната порта, при североизточната кръгла кула.

[101] Преки данни за Сердика няма, но вероятно са се спазвали общите разпоредби за византийските градове от това време, свързани с опасността от пожари при сгъстяване на застройката.

[102] Ротондата „Св. Георги", сградата източно от нея, резиденцията на ул. „Калоян" имат кръгли и октогонални архитектурни форми.

[103] Вж. бел. 57.

[104] Разкриването на жилища в тази част на града започна през 1970 г. на парцела на Българска външнотърговска банка, продължи северно от западната порта, а последните разкопки на метростанция № 7 добавиха още една инсула с жилища.

[105] Това се потвърждава от разкопките в югозападния край на сградата през 1982 г., когато се установи използването ѝ за монетарница (наблюдения на автора).

[106] Иванов, Т., С. Бобчев. Разкопки върху площа..., с. 20 сл.

[107] Разкопки на автора.

[108] Наблюдения на автора при прокарване на колектор по бул. „Г. Димитров", а под Централните хали — разкопки под ръководството на К. Рогева.

[109] Проучвания тук не са правени, освен на един малък участък до „Баня баши джамия" през 1982 г.

[110] Разкопки на автора. Сградата продължава в източна посока под платното на ул. „Вашингтон".

[111] Филов, Б. Църквата „Св. София". С., 1912.

[112] Господинов, Ю. Некрополът около църквата „Св. София". — В: Праисторически и старохристиянски паметници от София и околността. С., 1921, с. 65 сл.

[113] Станчева, М. Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. — В: Сердика. Т. 1, с. 159 сл.

[114] Велков, Ив. Из историята на Сердика. — Природа, 3, 1954, 5, 117–119; Василева, Д. План и конструкция на базиликата в кв. Лозенец, София. — Техническа мисъл, 1984, № 6, 79–84.

[115] Това се обуславя от характера на обектите, които

са пръснати и се установяват случайно при строежи.

[116] Кацаров, Г. И. Старохристиянските надписи от Сердика. — В: Праисторически и старохристиянски паметници от София и околността, с. 46 сл.

[117] Филов, Б. Цит. съч.

[118] Станчева, М. Раннохристиянски култови сгради..., с. 159 сл.

[119] Наблюденията при обхождане са направени от автора, но разкопки не са предприемани.

[120] Проучвания на парцелите при строежа на метростанция № 7.

[121] Това е естествено, тъй като строежът на жилища продължава, както и да се променят условията на живот в града.

[122] Stanceva, M. Sur certains traits de la culture médiévale de Nesebar et Sofia. — Byzantinobulgarica, 7, S., 1951, p. 337 sq.

[123] Станчева, М. Археологическото проучване на средновековния Средец..., с. 26 сл.

[124] Вж. бел. 3; По-късно отпечатаните проучвания се използуват и посочват тук.

[125] Станчева, М. По някои проблеми..., с. 213 сл.

[126] Станчева, М., Ст. Станилов. Ранносредновековни жилища в Средец. — Археология, 21, 1979, № 1, 56—64.

[127] Вж. бел. 124; Станчева, М. Ранносредновековна керамика от София. — Археология, 1, 1959, № 3—4, 61—68.

[128] Станчева, М. Археологическото проучване..., с. 27 сл. и цит. там лит.

[129] Станчева, М. Ранносредновековна керамика..., с. 62 сл.

[130] Stanceva, M., L. Donceva-Petrova. Sur la surface de Sredec aux IXe—XIVe s. — ИАИ, 35, 1979, 111—133.

[131] Станчева, М., Ст. Станилов. Цит. съч.

[132] Станчева, М. Археологическото проучване..., 47—48.

[133] Тя е причинена от нови строежи и от бомбени попадения през Втората световна война.

[134] Тези стени бяха наблюдавани при строежа на канали по бул. „Г. Димитров", за съжаление в ограничено пространство.

[135] За сега такъв вид керамика не е публикувана от други находища у нас.

[136] Станчева, М. Археологическото проучване..., с. 42 сл.

[137] Това се вижда най-добре при североизточната кръгла кула. Вж. Бояджиев, С. Принос..., 44—45.

[138] Особено добре установено при северната кула на източната порта.

[139] Всеки новоизследван терен, включително последните археологически проучвания на метростанция № 7 показват, че градоустройствената ситуация на Сердика и Средец няма нищо общо с теоретичната схема на инсулите, създадена въз основа на откъслечни наблюдения от арх. С. Бобчев. Различни обстоятелства са диктували отклоненията още в античността, а в средновековието градоустройството претърпява съществени изменения.

[140] Пренебрежителното отношение към следите от средновековната епоха са дължи и на едностранчивото изследване на археологията на София, с оглед преди всичко на античността.

[141] Едно жилище от XIII—XIV в. източно от ротондата „Св. Георги" е засега един от най-интересните примери на българска жилищна архитектура. Вж. Станчева, М. Към изучаването на средновековната българска архитектура. — В: Архиктектурата на Първата и Втората българска държава. 1975, 274—285.

[142] Такъв е случаят с останките на една църква от XII—XIII в. недалеч от Германския манастир. Вж.: Станчева, М. Средновековна църква при с. Герман, Софийско. — Археология, 8, 1966, № 3, 21—28.

[143] Stanceva, M. Nouvelles données..., p. 357 sq.

[144] Разкопките при западната порта продължиха две години и половина след като бе отменено строителство на това място.

[145] Засега София запазва водещо място в проучването на тази епоха.

[146] Михайлов, Ст. Останки от турска София, открити при постройката на Централния универсален магазин. — В: Сердика. Т. 1, 195—210.

[147] Засега новите преводи на документи не са използвани за такъв вид проучвания. Но още в труда на А. Иширков „Град София през XVII век" се вижда, колко много данни могат да бъдат научени от тях.

[148] Станчева, М. Проблеми и задачи на археологията у нас за епохата XV—XVII в. — ИБИД, 31, 1977, 247—252.

[149] Осъществяването на такава задача изисква непосредствено участие на геофизик и археомагнетик при вземането на проби.

[150] Находките от керамика в едното жилище върху развалините на източната порта показват, че се отнася за турски дом, докато при западната порта насочват към заселник дубровчанин.

[151] Разкопки на автора.

[152] Мястото на първата не е окончателно установено, докато втората трябва да се търси под пл. „Ленин".

[153] Кладенецът е запазен в археологическия ансамбъл.

[154] Установи се, че около църквата „Св. Спас" са погребвани предимно заможни лица.

[155] Освен накити поставяни са зарфове и филджани, стъклени съдове и дори книги.

[156] На пл. „Ленин", на мястото на западния вход на подлеза, и до безистена, на мястото, където сега е ЦУМ.

[157] Съвременното ниво е различно от старото, което не е било изравнено.

[158] Станчева, М. Археологически данни за внос на италиански стоки у нас през XV—XVIII в. — Векове, 1978, № 5, 30—38; Григорова, К. Монетни съкровища от София и Софийско. — В: Известия на българските музеи. Т. 1, 1969, С., 1971, с. 47 сл.

[159] У нас най-общо се приема за граница краят на феодалната епоха. Но в много страни се прави т. нар. индустриална археология.

[160] Намерени са на три места в София.

[161] Млъчкова, А. Декоративни релефни плочи от Възраждането. — ИБМ. Т. 1, с. 271 сл.

[162] Станчева. М., Ст. Медарова. Водоснабдяването на София през епохата на турското владичество. — ИЕИМ, 11, 99—116.

[163] Гробовете от тази епоха съдържаха останки от облекло, пръстени с геми, дата и име, и др.

[164] Юбилейна книга на град София, 1928, с. 139 сл.

[165] Църквата „Св. София" и „Св. Георги" са първите обекти на археологическите проучвания.

[166] Често бомбените попадения забиват дълбоко в античните пластове материални следи от съвременността, а изхвърлят в горните пластове антични останки.

[167] Вж. бел. 15.

[168] Вж. бел. 13.

Магдалина Станчева

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ СОФИИ. ФОРМИРОВАНИЕ, СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ

(Резюме)

Вопрос об изучении и сохранении археологического наследия очень сложный, потому что главный центр Софии является ее частью, наиболее насыщенной археологическими памятниками разных эпох. Эти участки являются и объектом всякого рода надземной и подземной строительной деятельности, а одновременно с этим они объявлены археологическим заповедником постановлением Совета Министров. Это придает археологическому исследованию особую, не только научную, но и практическую актуальность.

На основании более тридцатилетних личных наблюдений автора и других исследований анализируются наслоенные местами до десяти метров археологические пласты. Сделана попытка выяснения процесса этого наслоения, его интенсивности в разные эпохи. Особое значение имеет отражение, которое дают смена общественно-экономического строя и некоторые исторические обстоятельства на отбрасывании или сохранении памятников предшествующих эпох. Устанавливаются периоды активного преобразования, факторы ускорения или замедления переустройств, городские участки с относительно наиболее богатым археологическим содержанием. Выясняются некоторые из причин жизненности и адаптивности определенных градостроительных достижений или отдельных построек и избирательное отношение развивающегося города к унаследованному строительству и благоустройству.

В процессе данного исследования выявилась сложность софийской стратиграфии, а также и отражение строительства периода Возрождения и после Освобождения на остатках более древних наслоений. Намечаются и самые перспективные для исследования и сохранения участки площади Сердики — Средеца и окрестностей. Статья является первой попыткой исследования многослойного городского археологическото наследия.

Magdalina Stančeva

PATRIMOINE ARCHÉOLOGIQUE DE SOFIA. FORMATION, ÉTAT ET PROBLÈMES

(Résumé)

Le problème de l'étude et de la sauvegarde du patrimoine archéologique est particulièrement compliqué, car la partie de Sofia contemporaine la plus saturée en restes archéologiques de différentes époques est son centre principal actuel. Cette partie est l'objet aussi de différentes sortes d'activité de construction sur et sous la surface. En même temps, elle est déclarée une réserve archéologique par un Arrêté du Conseil des Ministres. Il s'en suit que l'étude archéologique a non seulement une importance scientifique, mais encore elle concerne la vie actuelle de la ville.

Les couches archéologiques, qui aboutissent jusqu'à 10 m en profondeur à certains endroits, sont examinées à la base des observations personnelles de l'auteur au cours de plus de 30 ans et des études précédentes d'autres archéologues. L'auteur essaie d'éclaircir le processus de cet entassement, son intensité durant les différentes époques. Le changement des formations socio-économiques et certaines conditions historiques sont d'une importance particulière pour l'adoption ou pour le rejet des constructions des époques précédentes. L'auteur détermine les périodes de changement actif, les facteurs d'accélération ou de ralentissement des reconstructions, les secteurs urbains qui sont les plus riches en restes archéologiques. On explique les raisons de la vitalité et l'adaptabilité des certaines structures urbanistes ou de certaines constructions et la position optative de la ville au cours de son dévelopement.

Au cours de l'étude, on établit la complexité de la stratigraphie de Sofia, ainsi que les conséquences des constructions des temps modernes sur les vestiges des époques précédentes. On mentionne les secteurs de Serdica — Sredec et de ses environs qui ont les plus grandes possibilités pour la recherche et la sauvegarde. C'est le premier essai d'étudier un patrimoine archéologique urbain de plusieurs époques.

С. Н. Бобчев

ПРЕГЛЕД НА ОСТАНКИТЕ ОТ СЕРДИКА, ОТКРИТИ В ТЕЧЕНИЕ НА ПЕТДЕСЕТ ГОДИНИ

При постоянното откриване на все нови и нови останки от сердикийски сгради нужно е да се правят периодични прегледи със съпоставяне на откритите места в общ план с цел те да се съгласуват и обобщят, а също и да се установят проблемите, свързани с тях, като указание за насочване на бъдещите изследвания. Това става обикновено след някое по-голямо строително начинание, което дава възможност за позначителни разкопки и наблюдения. Първият преглед бе направен през 1943 г. с изданието Сердика (кн. 12 от серията Материали за историята на София), където в предговора ясно поставихме целите на тези периодични прегледи. Вторият преглед се извърши в сборника „Сердика", т. 1 (изд. БАН, 1964 г.), като резултат от разкопките в центъра на София през 1953/1954 г. Трети преглед е необходим сега, след проведените през 1968/1969 г. големи изкопи за трите подлеза за пешеходци: при „Баня баши джамия", между хотел „Балкан" и ЦУМ и западно от лицето на Партийния дом по бул. „Дондуков" в началото на ларгото между ЦУМ и хотел „Балкан".

И преди 1920 г. са разкривани останки от антични сгради в София, но за тях е само съобщавано накратко в ИБАД и другаде, като обикновено не са давани чрез планове или скици указания за ситуирането им в градския план, което е първото необходимо условие за използването им при възстановяването на плана на Сердика. След 1920 г., при засиленото застрояване на София започва заснемането на ситуационното положение на останките, но това се постига най-добре след 1944 г.

Точното ситуиране е сигурно мерило за качеството на археологическите изследвания в тази област. За съжаление и до днес някои от разкритите останки или не са заснети изобщо, или са заснети незадоволително. Главната причина според нас е, че на архитектурно-топографската документация на тези останки не се обръща нужното внимание.

Като изследовател, посветил труд и време от 1932 г. да следя и отбелязвам лично разкривани останки от сердикийски строежи, аз съм се старал да нанеса на план и изброя в списък не само разкритото в мое присъствие, но и да дам по-точни данни за разкритото преди това[1]. В това отношение ни помогнаха особено много работите на Сергей Покровски, който от 1926 до 1933 г. е наблюдавал лично и точно е заснемал много от разкритите през това време останки. Неговите заснемания се отличават с отговорно, добросъвестно отношение към тези обекти. Други изследователи са се постарали да отбележат някои от тях, но обикновено не дават ситуации. Особено ползотворно за нашето изследване на останките от Сердика бе извършеното от архитект Г. Кожухаров през 1936 г. — точно заснемане на останките от грандиозната антична сграда под и около църквата „Св. Неделя" (пл. „Ленин"). За тези останки, известни още през 1890 г., В. Стоянов, основател на Българското книжовно дружество в Браила и редактор на Периодическо списание, пише в кн. 34 на списанието: „При разширяването и уравняването на улиците по новий план на столицата и при разкопаването на възвишената местност около съборната църква „Св. Крал" („Св. Неделя") пролетес откриха се в земята... някои старини твърде любопитни за археолози и архитекти. Тия старини са части от основи и зидове над основите на стари велики сгради, храмове и др. държавни и обществени здания. По големината на тия старини, по доброто им градиво ..., както и по здравата им направа въобще види се, че те не са биле въздигнати нито в турско, нито пък в българско старо време, а по всяка вероятност или в първите византийски славни времена, или дори по време на цветущото римско владичество. Ширината на тия зидове е тъкмо 2,5 м, а всред основата им има прокарани водостоци (гиризи) изработени много добре... Самата църква „Св. Крал" е въздигната върху една част от тие старини, които се продължават почти на вси страни върху същата местност. Ако те се разкрият насъде... ще можем по тях да намерим целия им план, а при това, може би, ще дойдем и до дирите на общия най-стар план на София, именно когато е станала един от главните градове..."

Тези предположения се потвърждават постепенно и едва сега, 80 години след тях, ние можем да кажем, че резултатите от тази дълга колективна дейност са задоволителни.

Иречек, Каниц, Кацаров, Добревски и др. са първите изследователи, видели и описали някои от тези останки. Тъй като не са дадени по-подробно топографски и специализирано издържани отчети за тях, тук повторно ще обнародваме списъка на онези от тях, които от 1907 г. насам са известни със сведения, като го попълним с откритите до 1974 г. Тези, които са наблюдавани лично от мен, са били винаги ситуирани в градския план. Само някои от тези ситуации не са съвсем точни, тъй като са

заснемани окомерно. Евентуалните неточности обаче не изменят общия характер и положение на останките. Тези от тях, които са били добре разкрити и благоприятно разположени спрямо известни точки в софийския план, имат и съвсем точни ситуации[2].

СПИСЪК НА ОТКРИТИТЕ ОСТАНКИ ОТ СГРАДИ НА СЕРДИКА В ГРАНИЦИТЕ НА ВЪТРЕШНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА И ОКОЛО НЕЯ[3]

I. 1907/1908 г. При постройката на Градските хали в центъра на София инж. Садъков снел окомерна скица в приблизителен мащаб на останки от северната част на вътрешната градска крепостна стена, западно от северния вход в крепостта. Според скицата останките са от порта, кръгли кули с част от стената и от някаква сграда с басейн. Те показват, че първоначално общото очертаване на вътрешните крепостни стени е било в правоъгълна форма, към северозападния край на крепостта.

II. 1909 г. На ул. „Цар Калоян" № 7, срещу входа на църквата „Св. Никола", е бил открит на дълбочина 1,5 m „горният край на един около 4 метра широк дъгов свод от тухли на хоросан с примес от трошени тухли". План не е снеман (вж. ИБАД, 1, 1910, с. 222).

III. 1910 г. При изкопи за постройката на Филаретова (дн. обществено здание на северозападния край на пл. „Ленин") са били открити на дълбочина 3 m „римски или византийски зидове с последователно редуване на тухли и камъни с хоросан примесен с трошени керемиди... малки колонки и полуколонки... и трапецовидни капители". План не е снеман (вж. ИБАД, 2, 1911, с. 268). Същите останки се откриват и през 1940/1942 г. (вж. № 21 на настоящия списък).

IV и IV а. 1912 г., 24 юли. При изкопи за постройка на здание на югоизточния ъгъл на ул. „Цар Калоян" и бул. „Ал. Стамболийски" №11, до сега съборено еврейско училище, са били открити на дълбочина до 4 m „останки от римски постройки... зидове дебели около 80 см с хоросан без тухлен примес, блокове от архитрави, профилувани с лезбийска кима, праг от врата с каменен пиластр... изглежда да е било някоя голяма частна къща". План не е снеман (вж. ИБАД, 3, 1912/1913, с. 329).

V. 1914 г., юни. На ул. „Граф Игнатиев" №4, в двора на Ив. Балабанов, при изкопи са открити „зидана гробница и стари зидове, градени по византийски начин на пластове от ломени камъни и два реда тухли на хоросан без примес от трошени тухли". План не е снеман (вж. ИБАД, 4, 1914, с. 280).

VI. 1920 г., май. На ул. „Св. София" № 5 при изкопи за основи на здание са открити „стари зидове, малък своден канал и мраморна плоча с изображение на циркови игри". План не е снеман (вж. ИБАД, 7, 1919/1920, с. 146).

1. 1921 г. При изкопи за здание на ул. Сердика" №12 са открити останки от крепостна стена с триъгълна кула съобщава д-р Ив. Велков в ИБАИ, I, св. 2, 244, със скица, без ориентири (вж. Бобчев, С. Сердика. Материали... с. 21, № 21; Добревски, С. Укрепване на родината през вековете, 1934, с. 130 със скица, погрешно ориентирана, и № 43 на настоящия списък).

2. 1921 г. В двора на църквата „Св. Спас", южно, непосредствено до нея, „се открила грамадна базиликална постройка", за което се съобщава в ИБАИ, 1, св. 2, 1921/1922, с. 244. Една скица на тази находка в план, съставена безименно, не е публикувана от автора (вж. Бобчев, С. Материали..., с. 21, №19; През 1973 г. се оказа, че в тази скица сградата е неправилно представена, №73 на настоящия списък).

3. 1921 г. Под платното на ул. „Позитано" № 3 е открита антична улична настилка и останки от антични сгради съобщава Киселинчев, предприемач на постройката Търговски кооперативен дом. План не е снеман (вж. Бобчев, С. Материали..., с. 21, № 20).

3а. 1922 г. При Александровската болница (сега Медицинска академия) се откриват останки от римска баня (вж. ГНМ, 1920 г.).

4. 1925/1926 г. По ул. „Леге" № 17, при изкопи за постройка на бившата Франкобългарска банка, в дъното на парцела, почти успоредно на уличната строителна линия се разкриха останки от крепостна стена (по устни сведения от архитект Фингов). План не е снеман, но указанието е ясно (вж. Бобчев, С. Материали..., с. 22, № 23).

5. 1927/1928 г. При изкопи за строежа на Съдебната палата са открити големи останки от основи и надстройки на крепостна стена и три от нейните кули, по-голяма част от една „трикорабна постройка", ориентирана с вход от изток, улици, настлани с плочи, и дълъг ред постройки, ориентирани в северна посока, разпределени с напречни зидове. На 30 m южно и вън от крепостната стена бил открит водният резервоар (кастел) на сердикийския водопровод. Останките са заснети от С. Покровски (вж. Бобчев, С. Сердика, Материали..., № 28, табл. 91; Герасимов, Т. — ИБАИ, 14, 1940/1942, с. 256).

6. 1930/1931. При изкопи за строежа на Македонския дом на ул. „3-ти април" № 5 и ул. „Вашингтон" № 6 са открити значителни останки от крепостната стена с начало на триъгълна кула и останки от почти цялостно запазена в основи и отчасти в надстройката култова сграда. Всички останки са заснети от С. Покровски точно с описание (вж. Бобчев, С. Сердика. Материали..., с. 24, № 26 и един Митреум в Сердика; вж. ИБАИ, 19, 1955, част II. За същата находка е направено съобщение от Т. Герасимов в ИБАИ, 14, с. 257).

7. 1932 г. На около 25 m югозападно от църквата „Св. Неделя" се откри дебел зид с вместен в него ход по план, снет от С. Покровски (вж. Бобчев, С. Сердика, Материали..., с. 24, № 27).

8. 1933 г. При изкопи за сграда до ул. „Позитано" са открити значителни останки от

антични зидове по план, снет от С. Покровски (вж. Бобчев, С. Сердика. Материали..., с. 25, № 28).

9. 1933 г. Западно от църквата „Св. Петка Самарджийска" са открити зидове с канал в тях и фрагменти от античен корниз по план, снет от С. Покровски (непубликуван).

10. 1933 г. При изкопи за здание на ъгъла на ул. „Сердика" № 18 и ул. „Екзарх Йосиф" (до североизточната кула, но без нея) са открити значителни останки от северната крепостна стена и др. (по неточен план на С. Покровски) (вж. Бобчев, С. Сердика, Материали..., с. 25, № 30 и № 46 на настоящия списък).

11. 1933 г. При изкопи на здание на бившето дружество „Сара" на бул. „Ал. Стамболийски" № 9 са разкрити останки от антична сграда с кръгъл зид, с канал в него и други части от нея с подове от мозайки (по планове от С. Покровски) (вж. Бобчев, С. Сердика. Материали..., с. 25, № 31; Герасимов, Т. — ИБАИ, 14, 1940/1942, с. 257, № 4).

11а. 1933 г. При изкопи на здание на наследниците на Мл. Маринков (парцел XVIII от кв. № 146, бул. „Г. Димитров", бивш № 55, а днес № 51) са разкрити останки от значителна антична сграда със стилобат, с бази на три колони „на място" и др. по планове на С. Покровски, публикувани от С. Бобчев, Сердика. Материали..., с. 29, № 29.

12. 1934 г. При изкопи за жилищно здание на ул. „Екзарх Йосиф" № 29 са разкрити на около 10 m северно от строителната линия останки от северната крепостна стена с дебелина 3,80 m по план от С. Бобчев (вж. Сердика. Материали..., с. 26, № 32).

13. 1936 г. При изкопи за основи на трамвайна спирка югозападно от църквата „Св. Неделя" са разкрити останки от голяма антична сграда с канали в зидовете", по описание и план от арх. Г. Кожухаров (вж. Архитектура, 6, 1964, № 1, 1—6; Герасимов, Т. ИБАИ, 14, 1940/1942, с. 258, № 7; Бобчев, С. Сердика. Материали... с. 26, № 33, където планът е публикуван; За същото вж. Стоянов, В. Кратки вести — 1890, с. 582).

13а. 1936 г. Също там, но на около 20 m северозападно от църквата „Св. Неделя", са открити при изкопи останки от антични зидове по планове от арх. Г. Кожухаров, публикувани от С. Бобчев (вж. Сердика. Материали..., с. 33, № 26 и табл. IV).

14. 1936 г. При изкопи за здание на Театъра на младежта на бул. „Дондуков" № 34—36 са били открити останки от зидове на „голяма антична постройка", по съобщение на Т. Герасимов (вж. ИБАИ, 14, 1940/1942, с. 257; Бобчев, С. Сердика, Материали..., с. 28, № 36. Планът не е снеман).

15. 1937 г., август. При изкоп за постройка на кино „Благоев" по ул. „Алабин" № 35 са открити останки от южната крепостна стена на дължина 31 m. Стената е снета точно от Кадастралното отделение при СГНС (вж. Бобчев, С. Сердика. Материали... с. 26, № 34; Герасимов, Т. — ИБАИ, 14, 1940/1942, 258—259).

16. 1937 г. При снишаване платното на бул. „Бр. Бъкстон" (към бул. „Хр. Ботев") са открити основите на голяма трикорабна базилика. Голяма част от нея останала неразкопана в двора на Окръжната палата. План не е снеман. (По съобщение на Т. Герасимов — ИБАИ, 14, с. 258, № 8 и С. Бобчев. Сердика. Материали..., с. 27, № 35.)

17. 1938 г. При изкопи за здание между ул. „Св. София" и ул. „Позитано" са разкрити останки от антични зидове с бази на 7 колони от две трикорабни постройки. (По снимки на арх. М. Пушкаров, публикувани от С. Бобчев в Сердика. Материали..., с. 29 и 38. За същото има съобщение от Т. Герасимов, ИБАИ, 14, 1940—1942, с. 257, № 5.)

18. 1938 г. При изкопи за здание на ъгъла на бул. „Ал. Стамболийски" и югозападната страна на пл. „Ленин" са открити останки от антична сграда и павирана улица по план на архитектите М. Бичев и Брънеков (вж. Бобчев, С. Сердика. Материали..., с. 28, № 37, където планът е публикуван).

19. 1938 г. При изкоп на сутерен-склад под южния кораб на Бююк Джамия (Народния музей) са открити „два ъглови зида от камък и тухли на някаква антична постройка, голяма част от която лежи под средния й кораб и пред входа й от запад". План не е снеман. (По съобщение на Т. Герасимов, ИБАИ, 14, 1940/1942, с. 259, № 12. Вж. Бобчев, С. Сердика. Материали..., 29—30, № 39.)

20. 1940 г. При изкопи за здание по бул. „Ал. Стамболийски" № 15 са открити останки от антични зидове по план, снет от арх. М. Пушкаров. Тук през 1910 г. бил открит античен надпис на гръцки език, за което вж. № 54 на настоящия списък (вж. Бобчев, С. Сердика. Материали..., с. 30, № 40, където планът е публикуван, и съобщение от Т. Герасимов, ИБАИ, 14, 1940/1942, с. 261, № 16).

21. 1940/1942 г. При изкопи за здание на дружество „Всех Скробящих" между ул. „Вашингтон" № 4 и пл. „Ленин" № 6 са открити антични зидове, по снимка от С. Бобчев (вж. Сердика. Материали..., с. 33, № 51).

22. 1940 г. При изкоп за здание, днес Министерството на външната търговия по ул. „Граф Игнатиев" и ул. „Денкоглу", са открити останки от голяма антична култова сграда с перистил и много архитектурни фрагменти, върху един от които има надпис с посвещение на Серапис (вж. Бобчев, С. Сердика. Материали..., с. 30, № 41; Бобчев, С. Храм на Серапис в София — ИАИ, 14, 1940/1942, 218—222, където е публикуван планът. Т. Герасимов със съобщение в ИБАИ, 14, 260—261, № 15, където погрешно се твърди, че архитектурните фрагменти с надписа били донесени там от друго място „защото характерът на откритите основи не позволявал да се мисли, че архитектурните фрагменти са от нея. Освен това и градежът на стените показвал, че въпросната сграда е от друго време").

23. 1941 г. При изкоп за канализация под платното на ул. „Вашингтон" № 1—3 перпендикулярно на посоката й са открити два успоредни антични зида, снети от С. Бобчев и показани в табл. IV на Сердика. Материали и пр.

24. 1942 г. При изкопи за здание по бул. „Г.

Димитров“ № 21 са открити останки от антични зидове, фрагменти от колони, двойни полуколонки и др. заснети от С. Бобчев и показани в табл. X. на Сердика. Материали и пр.

25. 1942 г. При изкопи за здание на северозападния ъгъл на пресечката на бул. „Ал. Стамболийски“ и ул. „Цар Калоян“ са отрити останки от два дълги успоредни антични зида с посока изток-запад, а също и напречни на тях и др., заснети от С. Бобчев (вж. Сердика. Материали..., с. 31, № 47).

26. 1942 г. При изкопи за здание по бул. „Ал. Стамболийски“ № 3 срещу входа на Народния археологически музей са открити няколко успоредни антични зида с посока изток-запад и др., предмети, главно изобилна керамика. Зидовете са заснети от С. Бобчев (вж. Сердика. Материали..., с. 32, № 49).

27. 1942 г. При сондажи за откриване каптажа на минералния извор, на 4 m югоизточно от южния ъгъл на „Баня баши джамия“ е открита малка част от античен зид. План не е снеман (вж. Сердика. Материали..., 32—33, № 50).

28. 1943 г. При сондажни изкопи под платното на бул. „Г. Димитров“, приблизително в оста на ул. „Жданов“, е открита част от античен зид във форма на окръжност, обърната с откритата си страна към изток. По окомерно заснемане на С. Бобчев той е означен в таблица I, с. 58 на сб .Сердика. Т. 1 (1964), вж. № 67 на настоящия списък.

29. 1944 г. При изкопи за подгротоарните инсталации, на същото място описано под № 28, но по̀ на запад, са открити части от четири усторедни антични зида, заснети от С. Бобчев, но непубликувани.

29а. 1944 г. На пл. „Ленин“, пред входа на Духовната академия, при сондажен изкоп е открит античен зид във форма на буква Г, заснет от С. Бобчев, но непубликуван.

30. 1945 г. При сондажи западно от църквата „Св. Неделя“ са открити малка част от античен зид и един добре запазен коринтски капител. Зидът е заснет от С. Бобчев, но не е публикуван. (Капителът е публикуван в ИАИ, 32, 1970, 96—97.)

31. 1947 г. При преустройството в сутерена на бившето кабаре „Паризиана“ на ул. „Позитано“ № 3 са открити няколко антични зида, останки от по-голяма сграда, заснети от С. Бобчев, но непубликувани.

32. 1948/1949 г. При снишаване нивото на площад „9-ти септември“ са открити останки от антични стени, масивно градени и голям канал от каменни блокове. Проведени са разкопки от Археологическия институт и останките са заснети от С. Бобчев. Тук се публикуват само като планове без описание.

33. 1949 г. При изкопи за здание по бул. „Г. Димитров“ № 22, на югоизточния ъгъл с ул. „Цар Симеон“ са разкрити обширни останки на голяма антична сграда (театроподобна) с два прави зида по посока север-юг, бази на колони „на място“, два малки олтара с надписи за Завс — Хюпсист и др. Проведени са разкопки от Археологическия институт и останките са заснети от С. Бобчев, но се публикуват тук само като планове с фотоснимки без описание (вж. Бобчев, С. Смесената зидария. С., 1952, с. 9, № 11).

34. 1949/1950 г. При изкопи за здание на Партийния дом между бул. „Дондуков“ и пл. „9-ти септември“ са открити останките на голяма раннохристиянска базилика с баптистерий, публикувани от М. Станчева, сборник Сердика. Т. 1, 1964, където е даден планът, заснет от С. Бобчев.

34а. Южно от тези останки, в същия изкоп през 1951 г. са открити останки от друга антична сграда с неизвестно предназначение, с масивно изграден хипокауст и западно от нея проходяща павирана антична улица. Останките, заснети от С. Бобчев, не са публикувани.

35. 1951 г. При изкопи за постройка на СГНС, на североизточния ъгъл на бул. „Г. Димитров“ и ул. „Екзарх Йосиф“, са открити големи останки от северната градска крепостна стена с една ъглова триъгълна кула. (Заснети от С. Бобчев и непълно публикувани в ИАИ, т. 24, 1961, 109—110.)

36. 1951 г. При изкопи за здание на Детмаг по бул. „Ал. Стамболийски“ № 4 са открити три дълги успоредни антични зида с посока изток-запад и къси, напречни на тях зидове. В източния край на изкопа се открива и поголямата част от един кръгъл зид с канал в него. (Останките са заснети и публикувани в сборника Сердика. Т. 1, 1964, 42—43.)

37. 1951—1955 г. При изкопи за здание по бул. „Г. Димитров“ № 35 са разкрити останки от зидове на антична сграда с посока север-юг и напречни, много квадри от малък кръгъл монoптер с колони и архитрави не на място в изкопа, фрагмент от релеф на Асклепий, няколко стотин дребни римски монети, слепени заедно от ръжда и др. Зидовете са заснети от С. Бобчев, но не са публикувани. Тук се публикуват само плановете (вж. Бобчев, С. Сердика. Материали..., с. 32).

38 и 38а. 1952—1954 г. При изкопи за изграждане на големите сгради в центъра на София за хотел „Балкан“, ЦУМ и министерствата, както и за канал на ТЕЦ и канализациите, се проведоха разкопки от 4 колектива от Археологически институт и музей и Музея за история на София, при което се разкриха останки от много антични сгради, крепостни стени, архитектурни фрагменти и др. (Заснети от С. Бобчев и публикувани в сб. Сердика. Т. 1, 1964.)

39. 1952 г. При изкопи за здание на Министерството на просветата, на североизточния ъгъл на ул. „Лавеле“ № 13 и бул. „Ал. Стамболийски“ са разкрити останки от зидове на две антични (езически) базилики, част от крепостната стена и южната половина от прилежаща към нея триъгълна кула. Останките са заснети от С. Бобчев и са публикувани тук само като планове без описание.

39а. При изкопи за сграда по бул. „Г. Димитров“ № 49 са разкрити останки на част от основите на антична сграда, които продължават в съседните парцели и в изкоп за топлопровод. Заснети са от С. Бобчев и се публикуват тук само като планове (вж. № 11а

на настоящия списък, който е съседен с № 39[а]).

40. 1953 г. При изкоп за здание на северозападния ъгъл на бул. „Сливница“ и ул. „Веслец“, южно от Владайската река, са разкрити останки от източната външна крепостна стена на дължина около 25 m, заснети от С. Бобчев. Тук се публикуват само като план.

40[а]. При сондажна шахта в парцел XIII на кв. 16, между улиците „Екзарх Йосиф“ и „Сердика“ са открити на дълбочина до 8 m основи на антична сграда на пилони, заснети от С. Бобчев, но непубликувани.

41. 1954 г. При изкопи за канал на ТЕЦ, на около 250 m северно от Лъвов мост под бул. „Г. Димитров“ се разкри част от северната външна крепостна стена на Сердика, заснета от С. Бобчев, но непубликувана.

42. 1955 г. При изкопи за канализация и за канал на ТЕЦ, по днешното ларго на 17 m, успоредно с фасадата на хотел „Балкан“, се разкриха останки от антични зидове и улични паважи, снети от С. Бобчев и публикувани тук само като планове.

43. 1955—1956 г. При изкоп за канализация по ул. „Сердика“ на 3 m западно от ъгъла на кооперативния дом „Мусала“ се разкриха останки от източната крепостна стена, продължение на откритите по-рано останки, показани в № 1 на настоящия списък. С тези останки, заснети от С. Бобчев, се установява окончателно и правилно ситуацията и на двете.

44. 1954—1955 г. При изкопи за канализация, южно от „Баня баши джамия“, са разкрити много зидове от хипокаустите на античните терми с големи мраморни плочи от облицовки, подове и др., заснети от С. Бобчев и публикувани тук само като планове.

45. 1954 г. При прекаптиране на минералния извор на по-голяма дълбочина и на 4 m югоизточно от южния ъгъл на „Баня баши джамия“ са разкрити зидовете на античния каптаж на извора. (Заснети от С. Бобчев и публикувани от него в сб. Сердика. Т. 1, 1964, с. 118.)

46. 1955 г. При постройка на резервоара за минералната вода по ул. „Екзарх Йосиф“ и ул. „Сердика“ № 18 са открити значителни останки от източната и северната крепостна стена със североизточната крепостна ъглова кръгла кула. Тези останки се свързват с ония, открити през 1933 г. и отбелязани в № 10 от настоящия списък (разкопки са извършени от д-р Иван Велков и заснемани от С. Бобчев и Ст. Бояджиев. Планът е публикуван в Археология, 1959, № 3—4, като тук се публикува за втори път)[4].

47. 1955—1956 г. Във връзка с разкопките, отбелязани в № 38 на настоящия списък и като продължение от тях, са разкрити под платното на бул. „Дондуков“, западно от Партийния дом, останките от източната порта на Сердика и от две кули с издаден ръб, които са я фланкирали. Непълното разкриване на тези останки поради частичното сондиране, при което се наблюдаваха, не позволи тяхното точно заснемане (Бобчев, С. Сб. Сердика. Т. 1, 1964 г., с. 119. Пълното разкриване на тоя обект стана през 1969 г.; вж. № 68 на настоящия списък).

48. 1956 г. При разкриване на терена около и във църквата „Св. Петка“ са разкрити и останки от антични стени, които минават под зидовете на църквата, както и една раннохристиянска гробница на 15 m североизточно от църквата (заснети са от С. Бобчев и публикувани от Ст. Михайлов (без гробницата) в сб. Сердика. Т. 1, 1964).

49. 1956 г. При изкопи за сграда по ул. „Алабин“ № 42—44, срещу Съдебната палата са открити останки от зидове на главния водопровод на Сердика, заснети от С. Бобчев, но непубликувани.

50. 1955 г. При изкопи за канализация и топлопровод под западната част на платното на бул. „Г. Димитров“, източно и южно от североизточния ъгъл на Халите са разкрити останки от северната порта на Сердика с паважа на входа ѝ, части от крепостната стена и стени от други антични постройки. Заснети са от арх. Ст. Бояджиев и С. Бобчев и се публикуват тук.

51. 1956 г. При сондажен изкоп в сутерена на Централни хали в североизточния ъгъл арх. Ст. Бояджиев откри останки от крепостна кула с кръгло очертание на плана, фланкираща от запад северната порта на Сердика. Планът на арх. Бояджиев не е публикуван.

52. 1957 г. При изкопи за канали между ул. „Леге“ и ул. „Цар Калоян“, на южния им край на ул. „Алабин“, са разкрити останки от източната крепостна стена. Заснемането им от С. Бобчев не е публикувано.

53. 1955—1957 г. При редовни разкопки от колектив на Музея за история на София в двора на хотел „Балкан“, източно от „Св. Георги“ са разкрити останките от голям сакрален комплекс (октогон), улица със запазен паваж и др. Заснемането им е направено от С. Бобчев и се очаква публикуването им от ръководството на разкопките[5].

54. Един античен надпис от 4 реда върху архитрав, дълъг 1,83 m, със сведения за градската уредба на Сердика, е открит през 1910 г. при изкоп за сграда на бул. „Ал. Стамболийски“ № 15. (Публикуван от Т. Герасимов в ИАИ, 17, 1950, 252—253. Датиран е към II в.; вж. № 20 на настоящия списък.)

55. 1958 г. Пред главния вход на Съдебната палата при изкопи за канализация под тротоарите от двете страни на бул. „Витоша“ се очакваше да се открият останки от крепостната стена и евентуално от южната порта на Сердика. Тия очаквания не се оправдаха. В изкопите се оказаха само останки от разрушен материал, но не и зидове.

56. 1960 г., май-юли. При изкопи за строеж на хотел „Рила“, на ул. „Леге“ № 11, са разкрити антични зидове от голям сграден комплекс, вероятно лечебна баня с много помещения западно и южно от централен октогон с басейн, мозайки и др., а също и голяма част от източната крепостна стена. Извършени са разкопки от сътрудници на Музея за история на София под ръководството на М. Станчева. Планът на останките е заснет

от С. Бобчев и се очаква публикуването му с резултатите от разкопките.

57. 1960 г. При изкопи за зданието на Комитета за култура по бул. „Ал. Стамболийски" № 17—19, срещу зданието на Министерството на народната просвета, са разкрити останки от значителна антична сграда (антична базилика), които са заснети от С. Бобчев и се публикуват тук само като планове. За продължението на този обект на запад вж. № 71 на настоящия списък.

58. 1960 г. При изкопи за сграда на северния ъгъл на пресечката на пл. „Ленин" и ул. „Св. София" са разкрити значителни останки от антични зидове и улици, които се явяват като южно продължение от античните зидове, показани в № 18 на настоящия списък. Заснети са от С. Бобчев, но се публикуват тук само като планове.

За 1961 г. няма отбелязани открития на останки от сердикийски сгради. Може би през 1957 г. се откри дясната част на големия строителен надпис от времето на император Марк Аврелий за строежа на първата сердикийска крепостна стена, днес изложен пред западния вход на Партийния дом. Надписът е публикуван от проф. Г. Михайлов в IG Bulg., IV, № 1906 и е разгледан от М. Станчева в сп. Векове, 1972, кн. 1, с. 51 и сл.

59. 1962 г. При изкопи за т. нар. Водно огледало, южно от хотел „Рила", между улиците „Леге" и „Цар Калоян", са разкрити много останки от южната и източната крепостна стена, от югоизточната и ъгловата кръгла кула и от други антични зидове. Разкопките бяха наблюдавани от С. Бобчев и Д. Бучински. Заснетите останки се публикуват тук само като планове.

60. 1962 г. При изкопи за здание на югозападния ъгъл между бул. „Ал. Стамболийски" и ул. „Леге" са разкрити останки от източната крепостна стена и от една кръгла крепостна кула с прилежащи антични зидове с мозаичен под и улица с водопровод — оловна тръба. Заснети са от арх. С. Бобчев и се публикуват тук като планове без описание.

61. 1962 г. При изкопи за сграда на северозападния ъгъл на ул. „Лавеле" и ул. „Позитано" са разкрити частично и несвързано останки от антични зидове, наблюдавани от С. Бобчев и Д. Бучински. Вероятно това са останки от протейхизмата на западната крепостна стена.

62. 1962—1963 г. При изкопи за здание на югозападния ъгъл на бул. „Ал. Стамболийски" и ул. „Лавеле" са открити останки от антични сгради и от протейхизмата. Заснети са от С. Бобчев — непубликувани.

62[а]. 1964 г. При изкоп (за канал?) на ул. „Гаврил Генов" № 2 са разкрити останки от два успоредни антични зида на 6 m разстояние един от друг, заснети от С. Бобчев.

63. 1965 г. При изкопи между улиците „Цар Калоян" и „Леге", източно и североизточно от църквата „Св. Никола" са разкрити останки от значителен античен комплекс, състоящ се от две малки цилиндрични и между тях едно малко шестоъгълно помещение, всички южно от открит двор, както и от други помещения около него, покрити с подови мозайки. Разкопки и заснемания са извършени от Музея за история на София и Института за паметниците на културата. Не са публикувани.

64. 1966 г. При изкопи за сграда на североизточния ъгъл на улиците „Св. София" № 7 и „Лавеле" са разкрити значителни останки от зидове на антични сгради. Разкопки са извършени от Музея за история на София, но резултатите не са публикувани. Пропуска се случаят при едно малко разширение на изкопа върху тротоара по ул. „Лавеле" в южна посока да се разкрият очаквани останки от крепостна кула, чиято форма би била от голямо значение за изследването.

65. 1966 г. При изкоп за канализация, на 4 m северно от църквата „Св. Никола" по ул. „Цар Калоян", се пресича останка от античен зид, заснета от С. Бобчев.

През 1967 г. няма отбелязване на разкрити антични зидове.

66. 1968 г. При изкопи за топлопровод и канализация, под ул. „Денкоглу" и под тротоара ѝ, са разкрити останки от антични зидове, допълнение към зидовете отбелязани в № 22 на настоящия списък и заснети от С. Бобчев, но непубликувани.

67. 1968 г., ноември. При изкопи за подлеза между „Баня баши джамия" и Централни хали са разкрити останки от много антични зидове, улични паважи с канали и др. Един зид с очертание на кръг е част от отбелязаната под № 28 в настоящия списък останка от зид. Разкопки и заснемания са извършени от Музея за история на София.

68. 1968 г., декември — 1969 г., януари. При изкопи за подлеза пред западния вход на Партийния дом (по бул. „Дондуков") са открити отново цялостните останки от източната крепостна порта и двете фланкиращи я кули, които се оказват неправилни петоъгълници. Източно от портата са разкрити останки и от друга крепостна стена (протейхизма). Разкопките и заснеманията са извършени от Музея за история на София.

69. 1969 г., януари — април. При изкопи за подлеза между ЦУМ и хотел „Балкан" са разкрити много останки от антични зидове: една дълга стена от тухли, на 6 m източно от апсидата на църквата „Св. Петка". Друга дълга стена, почти успоредна на южното лице на ЦУМ и на около 9 m от него, както и няколко успоредни зида западно от църквата „Св. Петка", с посока изток-запад и два свързващи ги зида, перпендикулярни на тях, с посока север-юг под платното на бул. „Г. Димитров" и др. Разкопки и заснемания се извършват от Музея за история на София.

70. 1969 г., ноември-декември. Разкрити са и останки от главната улица на Сердика, западно от Източната порта на дължина около 30 m, с паважните си блокове, канализацията, мястото на бордюрите на тротоарите е показано с една база за колона от колонада „на място". Разкопките и заснеманията се извършват от Музея за история на София.

71. 1970—1972 г. На югоизточния ъгъл на бул. „Ал. Стамболийски" и ул. „Лавеле" са открити големи останки от западната крепостна

стена с основи на кръгла кула, от масивни антични сгради, улици и др. Това е западната част от разкритите останки, вписани под № 57 на настоящия списък. Разкопките са извършени от Музея за история на София и тук се публикуват само окомерни заснемания на С. Бобчев във връзка с останките, вписани под № 57 на настоящия списък.

72. 1971 г. При изкопи за сутерена на Централни хали са разкрити останки от антични зидове. Разкопки са извършени от Музея за история на София (вж. № I на настоящия списък).

73. 1971—1973 г. При изкопи за здание на ул. „Лавеле" са разкрити големи останки от западната крепостна стена с кръгла кула, стълба за куртината, едно цяло богато антично жилище с канализация, водопроводи, улици с паважи и цокли от прилежащите им сгради. Проучвания и разкопки са извършени от Музея за история на София (вж. № II на настоящия списък).

74. 1973—1974 г. При изкопи за основи на здание на ул. „Витоша" № 1 са разкрити значителни останки от антична павирана улица с канализация, водопроводи и цокли от прилежащите ѝ сгради. Проучвания и разкопки са извършени от Музея за история на София.

75. 1974—1975 г. При разчистване на терена северозападно от бившия площад „Трапезица" се разкриват обширни останки от западната крепостна стена на около 45 m дължина с прилежащи антични постройки към нея и Западната крепостна порта с една от триъгълните кули, която я е фланкирала от север. Разкриват се и около 50 m от протейхизмата и западно от нея основи от антична сграда с правоъгълен план. Разкопки и проучвания са извършени от Музея за история на София.

76. При изкопи за постройка на здание на бул. „Г. Димитров" са разкрити останки от антична сграда. Разкопки и проучвания са извършени от Музея за история на София.

ОБЩ КОМЕНТАР КЪМ ПО-ГЛАВНИТЕ ОТКРИТИ ОСТАНКИ ОТ СЕРДИКИЙСКИ СГРАДИ

ВЪВЕДЕНИЕ

Документирането и особено тълкуването и датирането на останките от сгради на Сердика са затруднени поради твърде обрушения вид, в който те са достигнали до нас. Само малко от тях, като например „Св. Георги" и църквите „Св. София" и „Св. Параскева", имат масивните си покривни конструкции, запазени от старите епохи, през които те са създавани. Другите останки са запазени най-вече в основи, по-малко в цокли и още по-малко в надстройки. Наистина намират се прагове на отвори на някои места, но поради неразкриване на по-големи части от прилежащите им помещения тълкуването им е затруднено. Ако се ограничим само с данните, които имаме за някои известни цялостно в план сгради, можем да дойдем донякъде до приемливи заключения за етажността и предназначението им. За тази цел, разбира се, трябва да се познават добре типовете на сградите и особено видовете на строителните конструкции и похвати на епохите, които в нашия случай (Сердика) ясно са включени между началото на II в. и края на VIII в. При това дадените крайни дати са застъпени слабо с останки от сгради, в сравнение с останките от III—VII в. Някои от белезите на строежите от тия векове, по които можем да съдим по-точно за времето на построяването им, са дадени от нас в статията „Археологически разкопки в центъра на София през 1953—1954 г." в сб. „Сердика". Т. 1, 1964, 121—122. Най-важният белег за нас сега, както и преди, е конструкцията opus mixtum, въпреки недоверието на някои археолози към свързаната с нея хронология. Без тази хронология ние не бихме могли да различим сградите от различните епохи.

Тук трябва да се отбележи погрешното мнение на някои археолози, че с обнародването на плана на старинната сграда се постигала най-главната цел на изследването. Грешката се състои в това, че се забранява или занемарява анализирането и тълкуването на останките, което е най-важното и към което още от началото трябва да се стреми изследването[6].

ГРАДСКИЯТ ПЛАН НА СЕРДИКА И ВРЪЗКАТА МУ С ГОЛЯМАТА АНТИЧНА ОБЩЕСТВЕНА СГРАДА ПОД ПЛ. „ЛЕНИН" В СОФИЯ

Много по-значителни заключения можеха да се направят въз основа на някои попълнени и критично анализирани, макар и откъслечни, но показателни останки от зидове и улици на Сердика. Те дадоха добри указания за общия вид на уличната мрежа, която първоначално е била правилната градска система за планиране на римските колониални градове[7].

Както се споменава по-горе, още през 1890 г. тези останки са направили със своята правилност такова силно впечатление на В. Стоянов, че той се изказал за тях ясно и вярно. Вероятно за същите останки и К. Иречек казва, че са „същински Помпей"[8]. И наистина, когато през 1936 г. тези останки се разкриха отново, макар и ненапълно (вж. № 13 на настоящия списък), те дадоха действително ключа за разтълкуване на плана на Сердика. Обаче това не стана изведнъж, а след около 30 години, защото бяха нужни още някои открития, за да се погледне правилно на тази най-важна останка от сграда в сърцето на Сердика. Днес ние сме в състояние вече да направим това, след като сме нанесли в софийския план повече от 70 реперирани останки от Сердика, някои от които са от решаващо значение за установяване плановете.

Как изглежда общият план, макар и съставен от сбора на останки от сгради от пет

последователни века, повече частични, отколкото цялостни? Останките от улици с трите открити градски порти, крепостните стени и голямата антична сграда под пл. „Ленин“ са твърде показателни. През 1955 г. се установи окончателно правилната римска градска уличка система, залегнала в основата на сердикийския план, и не остана съмнение, че тя е доминирала, макар и с частични нарушения, доста дълго време, т. е. и през VII—VIII в. до превземането на града от българите.

Кое ни дава основание да твърдим това? Следните съображения са според нас безспорно решаващи за установяване основните черти на плана на Сердика. Очевидно Сердика е имала една главна улица (Decumanus maximus), която е съединявала източната, отдавна открита, и западната, напоследък открита, градска порта. Днес вече една такава улица е разкрита в установена форма като колонадна с ширина около 11,80 m, равна на 40 римки фуса, заедно с колонадните си портики. Но тя ли е била главната улица и през II—III в.? Втората главна улица (посока cardo) е започвала от Северната порта (вж. № 50 на настоящия списък) и е влизала в града съгласно останки от зидове, първоначално право на юг към форума. По-късно, при скосяването на северозападния ъгъл на крепостната стена и изместването на посоката на северната порта югоизточно, една нова главна улица, като минавала по югоизточна посока покрай античните терми, се отправяла право на юг, като се вливала в едно площадообразно разширение, което ние нарекохме „проходен форум“ (Forum transitorium), разкрито през 1954 г. Остатъкът от първоначалния Cardo maximus, вероятно 6 m широк, е запазил южната си посока[9]. Тази посока, която същевременно е и симетрична ос на централната обществена сграда под пл. „Ленин“, е била по-късно твърде много обезличавана, особено чрез нейното завършване при вливането ѝ във форума. Наистина този форум не е още разкрит, но за него има достатъчно сигурни указания: 1. Северната стена на голямата централна сграда няма продължения в северна посока, където е бил форумът, а такива е имала само на двата си края на разстояние около 65 m едно от друго. На тези места има останки от дебели зидове с посоки север-юг; 2. Пространството между тези странични зидове под северната част на пл. „Ленин“ не е разкривано никога, но при отделни сондажи не са се получавали находки, от които да се вижда, че то е бивало застроявано. Това пространство, което и през средновековието е било площад около катедралната църква, е естественото място за един римски градски форум, където е завършвал и Cardo maximus, задънен симетрично от голяма обществена сграда. За това има достатъчно много типични аналогии, една от които е с гр. Тимгад (Африка), също основан от император Траян, създател на градския облик на Сердика. В Сердика всички останали улици, квартали между тях и сгради се подреждат според разкритите им останки в правилната мрежа на успоредните и взаимно перпендикулярни посоки. Така планът на Сердика се разкрива ясно в своите главни линии и остава в бъдеще да бъде попълван и коригиран в подробности.

ОБЯСНЕНИЯ КЪМ НЯКОИ ОТ ОТКРИТИТЕ СГРАДИ НА СЕРДИКА

1. Главна и централна сграда във вътрешния град на Сердика. При такова първо, общо, но ясно очертаване на основния сердикийски план ние можем да направим и по-нататък твърде приемливи заключения за вида и предназначението на някои от главните сгради във вътрешността на Сердика. Такава е преди всичко споменатата вече най-голяма сграда, разположена със симетричния си план в ос на Cardo maximus, идващ от северната порта (вж. № 13 на настоящия списък). Поради симетрията в плана на сградата той може отчасти да се попълни. За това служат сведенията ни за други останки от сгради около нея, а също и разположението ѝ в града, разпределението на пространствата ѝ, масивността и направата на зидовете ѝ. Тази сграда не може да бъде друго, освен „преториум“, или, както ние се опитваме да я наречем „президиум“ на провинцията — държавно-административна сграда на провинцията от края на II или началото на III в., а впоследствие най-вероятно и сграда за по-голяма резиденция (Aula Regia с императорски консисториум)[10]. За това има много и типични паралели в големите римски колониални градове от тази епоха (III—IV) — представителни дворци на императорските резиденции в провинциите[11]. Техният прототип, изглежда, е дворецът на император Диоклециан в Спалато, а в твърде далечна аналогия дворецът на Флавиите на Палатин в Рим или даже „преториумите“ в постоянните легионни лагери от императорската епоха. Императорска резиденция е била и Сердика за времето от 317 до 321 г., макар и с кратки прекъсвания в Сирмиум[12]. Главна характерна част на тези императорски резиденции, напр. в Спалато, Трир, Кьолн, Аквинкум, Равена и др., през III—V в. е т. нар. Аула или Зала Регия (Aula Regia), голяма приемна зала с размери в съотношение приблизително 1 : 2, или за Спалато 13/28 m, за Трир — 27/55 m и за Равена 18/30 m. В последните два случая залите завършват с полукръгла апсида, както това е в Aula Regia в двореца на Флавиите в Рим или в залата Магнаура в Цариград. Подобни царски зали има и през ранното средновековие в Аахен, Ингелхайм, Наранко и дори у нас — в Плиска и Преслав. Понякога те са самостоятелни, а друг път са включвани в по-големи дворцови комплекси, най-вече на горния етаж. В нашия случай централната част на големия сграден комплекс в центъра на Сердика се състои от две известни посоки: първата (северната) има в средата си една зала (в горен етаж) с размери 29/12 m с посока cardo по дългата си ос. Тази зала е фланкирана от изток и запад от две почти квадратни пространства с размери 26/29 m. Второто направление (тракт)

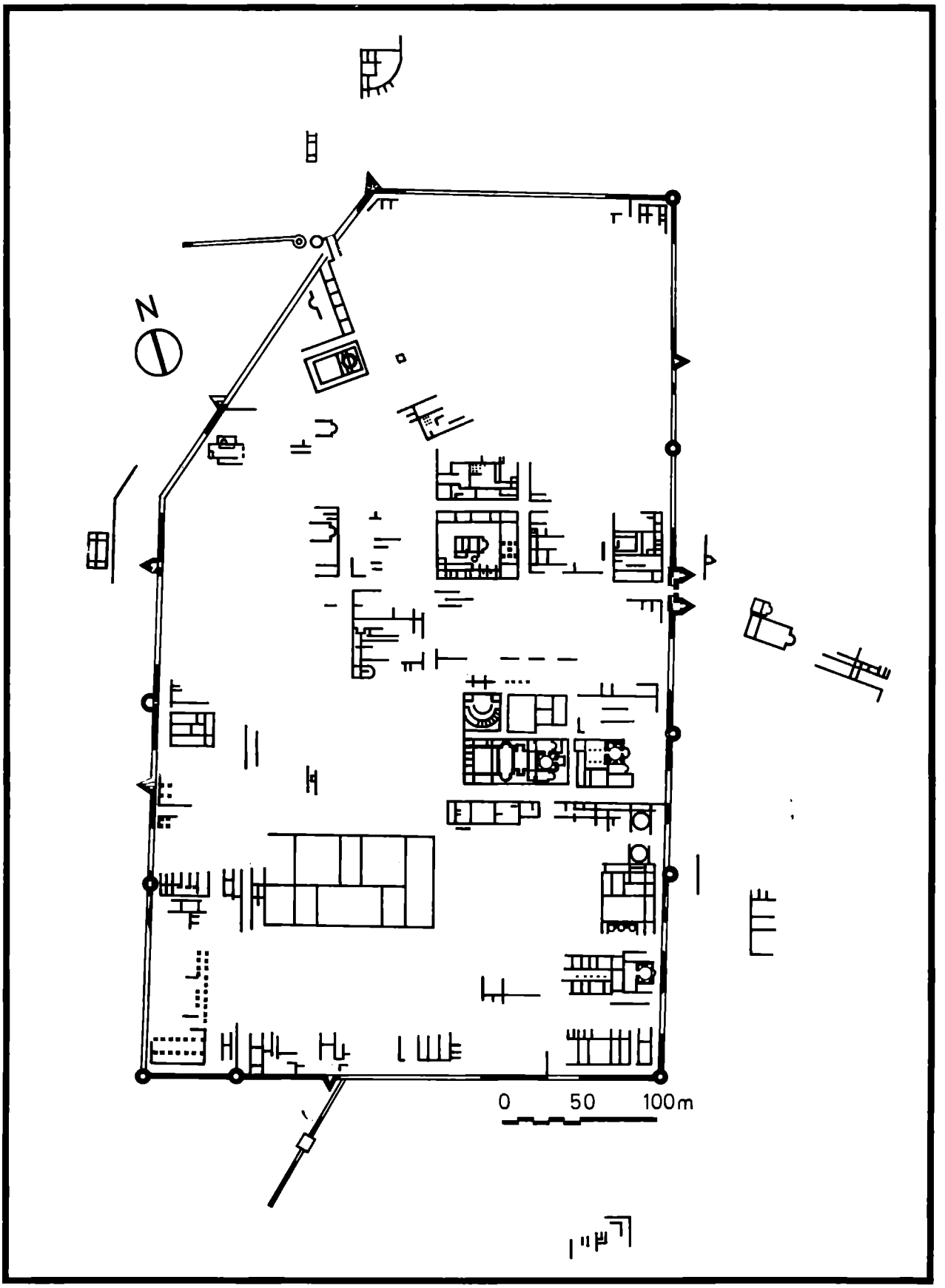

Обр. 1 Общ план на Сердика през VI в.

е разположено южно от първото, напречно на оста cardo. Съдържа в средата си едно голямо правоъгълно помещение с размери 38/22 m. Това средно помещение е фланкирано симетрично от изток и запад от две помещения с размери 14/22 m[13]. И двете посоки са фланкирани още веднъж от по едно правоъгълно помещение с ширина 16,5 m и обща дължина около 57 m, така че цялата сграда представлява симетричен правоъгълен комплекс с дължина по посока изток-запад около 100 m и ширина в посока север-юг около 60 m. От това може да се направи заключение, че залата в средата на първия тракт е франкирана от два квадратни двора, които са служили за осветлението ѝ, както и за това на помещенията в долния етаж.

В горния етаж на южния тракт е имало 5 помещения, от които средното най-голямо и вероятно трикорабно, както и другите, са служили за преддверни салони, докато долният етаж със същото разпределение е бил входен и сервизен.

На север от средните три пространства на северния тракт, на широчина около 65 m са откривани досега останки от антични строежи, а встрани от това празно място има значителни останки от такива строежи (вж. плана в обр. 10 и № 13, 21 и 38 на списъка). Освен това „каналите" в стените на северния тракт не отиват на север от него, а се прекъсват.

Приблизително такъв по разпределение и точно такъв по замисъл е дворецът в град Спалато, където Cardo maximus, идващ от север, се задънва напречно от големия комплекс на двореца, който се състои също от северен тракт с една продълговата зала в посока cardo, фланкирана също от два двора, които са фланкирани от други правоъгълни помещения и от южен тракт — дългата галерия, с посока напречна на cardo и с изглед към морето. И тук, както в Сердика, имаме централна зала (Regia) с доминиращ отвисоко поглед в северна посока (cardo) и на юг една галерия с поглед към морето (ambulatio), в Сердика южният салон е с поглед към Витоша. Подобно разположение между два двора има и голямата Царска зала, т. нар. базилика в Трир от същото време, края на III или нач. на IV в.

Типично прекъсване на Cardo maximus във форума от голяма обществена сграда има и в много други римски колониални градове от това време, например в Тимгад, Виндобона (Виена), Емона (Любляна), Трир (с императорските бани), Кьолн и др. За транзитна комуникационна артерия служи в тези случаи друга улица, която от северната порта се отправя или още отначало отделено и успоредно на Cardo maximus (Тимгад), или отначало косо, а после успоредно на него, както е в Сердика [14] и се влива в разширението на един пазарен или комуникационен форум[15].

В миналото е имало няколко изказвания по тази най-важна сердикийска сграда. Пръв за нея е съобщил В. Стоянов, но подробни и точни сведения за нея е дал арх. Г. Кожухаров, който през 1936 г. е направил служебен доклад за откритите останки[16]. Той е заснел и описал точно т. нар. канали в стените, а през 1964 г. отново се е занимал специално с тях в статията си „Предназначението на коридорите в основите на някои римски сгради"[17]. Между другото той казва: „Трите открити у нас сгради с такова устройство в София, Ескус и Варна правят впечатление с много големите си размери, което косвено говори, че те са имали важно обществено предназначение. От друга страна обаче, липсата на пряка връзка на това устройство с предназначението на сградата... ни насочва да търсим причините за създаването му извън предназначението на самата сграда. Фактът, че коридорите са в основите на зидовете показва, че причината за създаването им трябва да се търси най-напред в теренните условия, а те могат да бъдат слаба почва и подпочвена вода. Тъй като слаба почва се изключва за това място в София, то причината следва да се търси в подпочвената вода. И такава наистина има в София и Ескус". Тук Кожухаров приема, че „коридорите" са за борба с овлажняването на пода и стените, от чиято сухост се нуждаят партерните помещения, при това с хипокаусти. Но Кожухаров разделя функциите на тези канали с вертикални „вентилационни тръби" от функцията на обикновения дренаж, което наистина строго технически е правилно, но всъщност не е далеч от ролята на дренажа, поставян вън от стените също за подсушаване на стените. Тъй като южната външна стена на сградата, както и външните стени на сградата в Гиген не съдържат „коридори", може би това се обяснява с нуждата само вътрешните стени да се подсушават, защото за външните би се допуснало, че се подсушават сами при движението на подпочвените води през различните сезони. Това за нас не е задоволително обяснение, защото външните зидове, веднъж овлажнени, не ще могат да се изсушат само с временното понижение на подпочвените води. Арх. Кожухаров обобщава: „И така т. нар. коридори, снабдени с отдушници, представляват вентилационно устройство, имащо за главна задача да спомогне за отстраняване на влагата от стените". Тук може да се повдигне въпросът, какви могат да бъдат другите му задачи? Публикуваните в Trierer Zeitschrift, 28, 1965, 62—63 „канали-коридори", подобни на нашите, в стените на форумни сгради в Трир са наречени Trocken-und Sickel kanale, което значи „изсушително-просмукателни канали". Пак там се изказва мнението за някакво предполагаемо конструктивно значение на тези канали[18]. Какво може да бъде то? Тъй като всички тези основни зидове имат обща широчина заедно с каналите около два метра, това показва, че сградите върху тях са били твърде високи и тежки. От друга страна, петите (дъната) на основите на римските невоенни сгради обикновено не са по-широки от зидовете над тях, т. е. нямат банкетно разширение. При това положение и при липса на дилатационни фуги неминуемо е пропукването на тези тежки зидове от собствената им тежест, каквото е констатираното например при северната външна стена (без канали) на гигантската сграда. Възможно е чрез голямата

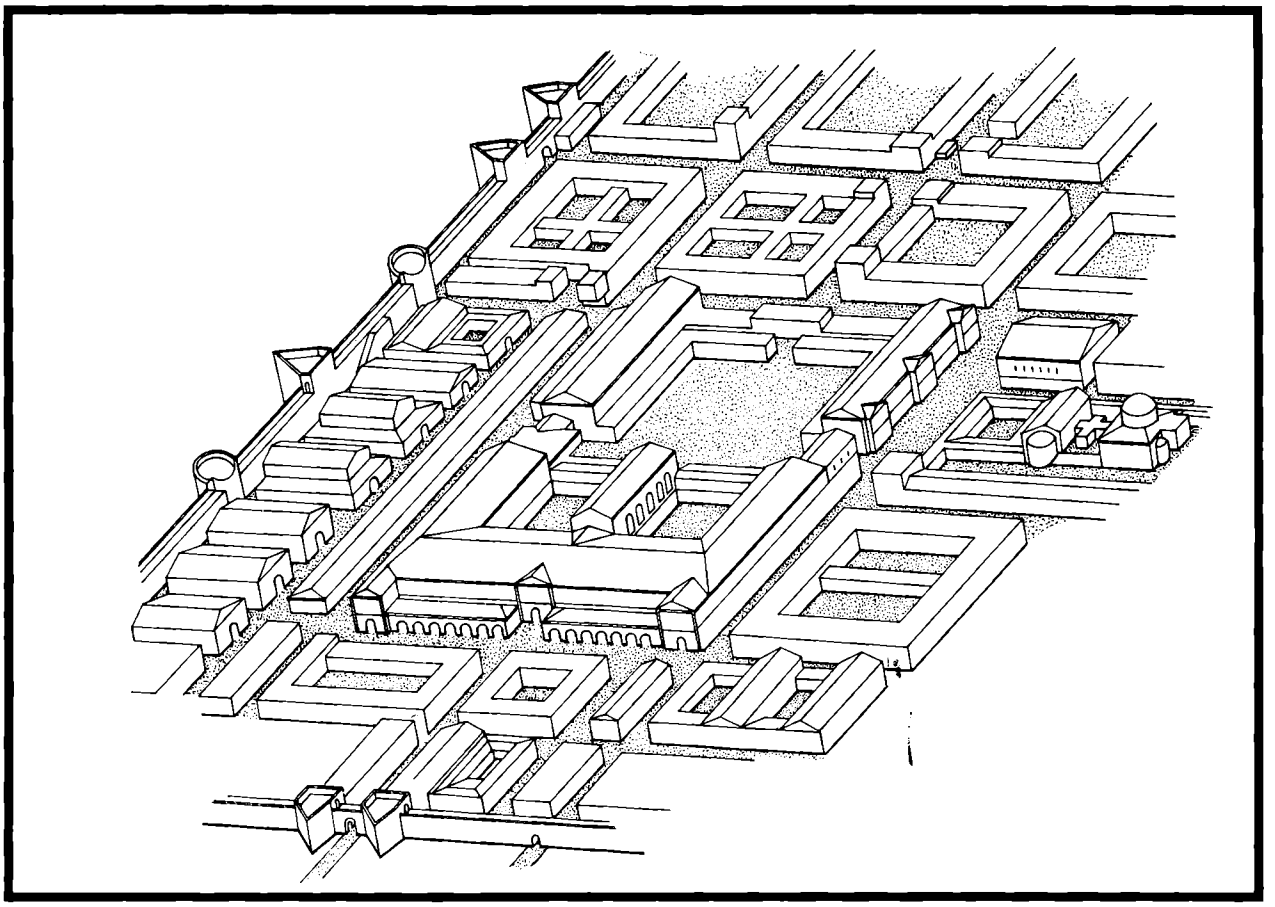

Обр. 2 Сердика — форум и дворец (реконструкция)

ширина на основните зидове да се е търсило по-сигурно стъпване върху почвата, а създаването на „каналите" да се явява като естествено облекчение на товарите, като осушителната им функция се постигала едновременно. Освен това сводовите конструкции, употребявани над партера за покриване на широки зали, изискват дебели основи. Ние предполагаме, че в случая имаме едно целесъобразно комбиниране на няколко функции на зидовете с „канали". А липсата на „канали" във външните зидове може да се обясни пак конструктивно и с обстоятелството, че тези външни зидове не са подпирани отстрани от съседни помещения, както е случаят с вътрешните, и като крайни външни опори изискват пълна масивност.

Тъй като според нас тази централна сердикийска сграда е изградена през III в.[19], може би през времето на Каракала (?), то тя се явява единственото място, където е могъл да пребивава впоследствие и император Константин I с голямата си свита и военен щаб, за която цел сградата е била вероятно приспособявана. При това главната представителна зала не е могла вече да получи тронна апсида[20]. Тук са намерени много късове от мраморна облицовка, както и бронзов шлем с релефно изображение[21].

2. Друга забележителна антична сграда в центъра на Сердика, достатъчно добре документирана, е тази на Градския съвет (булевтериона). Останките от нея са описани от Т. Иванов и С. Бобчев в сб. „Сердика". Т. 1, 1964. Тук ще дадем само някои лични предположения върху вероятния й изглед, както е отразен в един макет на тази сграда, намиращ се в Музея за история на София (по автора).

Местоположението на тази сграда на голямото улично разширение (проходният форум) с вход към него говори в полза на тълкуването, което й даваме. Пред нейната главна (западна) фасада се откриха изолирано основните зидове на малък строеж с размери 2,5/4,5 m, което не може да бъде друго, освен основа на голям жертвеник, какъвто винаги придружава сградите на градските съвети например в Милет, Приена и др. Тъй като върху цокъла на западния зид на нашата сграда имаше необикновено широк банкет, то най-вероятно е върху банкета да са стояли бази на полупиластри, както например в Милет. Западната фасада, като по-тясна от южната, е завършвала с фронтон към площада. Тази амфитеатрална зала е била единственото помещение, издигнато на значителна височина (10—11 m), което лесно може да се установи по броя на седалищните редове. Върху каменните седалища, които са на 10 реда, са могли да заемат места около 120 души, което отговаря на обикновеното число на градските съветници по това време[22]. Първоначално, през II—III в., залата е била амфитеатър, както е бил по същото време булевтерионът в Никополис ад

Иструм. Тогава входът е бил от южната страна към тясна уличка (decumanus), където се намери каменен праг за широка врата, зазидана по-късно. Преустройството с цел да се получат повече и по-удобни места е станало вероятно през IV в. Покривът е бил от дървена висяща конструкция, както винаги в такива случаи.

В съседство и на изток от тази сграда се е намирала друга, също такава почти квадратна, със същите размери. Тя се е състояла също само от една зала, но без амфитеатър, защото във вътрешността ѝ не се откриха такива подпорни зидове. Предназначението ѝ не може да се установи, но събирането по съседство на две такива квадратни зали много прилича на две подобни зали в Тимгад (обр. 18). Северно от тези две зали минавала широка улица с широк колонаден портик от южната, а вероятно и от северната ѝ страна. От южния портик се разкри частично стилобатът с база — постамент на колона „на място", където decumanus вероятно се е разширявал. Ние предполагаме, че този decumanus е бил главна улица през II—IV в.

3. Трета, забележителна по обем, местоположение и значение сграда в Сердика, е била тази на Термите — минералните бани. Вероятно топлият извор е бил известен и използван, както и почитан според разпространения сред местното население култ към Асклепий и към Аполон-лечител, още преди римско време. От такова по-старо използване обаче няма следи, а и за банската сграда от римско време ние знаем твърде малко. От нея досега са известни следните останки:

А. Каптажът на минералния извор от римско време (№ 45 на списъка), който е едно квадратно помещение с размери 4,0/4,0 m в центъра на главното банско здание (вж. Сердика. Т. 1, С., 1964, с. 118).

Б. Части от южните твърде масивни зидове на термите с масивна засводена хипокаустова инсталация и богата подова и стенна мраморна облицовка от плочи с големи размери.

В. Западният, твърде масивен външен зид на термите (№ 67 на списъка). Освен това се предполага с голяма вероятност, че двата осмоъгълни мраморни басейна, източно и югоизточно от джамията, които до 1905 г. обслужваха банята, са останали от римските терми. Обаче всички тези останки не дават достатъчни данни за пълното очертаване на римската сграда, която трябва да е била значителна по размери. Ако се съди и по известното разположение на изчезналите днес два басейна, цялата сграда е била продълговата по посока север-северозапад — юг-югоизток, косо на главните градски посоки cardo-decumanus, с отклонение на около 20° в югоизточна посока. Изглежда, че това е бил един правоъгълник с около 90 m дължина и около 50 m ширина, като топлите помещения са заемали, както е обикновено, югоизточната част на сградата с големия хипокауст. За разпределението и вида на помещенията, както и за входовете, нямаме данни. Ако се съди по многото и големи мраморни облицовъчни плочи, залите са били богато обзаведени.

Едно хипотетично, но твърде вероятно тълкуване като култова сграда (ротонда) може да се допусне за откритата през 1968 г. при изкопа за подлеза при „Баня баши джамия", част от кръгъл, твърде масивен зид с цокли от добре издялани големи квадри и хубава тухлена зидария (№ 67 на списъка). Според пресечените краища на този зид той не е завършвал в откритията си вид. С колко още дъговидният зид е продължавал, не се установява, тъй като основи за него по-нататък не се откриха, а на пресеченото място е била прокарана в дълбочина модерна канализация.

Разкритият през 1943 г. на това място (№ 28 на списъка) зид, който представляваше също част от кръг, но извит с вътрешната си повърхност в обратна посока (към югоизток), съвпада по местоположение с липсващата евентуално част от откритията през 1968 г. зид. Трябва да се приеме тогава, че двата зида са части от сграда с план пълен кръг (ротонда) с вътрешен диаметър около 6 m. Северната му част изглежда е била разрушена веднага след разкриването ѝ през 1943 г. или при прокарването на канализацията. Обстоятелството, че тези части от кръгъл зид не показват места за характерните за моноптери колони, както са изобразени по сердикийските монети, може да се обясни и с това, че и в тези изображения откритата колонадна част е поставена върху висок подиум, горната част на която липсва днес в останките. А също е възможно тази сграда да е била чиста ротонда с плътни стени без колонада, какъвто е бил главният храм на Ескулап в светилището му в долния град на Пергамон в римско време. Разположението на тази ротонда е било вероятно във връзка с посоката на Cardo maximus (point de vue), която посока обаче именно поради ротондата и разклонението на cardo на това място не е още добре изяснена в първоначалното ѝ положение[23].

4. Друга значителна антична сграда, открита на ул. „Леге" № 11 (вж. № 56 на списъка), е една баня с особено устройство. Предстои публикуването на останките ѝ от ръководството на разкопките по заснемане на автора, поради което тук няма да давам сведения за нея. Ще изтъкна само обстоятелството, че ситуационно тази баня заема цял един ясно очертан квартал в града и че има на запад дълга пристройка с особено предназначение.

5. На пето място следва да се отбележат останките от култова сграда, която беше публикувана и изтълкувана от нас като светилище — храм на бога Митра[24] (вж. № 6 на списъка).

6. Следва да се отбележат останките от друга култова сграда, цялостно разкрита в план антична постройка, публикувана от нас като храм на Юпитер — Серапис, югоизточно и вън от стените на града[25]. Тази сграда неправилно е тълкувана от други изследователи като „Капитолий" на Сердика, за което ще говорим по-долу. Архитектурните фрагменти, открити там, също определени неправилно, т. е. че са донесени от друго място. Защо ли е било нужно? Тук ще прибавим само, че през 1960 г. се откриха и останките от севе-

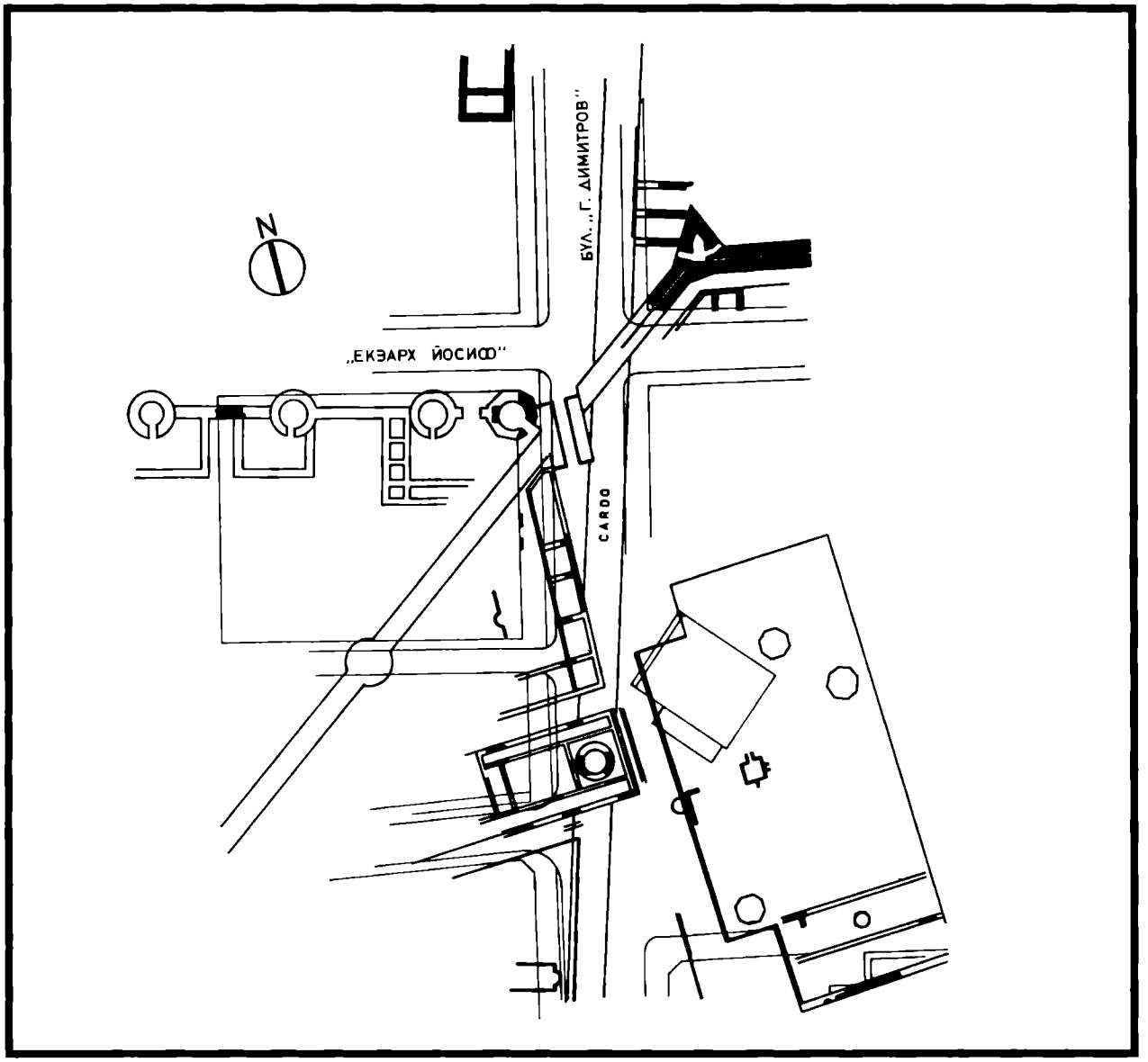

Обр. 3 Останки от антични строежи около халите и минералните бани

роизточния край на теменоса, с което се установи и общата му дължина.

7. Твърде показателни за плана на Сердика бяха и осемте сходни донякъде по размер и форма антични постройки, които, подредени в редица, заемаха югозападната част на вътрешната укрепена Сердика. Те се разкриха последователно от 1921 до 1964 г. (вж. № 2, 5, 17, 39, 60, 64 и 73 на списъка). Установи се, че някои от тях са трикорабно разпределени сгради, които нямат обаче апсиди, поради което не може да са били християнски храмове. Освен това входовете им са от изток, като някои от тях са имали пред входовете си портици. С голяма вероятност може да се приеме, че това са антични базилики, т. е. „форумни базилики" поради близостта им до форума. Те са били сгради за съдилища, нотариуси, архиви и др. близки до тях обществени учреждения. С източните си фасади, подравнени по права линия с посока север-юг, те определят твърде ясно един cardo, който в най-южната си част, до крепостната стена, бе разкрит заедно с настилката си през 1926 г. от С. Покровски. Най-северната от тези постройки има пообособен план и не е била антична базилика, за каквато погрешно беше смятана през 1921 г.

Като се знае колко много са били регистрите и архивите на римските градски общини-полиси или муниципии, например по кадастра, данъците, наследствените и личните права, търговията, строителството, прехраната и др., не е чудно, че тези „базилики" са били така много на брой. Това показва, че Сердика по това време е била център на твърде развит обществен и стопански живот.

8. Светилище (храм?) на Асклепий на бул. „Г. Димитров" № 35 (№ 37 на списъка) и светилище (?) на Зевс — Юпсист на бул. „Г. Димитров" № 22 (вж. № 33 на списъка). Тези две останки не се разкриха напълно. При това, като намиращи се вън от вътрешната крепост на Сердика, не послужиха за попълване плана на тази ѝ част. Все пак те са важни паметници

на езическите култове на Сердика, както и за топографията на външния град. Останките на бул. „Г. Димитров“ № 35 се състоят от два успоредни зида с посока север-юг, отдалечени на 7,60 m един от друг и дебели 1,5—1,25 m, иззидани добре със смесена зидария с 3 реда тухли в пояса. Фасадният зид от запад е бил надстроен по-късно със смесена зидария от 5 реда тухли в пояса, а северната част на този западен дълъг зид е изчезнала при по-късни съвременни строежи. Главната фасада е била от юг. Тук се намериха струпани архитектурни фрагменти от малък моноптер или кръгъл олтар, като цоклени блокове, архитрави, бази на колони и част от оброчна плочка на Ескулап с крак, тояга със змия и патера. Също тук се откриха около 1000 дребни римки монети от III—IV в. на куп, споена от ръждата. Всичко това показва, че тук е имало някакъв храм на Ескулап, вероятно тетрастилен, с кръгъл жертвеник или малък моноптер пред южната му фасада[26].

От другия паметник на бул. „Г. Димитров“ № 22 се откриха през 1949 г. много повече останки, но разкопките не се проведоха енергично, така че този твърде интересен обект остана ненапълно разкрит и недостатъчно добре документиран. Разкри се част от една грамадна „театроподобна“ екседра, но само в нейната южна част. Другата ѝ половина вероятно е завършвала под ул. „Цар Симеон“. Вътре в екседрата се разкриха напречни зидове със смесена зидария, с 3 реда тухли в пояса. Пак там се разкри и малък стилобат с една база от колона „на място“ и два жертвеника с посветителни надписи на Зевс — Юпсист, с релефни образи на орли от страните им, а отгоре вдълбани лампички за осветление чрез елей. Цялото правеше впечатление на някаква голяма театроподобна сграда, но твърде необикновена в плана си, който, както се каза, остана неразкрит и неизяснен в цялост.

Тук е мястото да се вземе становище по т. нар. Капитолий на Сердика, какъвто някои изследователи прибързано търсят на съвсем неподходящи места. Според нас Капитолий, в общоприетия смисъл на това понятие — римски религиозен и политически укрепен център на по-високо място — в Сердика, не е имало. Причината за това не може да бъде друга, освен допускането, че при идването на римляните и при отсъствието на гарнизон, Сердика е бил град с твърде разнообразен характер по отношение на религията и народността на населението. Фактът, че Зевс под формата на „Юпсист“, „Серапис“, „Митра“ и др. е чествал не съвсем по римски като Юпитер Капитолийски, и то в различни периферни части на града, говори, че римляните са правили в религиозно отношение големи отстъпки на отделните етнически групи и не са желаели да натрапват официалния си римски Юпитер там, където римското население е било в малцинство, при гръцки език и при гръцка градска уредба. Така си обясняваме липсата на Капитолий в Сердика, още повече че изтъкнато подходящо място за него липсва, ако не се смята високото място под църквата „Св. Неделя“, заето от „президиума“, което в никакъв случай не е било Капитолий.

9. Хореуми. В източната част на вътрешната укрепена Сердика, по бул. „Ал. Стамболийски“ № 7—9, до самата крепостна стена, се разкриха през 1933 г. от С. Покровски останки от една кръгла постройка, в чиято кръгла стена имаше подсушителен канал, а подът беше покрит с обикновена мозайка, съвсем частично запазена. По-голямата част на тази сграда останала неразкрита под платното на бул. „Ал. Стамболийски“, но диаметърът ѝ изглежда да не е бил толкова голям, колкото е показан приблизително с пунктир в заснемането на С. Покровски (вж. № 11 на списъка и табл. XI в Сердика. Материали...).

През 1951 г. се разкри частично и друга подобна кръгла постройка на бул. „Ал. Стамболийски“ № 4 със също такъв подсушителен канал и под от мозаична подложка, северно срещу гореописаната постройка, така че те са съставяли група (вж. № 36 на списъка). Този път вътрешният ѝ диаметър можа да бъде установен точно. Той е 7,60 m[27]. Твърде вероятно е това да са два еднакво големи цилиндрични хореуми-зилоси на града, като обикновено те се изграждат за удобство близо до някакъв вход на крепостта, в случая неоткрита досега обикновена порта.

През 1965 г. при постройка на зданието за Кореком на ул. „Цар Калоян“ се разкриха останки от голям античен комплекс, главната част на който съставляваха две малки цилиндрични и между тях също такова малко осмоъгълно помещение и едно елипсовидно помещение, долепено на запад до тях (вж. № 63 на списъка). Първите три бяха обиколени всяко със свой подсушителен канал и с подове от обикновена мозайка. Според нас и това са хореуми-зилоси за зърнени храни[28]. За отбелязване е, че непосредствено и северно от гореописания втори хореум (1951) беше открита една правоъгълна сграда с контрафорси (вж. № 38 на списъка). Според нас и тя е хореум, но от друг тип, който се среща почесто също до самата градска стена, например в Абритус — Разград[29].

10. Комплексите „Св. Георги“ и другите, източно и южно от него.

За първия от тези комплекси, известен отдавна в своята главна част, т. нар. църква „Св. Георги“, е писано твърде много, но той се изясни цялостно едва през 1954—1957 г. (вж. № 53 на списъка). Тогава се разкриха и улиците, които са го ограждали от изток, запад, север и юг, както и сградни останки от по-ранна епоха под него. Източно от източната улица се разкриха останки и от друг комплекс, чиято главна част се състои от един октогон с ниши. Тъй като тези останки не са публикувани, тук не ще даваме други данни за тях, които на времето бяха само заснети от нас. Южно от

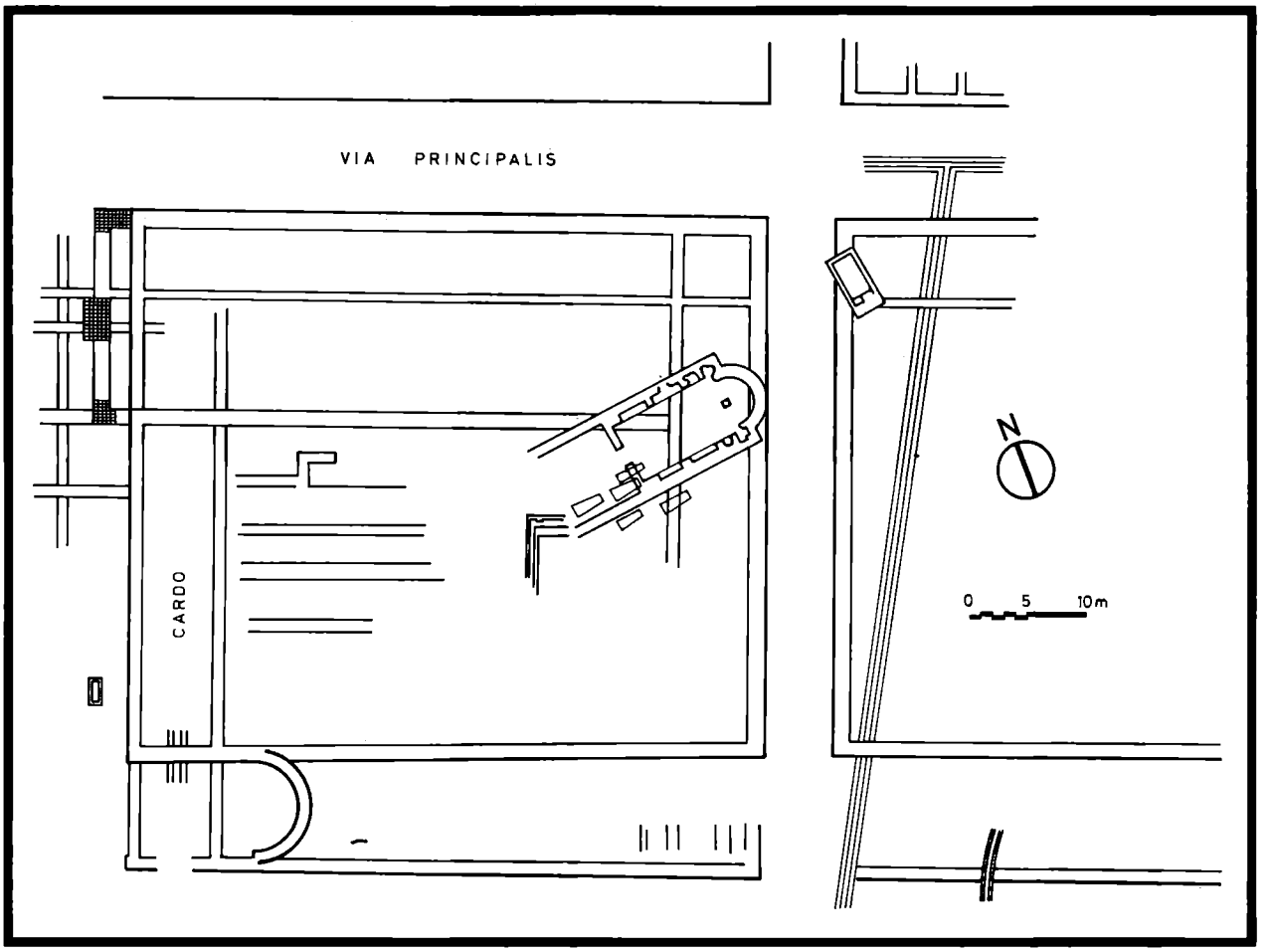

Обр. 4 Останки от сгради на Сердика и ларгото

църквата „Св. Георги“ минава споменатата 9 m широка улица, разкрита заедно с друг сграден комплекс по южната ѝ страна, описан от Т. Иванов и С. Бобчев в „Сердика“. Т. 1, 1964, табл. II (вж. № 36 на списъка).

11. Базилика „вън от стените“ и други антични сгради източно от крепостните стени.

Фактът, че източно от градските стени е имало големи антични сгради, говори, че градът се е простирал в тази посока далеч вън от стените. За това говори и паважът на античната улица северно от църквата „Св. Георги“, който минава под основите на кръглата кула на източния край на улицата. Тези останки от антични сгради са от:

А. Една раннохристиянска базилика с баптистерий на около 30 m източно от източната порта.

Б. Южно от базиликата на около 10 m се откриха през 1951 г. останки от малка част на някаква масивна сграда с хипокауст и прилежаща към нея улица. Поради непълното ѝ разкриване характерът и предназначението ѝ не можаха да бъдат определени.

В. На около 30 m източно от тези две сгради през 1948—1949 г. се откриха твърде масивните останки от някаква голяма обществена сграда, която за съжаление също не можа да бъде разкрита цялостно, поне в общи линии, независимо че тук се проведоха редовни разкопки. Причина за това беше, че останалите части от сградата бяха открити твърде разрушени.

Г. Южно от този голям комплекс през 1942 г. бяха открити останки от някаква обикновена антична сграда. И тя не беше разкрита цялостно по същата причина. Открито бе голямо количество керамика.

Д. Една малка антична сграда, разкрита под зданието за караула на бившия дворец, остана неизследвана.

Е. През 1939 г. са били открити останки от антични зидове в подземието на Бююк джамия“, днес Национален археологически музей, които останали неизследвани.

12. Античен квартал северно от Via Principalis[29a].

Разкриването на три от тези инсули по време на големите разкопки (1953—1954) позволи да се открие и цялото разположение на инсулите северно от Via Principalis на брой шест. Значението на това откритие за общия градски план на Сердика бе дадено от нас в „Сердика“, т. 1, 1964. Тук ще повторим само, че тези инсули „блокове“ имат нормална ширина 53 m с изключение на двата крайни от

изток, за което обаче може да се намери обяснение във връзка с разположението им спрямо градската стена. Нормалните размери на четирите западни блока (180/150 римски фуса) говорят за първоначална преднамереност при установяване на тези размери, т. е. за т. нар. лимитацио. Тези „блокове" са обърнати с дългите си страни на юг. Изглежда, че всички те са били застроени периферно, но дали всички са имали цялостни вътрешни дворове не може да се твърди от данните на разкопките, защото дори и „блок" № 1, който бе цялостно разкрит и най-добре изследван, съдържа в средата на двора си някаква сакрална постройка.

13. Античен квартал южно от Via Principalis.

С установяване точната ширина на главната улица и при наличието на ограничителен зид към антична улица на 44,30 m южно от южната линия на Decumanus maximus може с положителност да се приеме, че южно от тази главна улица редицата инсули са били също 6 на брой и са били със същите размери като тези северно от нея. Разпределението в ширина от 53 m за всеки от тях и от тази южна редица се потвърждава и от открити в миналото и напоследък зидове с посока север-юг и с положението на улиците помежду им. Само точното първоначално положение и ширина на Cardo maximus остава още неустановено, тъй като е било изменено и обезличено през V—VI в.

14. Крепостни стени, кули и порти.

Вътрешната крепостна стена на Сердика е била разкривана в отделните си части през цялото време от 1907 г. до днес, но между първото нейно откриване (№ 1 на списъка), което дълго време останало неизвестно в археологията, до следващото откриване (№ 1 на списъка) изминало твърде много време. Следващите открития, макар и заснети от органи на Националния археологически музей, не бяха обнародвани своевременно и също останаха дълго време неизвестни (№ 4, 5, 6, 10, 12 и 15 на списъка). Преди тези значителни откривания още през 1910 г. е направен опит за установяване общото положение на сердикийските стени от полк. С. Добревски, а после и от проф. Г. И. Кацаров в труда му „Приноси към историята на Сердика". С., 1910, но поради недостатъчен материал и тези опити са били недостатъчни. Те са били попълнени и доуточнени в труда на арх. С. Бобчев (Сердика. Материали...) едва през 1943 г. Но и този поправен план на стените скоро се оказал неточен в резултат от находките през следващите години (1951—1956) (№ 35, 38, 39, 40, 41, 43, 46, 47, 50, 51, 56, 58, 59, 64, 68 и 80 на списъка). Отпечатаният междувременно сб. „Сердика", т. 1 през 1964 г. публикува някои от тези нови открития на части от стените, с което може да се каже, че трасето на вътрешната крепостна стена на Сердика е окончателно установено с 19 кули, с изключение разположението на предполагаемата южна порта и на останалите (вероятно 15) кули. Сега е установено и разстоянието между осите на кулите по западния и южния фронт на вътрешната крепост, което е средно 59,20 m или 200 римски фуса. По източния фронт това разстояние вероятно е 44,0 m. Установена е и протейхизма по източния и западния фронт на крепостта.

Важни и неокончателно решени проблеми на сердикийските крепостни стени са според нас следните:

А. Има ли връзка между разположението на кулите и осите на улиците? Какво е било разположението на кулите при първото укрепване на вътрешния град и имало ли е изобщо кули тогава?

Б. Има ли системно проведено алтернативно редуване на кръгли и триъгълни кули, как е проведено (ако има) и защо? Защо по северната стена на външния град има редуване на четвъртити и кръгли кули?

В. Каква форма са имали бойните площадки както на кръглите, така и на триъгълните кули след настаняването на кожухообразния пояс от тухли, обхващащ по-старата стена, иззидана със смесена зидария?

Г. Как се датират, макар и приблизително, трите последователно построени крепостни стени на Сердика?

Д. Вътрешната крепостна стена е имала протейхизма, но останки от нея са открити само от изток и запад. Имало ли е ров?

Е. Къде са се свързвали вътрешната и външната крепостна стена, след като части от последната се откриха южно от Владайската река? Едно северозападно свързване има под Халите (№ 1 на списъка), но дали това не е само остатък от евентуално изоставен северозападен прав ъгъл на вътрешната крепост, която първоначално е била, както изглежда, пълен правоъгълник?

Ж. Откога датират останките от т. нар. външна крепостна стена както северно, така и южно от Владайската река?

3. Според арх. Ст. Бояджиев, който още преди откриването на строителния надпис на крепостната стена от времето на император Марк Аврелий пръв направи верни наблюдения, които установяваха едно толкова ранно укрепяване, първоначалните вътрешни крепостни стени са от това време[30]. Според Бояджиев тази първа крепостна стена е била силно повредена през III в. и възстановена в надстройка над цокъла със смесена зидария (с притъпяване на североизточния ъгъл) през IV в., с което сме съгласни. Не сме съгласни само с неговото датиране на тухления пояс с триъгълните кули, което според него е от V в. Според нас този пояс датира от времето на император Юстиниан I поради триъгълните кули и изричното съобщение у Прокопий[31].

15. Градоустройствени.

Споменатите дотук отделни строителни групи и улични и укрепителни съоръжения могат и трябва да се обобщят по време, с което

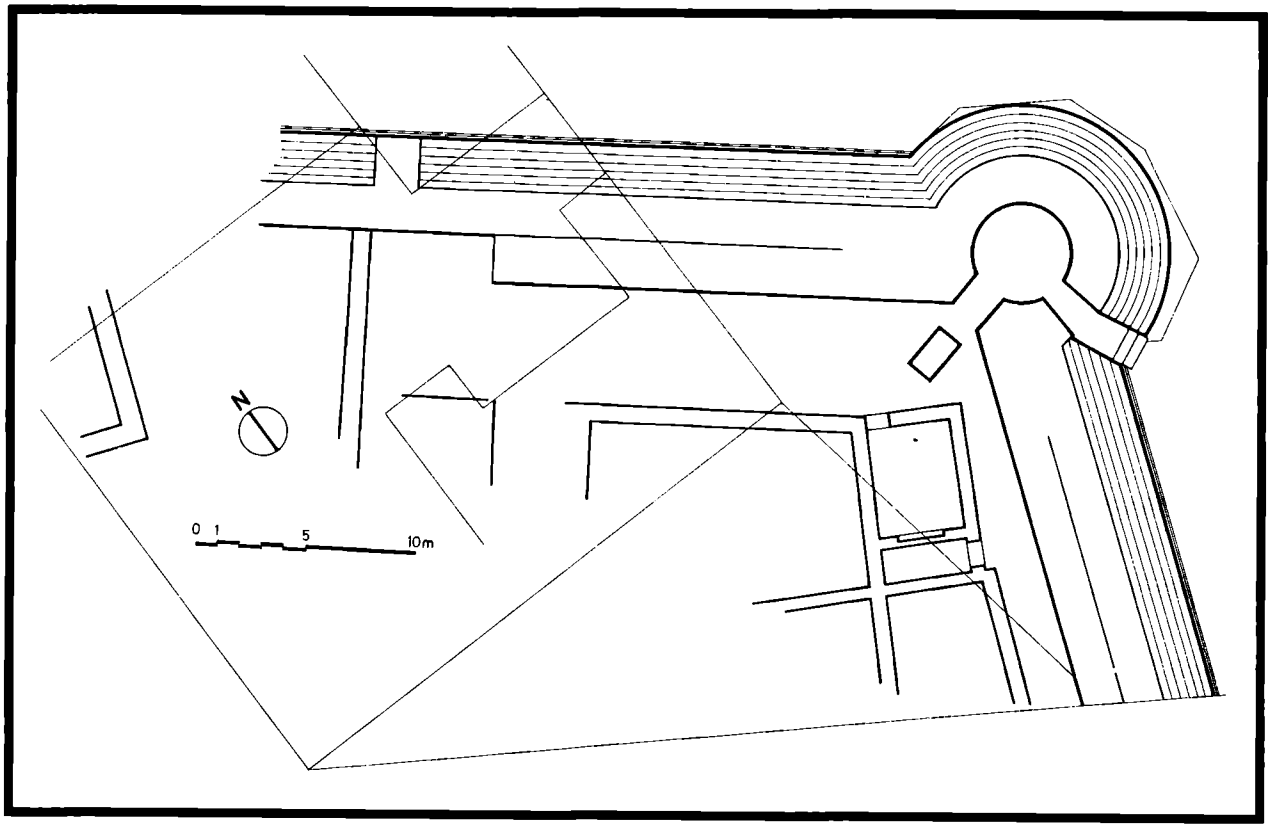

Обр. 5 План на североизточната кръгла кула на крепостната стена

се стига до установяване на последователните градски планове на Сердика и до проблемите, свързани с тях (обр. 1). Ясно беше още през 1943 г., а особено през 1954 г., че в основата на тези планове лежи известната римска т. нар. регулярна система за образуване на строителни квартали (инсули), с нейните главни градообразуващи посоки на улици: Cardo maximus, Via praetoria или Via principalis със своя втори cardo и Decumanus maximus, която ние нарекохме условно Via Principalis, защото в нашия случай фактически тя е главна. Това е план-схемата на колонизираните или новоустроени римски градове за разлика от исторически образуваните градове, каквито в България са само някои от старите гръцки градове по Черноморския бряг, защото и елинизираните тракийски градове като например Севтополис имат правилни планове съобразно Хиподамовата, а не по римската система. Макар и римската план-схема да е най-ясно изразена, преди всичко в плана на римските военни лагери, но както в Никополис ад Иструм и др., така и в Сердика, ние нямаме основание да приемаме, че такова планиране на град е било в зависимост или е било наследено от някакви разположени тук военни части, с техните постоянни лагери, както това е било във Виндобона (Виена) и други градове по Дунавския лимес. Римските агримензори са възприемали тази план-схема като най-целесъобразна и при планиране на нови, чисто цивилни, градове, залагани първоначално и обикновено без крепостни стени, разбира се, там, където мястото позволявало. По тази причина не може да се очаква абсолютно точно спазване на схемата, която в случая със Сердика е сравнително много добре спазена. Планът на Сердика може да служи дори за пример в това отношение, като се отчете само главното отклонение от идеалната схема, именно положението на Cardo maximus, който не дели града на две еднакви части, източна и западна, както и появата на втори „главен" cardo. Тук твърде логично трябва да се допусне, че поправката, която е станала при отклоняването на северозападния ъгъл на града, и изграждането на нова крепостна стена в този край, косо на общата градска посока, е изменила както положението на северната порта, така и посоката на влизането в града през нея. В останалата си част и в общите си черти планът на града не е претърпял по-големи изменения спрямо първоначалния си вид, освен по-късно, вследствие на други причини. Останките от антични сгради, открити на запад, север и изток, вън от градските стени, говорят за това, че градът се простирал и в тези посоки вероятно пак симетрично в план, преди той да бъде заграден със стени.

В установените си размери (заедно с дебелината на стените си към VI в.) вътрешният укрепен град има по посока изток-запад ширина 337,80 m = 1143 римски фуса, а в посока север-юг 562,20 m дължина (също с дебелината на стените). Това положение обаче е

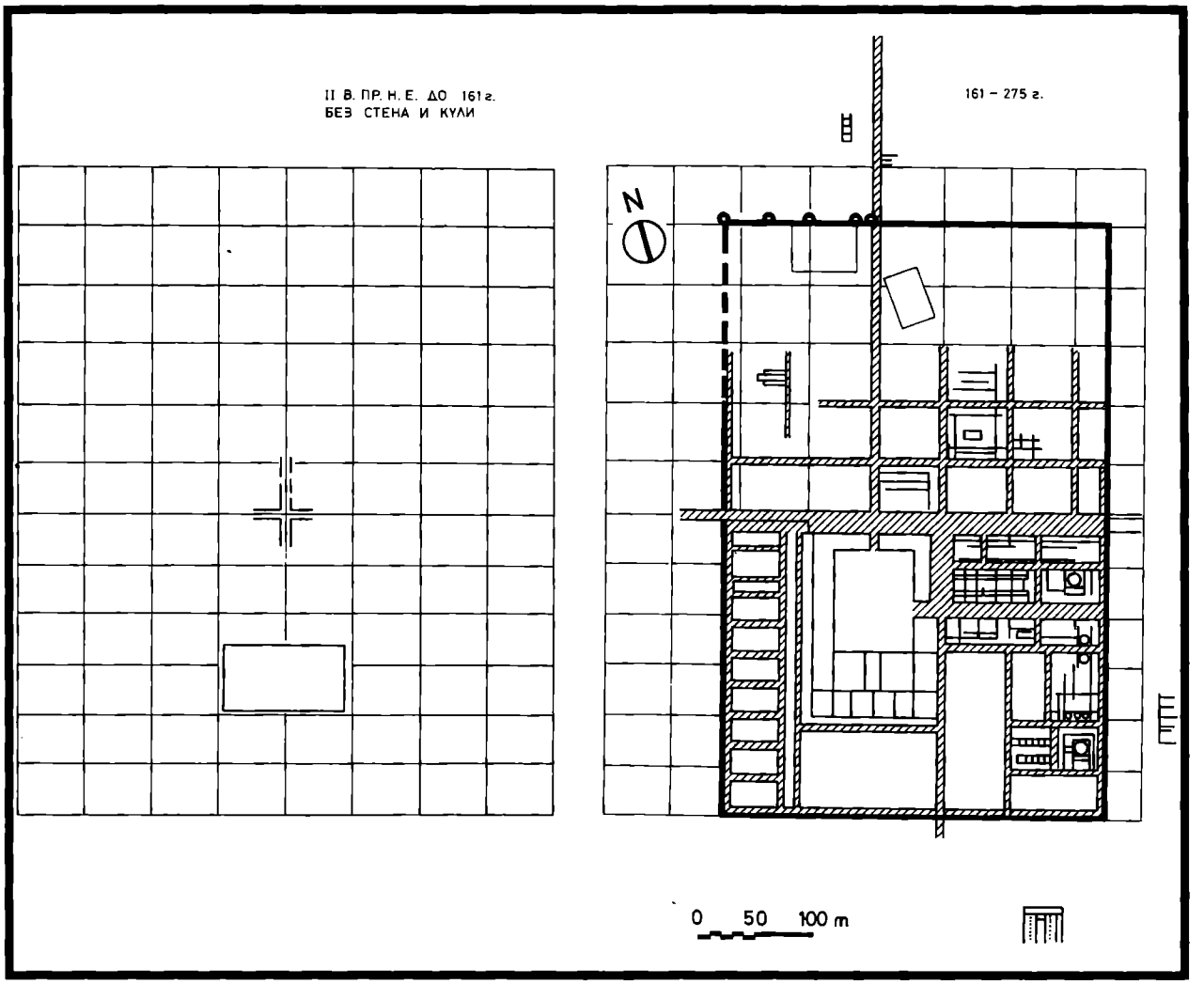

Обр. 6 Четири плана за развитието на Сердика от II до VI в.

при нарушение на системата както на север (тъпия ъгъл при североизточната кула), така и на изток с намалената ширина на крайния квартал. Възможно е тогава, при първоначалната лимитация, при свободното планиране на града, при симетрично заета площ и идеално разпределение на кварталите той да е имал закръглени размери (без стени) — в посока изток-запад 473 m и в посока север-юг 530 m, или 1600/1800 римски фуса, т. е. 2/3 на 3/4 римска центурия в отношение 8 : 9. Тук трябва да се отбележи важният според нас факт, че с налагането на един римски градски план, със затворен от голяма административна сграда форум, на град с гръцка градска уредба, се постигало косвено едно романизиране на разнородното градско население.

16. Заключение. След всичко казано може да се извлече общото заключение, че планът на Сердика, както вече ясно се очерта след откритията през последните 15 години, е бил замислен и заложен в началото на II в. по известната „регулярна“ система, характерна за римските колонизирани градове, и то в твърде чиста форма на основните норми. Измененията, които тази форма е претърпяла покъсно, до края на VIII в. не са променили съществено характера на цялата целесъобразна система поради нейните твърдо установени линии, недопускащи основни преустройства. Освен това мястото на града е било добре избрано, допускащо еднакво разширение във всички посоки, централното разположение на главния предбалкански път, благоприятният климат, минералният извор и плодородната почва на околността били добра гаранция за неговото преуспяване. А общата целесъобразност на проведения градски план, основан върху принципи, които надживяват времето, през което са били приложени, и които имат в себе си нещо постоянно, което може да послужи за пример и днес.

17. Екскурс. Какво заварили римляните в Сердика след организирането ѝ като градска община?

На този въпрос са се мъчили да отговорят почти всички, които са се занимавали с историята на Сердика, но трябва да се признае, че за разрешаването му са липсвали и липсват необходимите данни. Обикновено се отбелязва

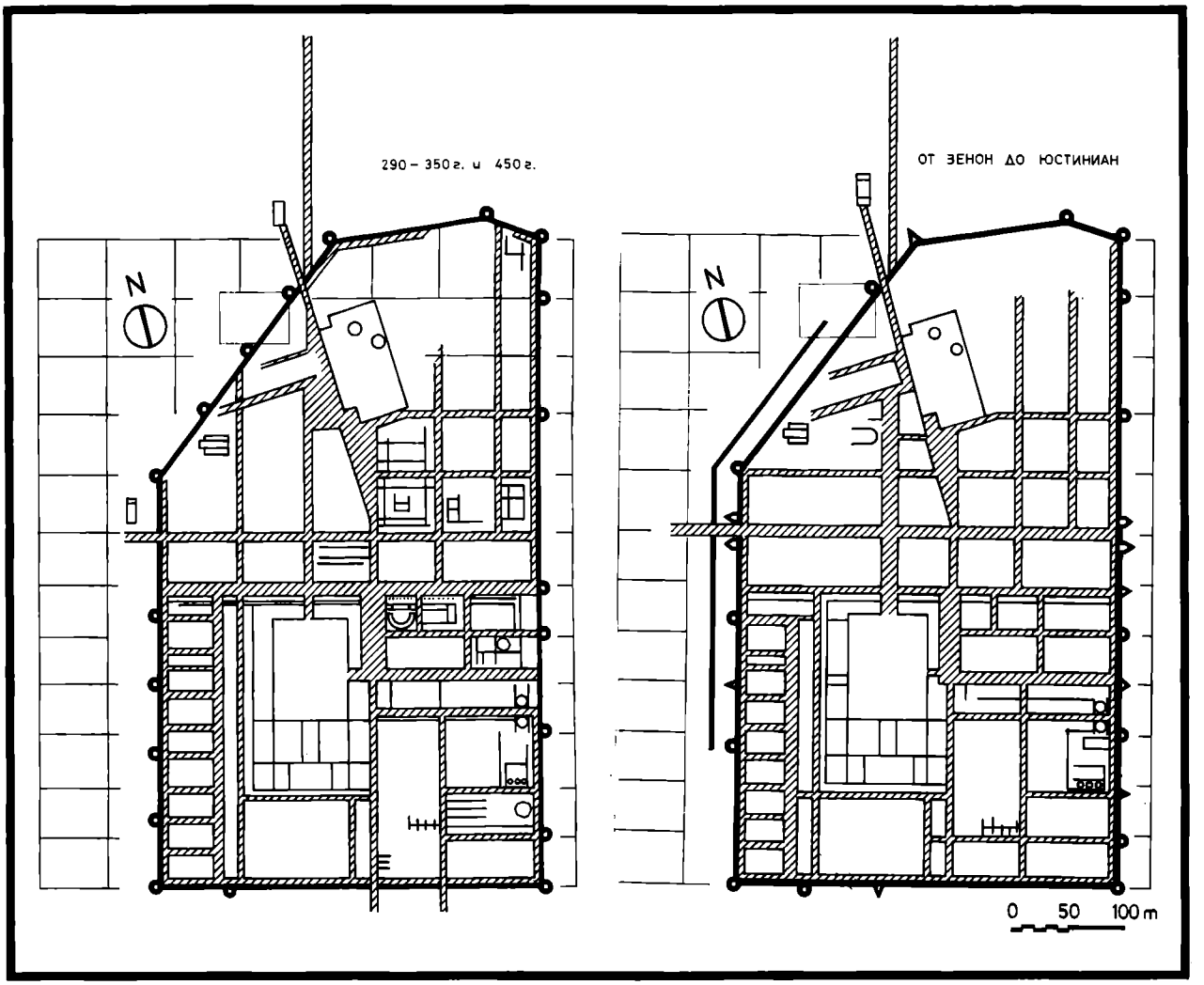

находка от медната епоха, направена през 1958 г. при събаряне на караулното помещение на бившия дворец[32]. Без да оспорваме значението ѝ, което доказва, че Сердика е била населена преди римляните от келти или траки, ние смятаме, че тя не ни дава някаква представа за селище. Останки от сгради или поне от землянки не са намерени. Според М. Станчева през 1958 г. са били открити в кв. „Гео Милев" — София „подовете на жилища от епохата неолит", унищожени от пожар. Тя говори за жилища от каменно-медната епоха, открити по ул. „Московска" към пл. „9-ти септември". За бронзовата и желязната епоха липсват сведения. Според нас тези важни находки трябваше да се документират задоволително не само с керамика[33]. Останки от землянки имало по други места около София, където е намерена керамика и оръдия вече от желязната епоха. От това време вероятно са и повечето от могилите в Софийското поле, които според Р. Попов са около 120 на брой, но не са изследвани. Те са обикновено малки и не са селищни[34]. За останки от сгради, заварени от римляните, непосредствено след анексирането на тракийската държава (към 45 г.), може да става дума само ако се приемат за такива някои зидове, строени без варов разтвор на глина, градени на значителна дълбочина до 4,50 m, на здравата почва. На същото ниво са залагани и най-старите римски зидове. Именно тези зидове, споени с глина, са разположени без връзка с посоките на римските зидове и са под самото платно на римската улица. Такива са останките от няколко зида, открити през 1954 г. под платното на римската улица южно от „вестибюла с апсиди" на комплекса „Св. Георги" (вж. Сердика. Т. 1, С., 1964, с. 11, обр. 11, табл. II и III). Тук се намери и една монета от Реметалк III (37—44), сега в сбирката на Националния археологически музей — София, с инв. № 10415. Може да се възстанови също и разположението на каптажа на минералния извор, изграден на дълбочина до 9 m с римски тухли, но с посока косо на посоката, възприета от римляните при планирането на Сердика. Твърде вероятно е да се приеме, че местните жители — сердите, са използвали минералния извор и като лечебно средство. Може да се

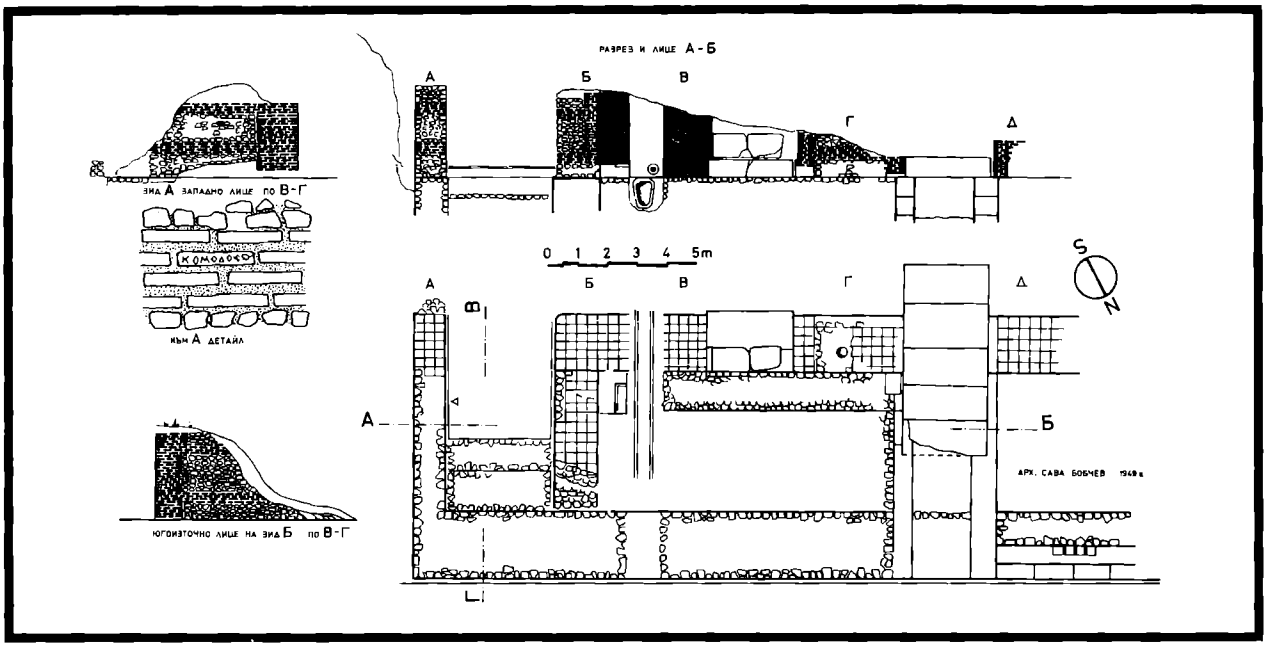

Обр. 7 План и изгледи на останки от сгради, източно от крепостната стена

възрази обаче, че това косо разположение на каптажа се е продиктувало при преустройството на северозападния ъгъл на крепостта и северното влизане в града, предприето от римляните с цел да се избегне действието на някогашния приток на Владайската река, т. нар. Крива река. Но изглежда, че зидарията на каптажа е по-стара от зидовете на преустроения северен вход на града, защото хоросанът ѝ не съдържа тухлени частици. В доклад пред една творческа конференция на САБ, СГНС и НИПА на 18. VI. 1976 г. ст. н. с. арх. Хр. Генчев изрази идея за предполагаема форма на предримското селище Сердика, която била във връзка с естествената топография на местността между т. нар. Суха река, р. Владайска и възвишението на бившите конак и дворец. Според него предримското селище е имало северозападно — югоизточна посока на развитие (а следователно и улици), следвайки руслата на подземните и надземните води на терена, което обяснява и по-късното откосяване на северозападния ъгъл на укрепения римски град. Тази идея е твърде интересна, но за съжаление не е подкрепена от никакви останки от сградни съоръжения, които явно са били леки, неградски постройки. Поради това и предположението на Ив. Венедиков за някакъв тракийски град (полис) е явно пресилено.

Друг е въпросът, ако погледнем на него с общи, неархеологически предположения. Възприетото от римляните име „полис тон сердон" говори, разбира се, в полза на някакво заварено селище. Но какво е било то, ние едва ли ще узнаем. Явно е, че то е било повече село, отколкото град, и се е стопило под тежестта на масивно и планомерно застроения римски град още в самото начало на римската колонизация*.

* Статията на арх. Сава Бобчев е представена за отпечатване през 1976 г., няколко години преди този заслужил за археологията на София специалист да ни напусне завинаги. Представени бяха само планове без снимки. По същество тя представлява едно изброяване на открити в течение на 50 години останки от строежи в Сердика. Много от тях са описани в неговия труд: „Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града", отпечатан през 1943 г. Други са публикувани или споменавани по повод на различни изследвания от С. Н. Бобчев и от други автори. Голяма част от обектите, които тук се споменават, са изследвани от М. Станчева. Много от оценките и заключенията на автора се основават на впечатления от тези разкопки, в които той не е участвувал пряко. Независимо от всички тези обстоятелства редакторите на този том представят тази статия във вида, в който тя е подготвена от своя автор. Това е неговият последен труд и с неговото отпечатване се отдава заслужено почит на направеното от арх. Сава Бобчев за изследване на архитектурните археологически останки на Сердика.

От редакцията

БЕЛЕЖКИ

[1] Бобчев, С. Н. Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града. С., 1943; Един Митреум в Сердика. — ИАИ, 19, 1955, 207—217; Храм на Сераписа в София. — ИБАИ, 14, 1940—1942, 218—222; Археологически разкопки в центъра на София през 1953—1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него (участък III) — В: сб: Сердика. Т. 1, 1964, 109—134.

[2] Тук трябва особено да се подчертае казаното от Petricovits, H. Das Römische Rheinland. Bonn. Jahrb. Bd. 8, Beiheft, 1960, p. 43, което важи за всички подобни случаи: „Плановете на антични селища, които се публикуват след разкопки, отговарят дотолкова на действителността, доколкото се предават състоянието на строежите от различни времена, повечето от които вероятно никога не са съществували едновременно. Такива планове са само едни неанализирани чертежи на останки. Разбира се, обикновено липсва възможността да периодизираме и датираме находките от по-стари разкопки. Само най-нови, но строго научно проведени разкопки и техните планове биха дали историческия им анализ и правилното им тълкуване." Вж. Бобчев, С. Н. Сердика... 1943 г., с. VIII — ние даваме в табл. I опит да разпределим хронологически останките от Сердика в четири отделни плана.

[3] Бобчев, С. Н. Сердика..., с. 20, № 9, 10, 11, 12 и 16 останки от Сердика не споменаваме тук, защото смятаме, че те не са добре локализирани.

[4] Откриването на този обект позволи да се коригира снимката на С. Покровски.

[5] Дадените бележки за тези разкопки от: Станчева, М. По някои проблеми на средновековния Средец. — ИБИД, 25, 1967, 213—232 не могат да се смятат за тяхно публикуване, тъй като не са придружени от графическа документация.

[6] Въпросът за начина, по който останките от силно обезличени сгради биха могли да се запазят, е също много важен, защото запознаването „на място" невинаги е възможно или необходимо, освен в особени случаи.

[7] Още в 1943 г. в труда на Сердика, Материали... табл. XV ние приехме схематично регулярната система за основна в плана на Сердика, което ни се подсказваше вече от известните тогава останки.

[8] Иречек, К. Български дневник. 1. Пловдив, 1930,с. 185, превод на Ст. Аргиров.

[9] Подобен ред на разсъждения е възприел и отличният тълкувател на римския план на град Трир. Вж. von Massov. Trierer Zeitschrift, 20, 1951.

[10] Такова наименование за такава сграда е усвоил и италианският археолог А. Фрова в неговата статия Serdica в Enciclopedia dell'Arte antica, Roma, 7, 1966, с. 207.

[11] За отбелязване е, че макар и към средата на III в. и по-късно, управителите на провинциите да носят общо титлата praeses резиденцията им не се нарича praesidium, така се наричали пощенските станции за почивка и нощуване на големите военни пътища. Същите станции се наричали и praetorium. Резиденциите на провинциалните управители се наричат по това време също praetorium, в старата и нова литература вероятно по някаква аналогия или асоциация с praetorium'a в римския военен лагер. Според Полибий, VI 271, преториумът към военния лагер е поставян там, където обзорът е бил най-добър, именно и ос на Cardo maximus. Този принцип е прилаган обикновено и при планирането на невоенните градове. Почти с въвеждането на домината в държавната уредба на империята, и с унищожението на разликата между сенатски и императорски провинции, и титлата praeses е въведена всеобщо, макар че по този въпрос цари неяснота в литературата. Сердика като седалище на малката провинция Вътрешна Дакия (Dacia Mediterranea) сигурно е имала своя praeses; Велков, В. Тракия и Дакия през късната античност. 1959, с. 63 — основен труд по всички въпроси. Неизвестно е само дали в неговата резиденция е квартирувала военна част, каквато всеки управител на провинция е трябвало да има при себе си. Изглежда обаче, че легионът на тази провинция е бил разположен по това време вън от нея по брега на Дунава. (Разсъжденията на автора за военните части на провинцията не са точни. В провинция Вътрешна Дакия е имало само т. нар. подвижни войски. Легионът, разположен на Дунава, е XII Близнаков легион, но той е бил част от гарнизона на друга провинция, на провинция Крайбрежна Дакия. (Бел. ред. В. Велков). Така на голямата сграда в центъра на Сердика с нейния типичен план и разположение трябва да се гледа като на резиденция на провинциалния управител. Ако преди това зданието е съществувало в някакъв вид на същото място, то е било вероятно седалище на някакъв subprocurator — гражданска магистратура, главно фискална. Вж. Daremberg-Saglio, s. v. procurator.

[12] Докато от 317 г. Крисп, син на Константин Велики, е цезар на Западната римска империя в Трир, самият император е поел властта на централната част на империята в Сирмиум и Сердика.

[13] Тези помещения на долния етаж имали суспензурни инсталации, които вероятно са били и отоплителни. Такива не са открити под квадратните пространства на северния тракт. Те обаче не са разкрити във вътрешността си. Разкопки биха показали дали са съдържали хипокауст. Според нас те не са съдържали такава инсталация.

[14] За такова изместване на Cardo maximus в странична комуникационна улица в Сердика има и друга причина. Вж. тук с. 40.

[15] Къде е излизал този втори cardo вън от Сердика на юг не е установено до днес. Вероятно то е ставало през порта на мястото, където днес (1960, бел. ред.) е дворът на Търговския кооперативен дом между улиците „Витоша" и „Цар Калоян".

[16] При откриването на тази сграда през 1889 г. са изказали за нея мнение К. Иречек и Братя Шкорпил в Мсб II, 1890, с. 51. Братя Шкорпил я описват като „скривалище" твърде несполучливо. Друго мнение за същата сграда е изказал проф. Хр. М. Данов във в. Зора,бр. 5085 и 5111, 1936, където той прибързано определя сградата като баня, без да се мотивира.

[17] Археология, 6, 1964, № 1, 1—6.

[18] Също в: Gallia, XVIII, 1960, 2, p. 217, fig. 8 се дава пример от подобни кухи пространства в основите на антични зидове в Метц и се тълкуват не съвсем точно като systéme d'evacuation des eaux (?).

[19] Бобчев, С. Н. Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. С., 1952, с. 6 сл.

[20] Такава абсида липсва и на Аула Регия в Спалато и на други места.

[21] Данов, Хр. М. Антични паметници в България. — ИБАИ, 11, 1937, 196—198 и в. Зора , бр. 5111 от 14 юли 1936.

[22] Liebenam, W. Städteverwaltung im römischen Kaiserreich. Leipzig, 1900, 229—231.

[23] Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. II. — ГСУФ Зап. Фил., 67, 1969, с. 44; Герасимов, Т. Келтски култови предмети от България. — ИБАИ, 23, 1960, с. 182.

[24] Бобчев, С. Н. Един Митреум в Сердика. — ИБАИ, 19, 1955, 207—217.

[25] Бобчев, С. Н. Храм на Сераписа в София. — ИБАИ, 19, 1940—1942, 216—222.

[26] За паралел вж. Neger, Norbert. Salzburg in römischer Zeit. 1974.

[27] Иванов, Т., С. Н. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел Балкан в центъра на София 1952—1953. — В: Сердика. Т. 1, С., 1964, с. 9, сл., табл. II.

[28] Подобна група от 3 подобни помещения са открити през 1965 г. в Кюстендил до източната крепостна стена на Пауталия.

[29] Иванов, Т. Абритус. Т. 1, С., 1965, обр. 15, сграда А.

[29а] С. Бобчев неправилно нарича Decumanus maximus „via principalis". Последната е характерна само за римските военни лагери (бел. ред. Т. Иванов).

[30] Бояджиев, Ст. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. — Археология, 1, 1959, № 3—4, 42—45.

[31] Според нас император Зенон се е укрил в Сердика през 469 г. в леко разрушените от хуните, но поправени стени.

[32] Георгиев, Г. Ил. Останки от първобитно селище в центъра на София. — ИБАИ, 22, 1959, 329—332.

[33] Станчева, М. Най-ранни селища на мястото на София. — в. Вечерни новини, бр. 3866 от 8 февр. 1964; Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи... 2, 1969, 40—46.

[34] Попов, Р. Предисторически и старохристиянски паметници в София и околността й. — В: Материали за историята на София, кн. V, С., 1921, с. 23.

Сава Бобчев

ОБЗОР ОБНАРУЖЕННЫХ ОСТАТКОВ СЕРДИКИ ЗА ПЯТИДЕСЯТИЛЕТНИЙ ПЕРИОД

(Резюме)

В статье исследуются постройки и остатки построек, обнаруженные во время регулярных и спасательных раскопок в Софии за период 1920—1970 гг. Подобный обзор имеется в сб. „Сердика", т. 1, 1964 г. Здесь к повторению уже сделанного описания некоторой части построек прибавляется и описание новых находок. Под номерами I—VI и 1—76 представлены остатки построек Сердики, раскрытые в черте внутренней крепостной стены и возле нее. В общем комментарии насчет более главных найденных построек обращается внимание на градостроительный план Сердики и его связь с большим античным общественным зданием под площадью имени Ленина. Автор считает, что римская городская уличная система правильной формы, легшая в основу плана Сердики, доминировала и, за некоторыми исключениями, соблюдалась в VII—VIII вв. до взятия города болгарами. Даны пояснения относительно некоторых построек: главного и центрального здания в черте внутреннего города Сердики; здания городского совета; здания минеральных терм; остатков неустановленного культового здания остатков т. наз. храма Юпитера-Сераписа; восьми сходных по размеру и форме античных построек в юго-западной части внутренней укрепленной Сердики; святилища (храма?) Зевса-Гипсистоса; хорреумов; комплекса св .Георгия — к востоку и к югу от него; базилики „за стенами" и других античных сооружений к востоку от крепостной стены; античного квартала к северу от Via Principalis.

Sava Bobčev

VESTIGES DE SERDICA DECOUVERTS AU COURS DE CINQUANTE ANS — REVUE

(Résumé)

Une revue des bâtiments et des vestiges d'édifices découverts lors des fouilles régulières et lors des fouilles de sauvetage à Sofia au cours de la période de 1920—1970 est faite dans l'article. Une revue pareille est publiée dans le recueil „Serdica", t. 1, Sofia, 1964. Une partie des bâtiments déjà décrits se répète dans l'article présent, les nouvelles trouvailles y sont annexées. Les restes d'édifices découverts à Serdica dans les limites du mur intérieur de la forteresse et autour d'elle sont indiqués avec les numéros I—VI et 1—76. A la suite du commentaire général, fait sur les édifices plus importants découverts, on attire l'attention du lecteur sur le plan urbain de Serdica et sur sa liaison avec le grand édifice antique sous l'actuelle place „Lénine". L'auteur considère que le système romain rectangulaire des rues, qui est à la base du plan de Serdica, dominait et fut utilisé, avec des dérogations partielles, jusqu'aux VIIe—VIIIe s. — la conquête de la ville par les Bulgares. On donne certaines explications sur quelques édifices: l'édifice central et principal de la ville, l'édifice du Conseil municipal, l'édifice des Thermes, l'établissement des bains, les restes d'un édifice de culte, les restes de l'ainsi nommé temple de Jupiter-Sérapis, huit bâtiments identiques par dimensions et par forme dans la partie Sud-Ouest de la ville, le sanctuaire (temple?) de Zeus-Hypsistos, les *horea*, l'ensemble „Saint Georges" avec ce qui est à l'Est et au Sud de la rotonde, la basilique extra muros, et d'autres édifices antiques à l'Est des murs de la forteresse, des *insulae* au Nord de *Via principalis*.

Константин Шалганов

СТРАТИГРАФСКИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ УЧАСТЪК ОТ СЕРДИКИЙСКИЯ НЕКРОПОЛ

От некрополите на антична и средновековна София източният е най-голям и най-продължително използуван. Той се простира на изток от укрепения град и обхваща приблизително площта между днешните бул. „Дондуков" от север, ул. „Гурко" от юг, ул. „Сан Стефано" от изток и линията на улиците „Сердика"—„Леге" от запад. На най-високата точка на некропола, около базиликата „Св. София", е разположено ядрото на тази голяма площ. Голяма част от него е проучена в началото на нашия век при разкопките под и около „Св. София"[1].

Вниманието на предишните изследователи е било насочено към очертаването на границите на източния некропол и характеризирането на гробовете по вид и време[2]. Затова, въпреки изобилието от натрупани данни и някои стратиграфски наблюдения въпросите, свързани с хронологическото развитие на некропола, са останали неразработени.

Продължителното и интензивно използване — от III до XIV в.[3], последователното натрупване на гробове в пространството около базиликата „Св. София" правят перспективно неговото стратиграфско проучване.

През 1980 г. Музеят за история на София проведе спасителни археологически разкопки около базиликата „Св. София"[4]. Проученият участък е разположен непосредствено до южното рамо на трансепта на църквата и е с площ 200 m². Макар и в най-високата точка на некропола, теренът тук е равнинен и едва на 35—40 m от църквата започва да се снижава във всички посоки. От по-ранните изследвания археологическите данни за участъка са малко. Сега той е проучен цялостно до стерилна почва на 4 m дълбочина.

Южно от трансепта на църквата са проучени цялостно 17 и частично, в изкопи за канализация, 4 гроба[5] (обр. 1). Те се разделят по вид на 4 групи: 1. — Неоформени гробни ями — 3 бр.; 2. — Гробове от тегули — 5 бр.; 3. — Плоски еднокамерни гробници — 11 бр.; 4. — Засводени еднокамерни гробници — 2 бр.

Обр. 1 План на гробовете в участъка южно от трансепта на базиликата „Света София"

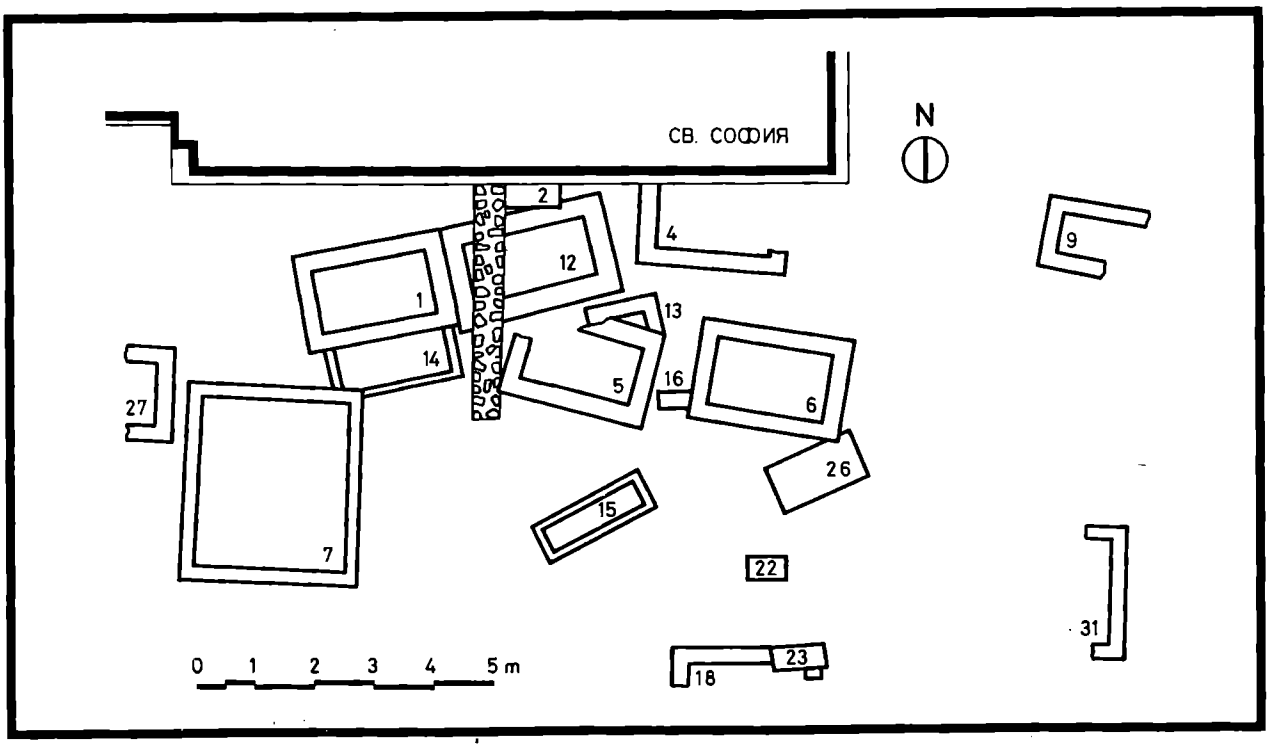

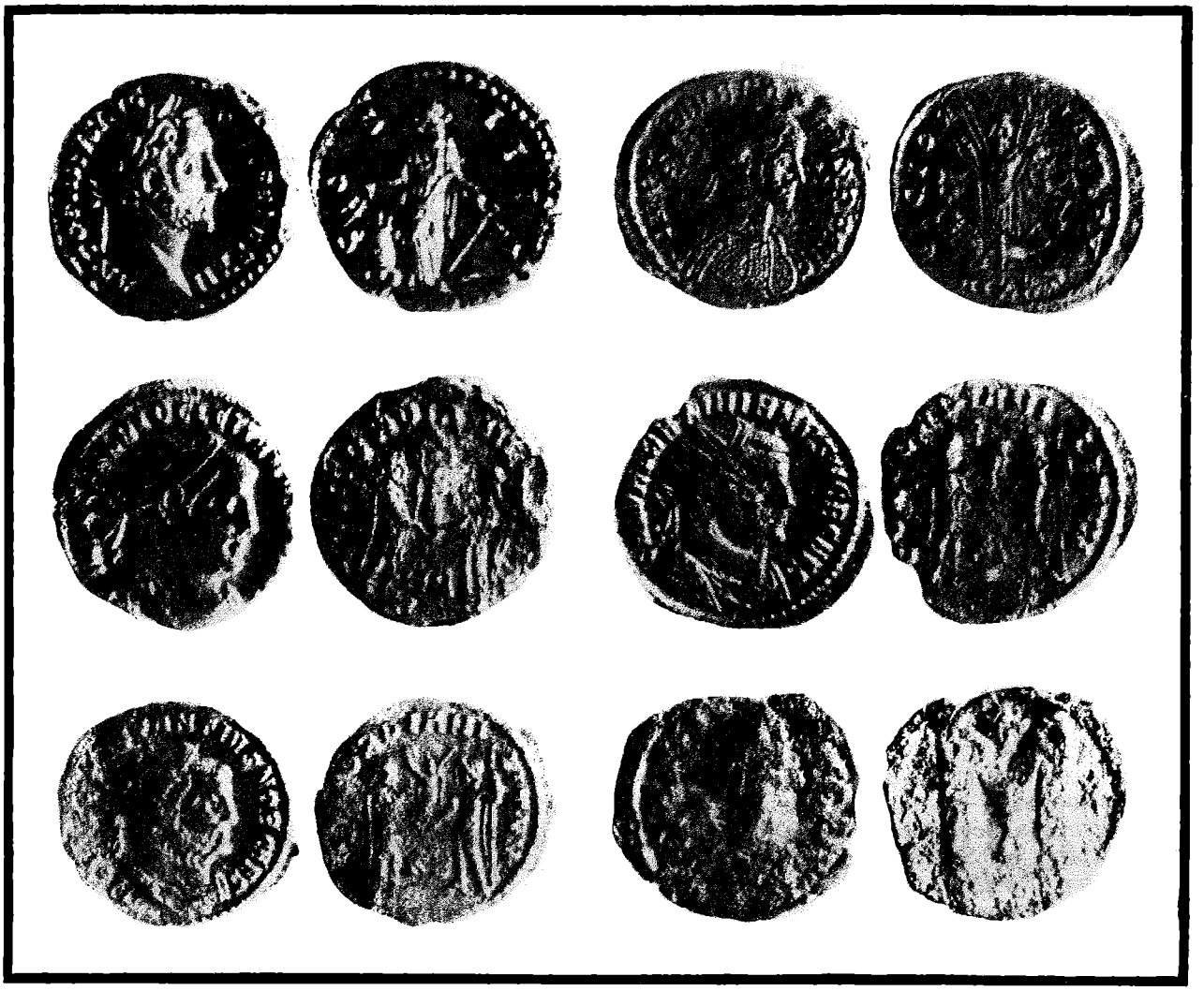

Обр. 2 Монети, намерени по време на разкопките

Наблюдава се голяма концентрация на гробове на малка площ. Извън границите на участъка, в южна посока, тя намалява[6]. До дълбочина 1,50—2,00 m пластовете са разбъркани в резултат на по-ранни работи около църквата. От всички съоръжения само гробовете от тегули и 1 плоска гробница са със запазени погребения. Това, както и липсата на инвентар, твърде много затрудни и опитите за точна датировка.

Типът на съоръженията, материалът, начинът на градеж и намерените в насипа монети (обр. 2) сочат сравнително широк хронологически период — от средата на II в. до средата на VI в.

При определяне на относителната и абсолютната хронология на гробовете в участъка се използува съпоставянето им по нива във вертикален и хоризонтален план. Равнинността на терена в този участък позволява синхронизирането на нивата на разкритите гробове с нивата на добре датирани гробове под църквата без евентуални корекции, наложителни при денивелацията, още повече че натрупването на гробове южно от църквата се явява естествено продължение на това под нея, ако не и едновременно и по-ранно от него. Самото разпределение в дълбочина (от 0,60 m до 3,00 m, спрямо кота 0) на проучените в участъка гробове облекчава опитите за стратиграфското им проучване.

Гробните съоръжения се групират по нива в два ясно изразени пласта. Горният край на съоръженията от долния (първия) пласт попада под подовото ниво на гробовете от горния (втория) пласт.

Към първия пласт се отнасят 7 гробни съоръжения — № 9, 14, 15, 18, 20, 26, 31 (от тях 6 са плоски гробници и 1 е гроб от тегули). Към втория пласт принадлежат 13 гроба — № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 13, 16, 22, 23, 27 (от тях 4 са гробове от тегули, 3 са погребения в неоформени гробни ями, 5 са плоски гробници и 2 са засводени гробници).

Фиксирани са няколко случая на застъпване на съоръжения от долния пласт от съоръжения от горния пласт. Например плоска гробница № 2 и засводена гробница № 7 от горния пласт застъпват плоска гробница № 14 от долния пласт (обр. 3) по такъв начин, че южната стена

на гробница № 1 стъпва над северната стена на гробница № 14 (обр. 4), а североизточният ъгъл на гробница № 7 остава недостроен в долния си край, където се е „вклинила" гробница № 14 (обр. 5). Тегулният гроб № 23 от втори пласт е изграден върху северната стена на плоска гробница № 18 от първи пласт (обр. 1).

Случаите, в които гробни съоръжения от горния пласт в хоризонтален план застъпват съоръжения от долния, макар и отделени едни от други с дебел слой пръст, още веднъж потвърждават правомерността в обособяването на двата пласта. Като примери могат да послужат плоската гробница № 6, която е над тегулния гроб № 26, а плоската гробница № 1 и погребения в неоформени гробни ями № 2, 3, 12 лежат над плоска гробница № 20 (обр. 1).

Долен (първи) пласт.

Твърдо датирана долна граница на първия пласт дава гроб от тегули № 26, разкрит най-дълбоко в участъка (обр. 6). Погребението е извършено чрез трупоизгаряне на място. При главата на изгорения е намерена автономна сердикийска монета от времето на император Луций Вер (161—169)[7] (обр. 7). На същата дълбочина (2,50 m), североизточно от апсидата на църквата, е разкрит засводен гроб № 24 (обр. 8). Стените му са градени от речни камъни, а полуцилиндричният свод от тухли. Късите му страни са плътно зазидани. Досега у нас този тип гробове, с аналогичен градеж, е откриван на две места. Датирането им е не по-късно от средата на II в.[8] Тези две опорни точки определят долната хронологическа граница на участъка — средата на II в., и се явяват terminus post quem за останалите гробници в участъка.

Малко по-високо от гроб № 26 (от 1,95 m до 2,15 m) в участъка се намират 3 плоски гробници № 14, 15, 20. Те са зидани от тухли, споени с хоросан, и са покрити с бипедални тухли или каменни плочи. Тяхното приблизително еднакво ниво маркира следващата хронологическа група.

Най-високо в долния пласт (1,70 m) се явява група от 3 плоски гробници № 9, 18, 31, които не се отличават съществено по устройство от предходната и обособяват следващата хронологическа група. Гробници № 18 и № 31 са зидани от тухли, споени с хоросан. Градежът на гробница № 9 е от речен камък и покритие от бипедални тухли.

Горен (втори) пласт.

Определянето на относителната хронология на гробовете от горния пласт е улеснено от добре изразеното им последователно напластяване.

Тук е открита група от гробни съоръжения (№ 13, 16, 6, 5 и 3), които взаимно се застъпват. Плоска гробница № 13 е разрушена до подово ниво от построената върху нея плоска гробница № 5. Западната стена на гробница № 6 минава непосредствено над гроб от тегули № 16. За целта е намалена дебелината ѝ в долната част почти наполовина, за да не се

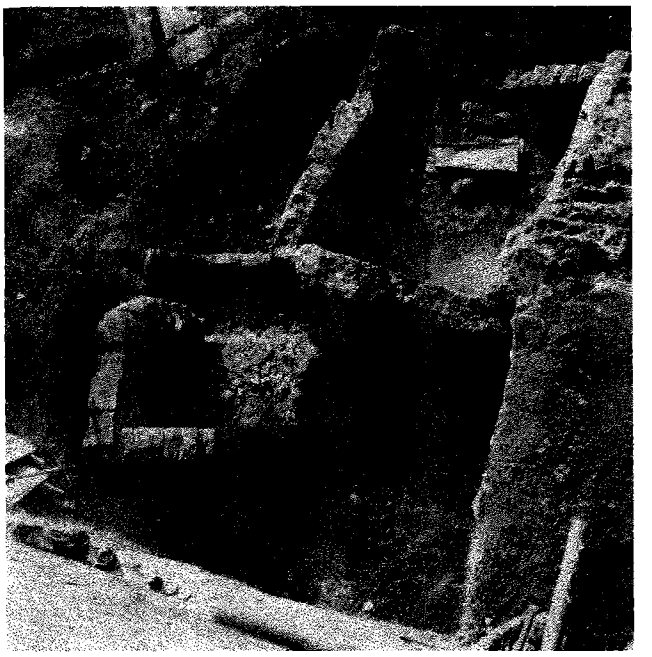

Обр. 3 Гробници № 1, 7, 14. Поглед отгоре

Обр. 4 Гробница № 14 и изградената върху нея гробница № 1

засегне гробът. Тоест, гроб № 16 е по-ранен от гробница № 6. И двете съоръжения минават на мястото на разрушената източна стена на гробница № 13. Тук най-късен гроб е № 3. Краката на скелета лежат върху останките на гробница № 13. От своя страна северната стена на гробница № 5 не го засяга, защото е така изрязана диагонално, за да остави място за скелета (обр. 1).

Направените наблюдения позволяват да се подредят хронологически съоръженията от тази група по следния начин: № 13, № 16, № 6,

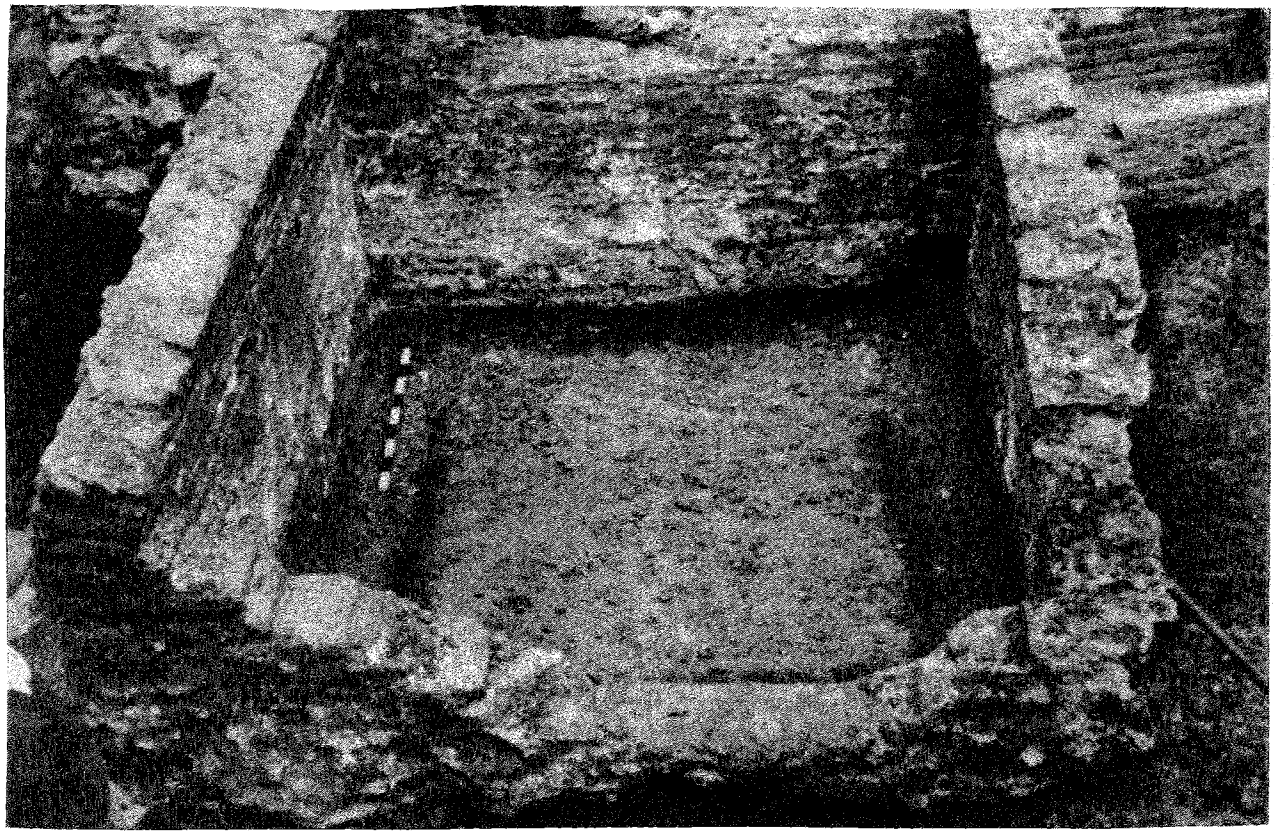

Обр. 5 Гробници № 7, 14. Ситуация на намиране

Обр. 6 Гроб от тегули № 26

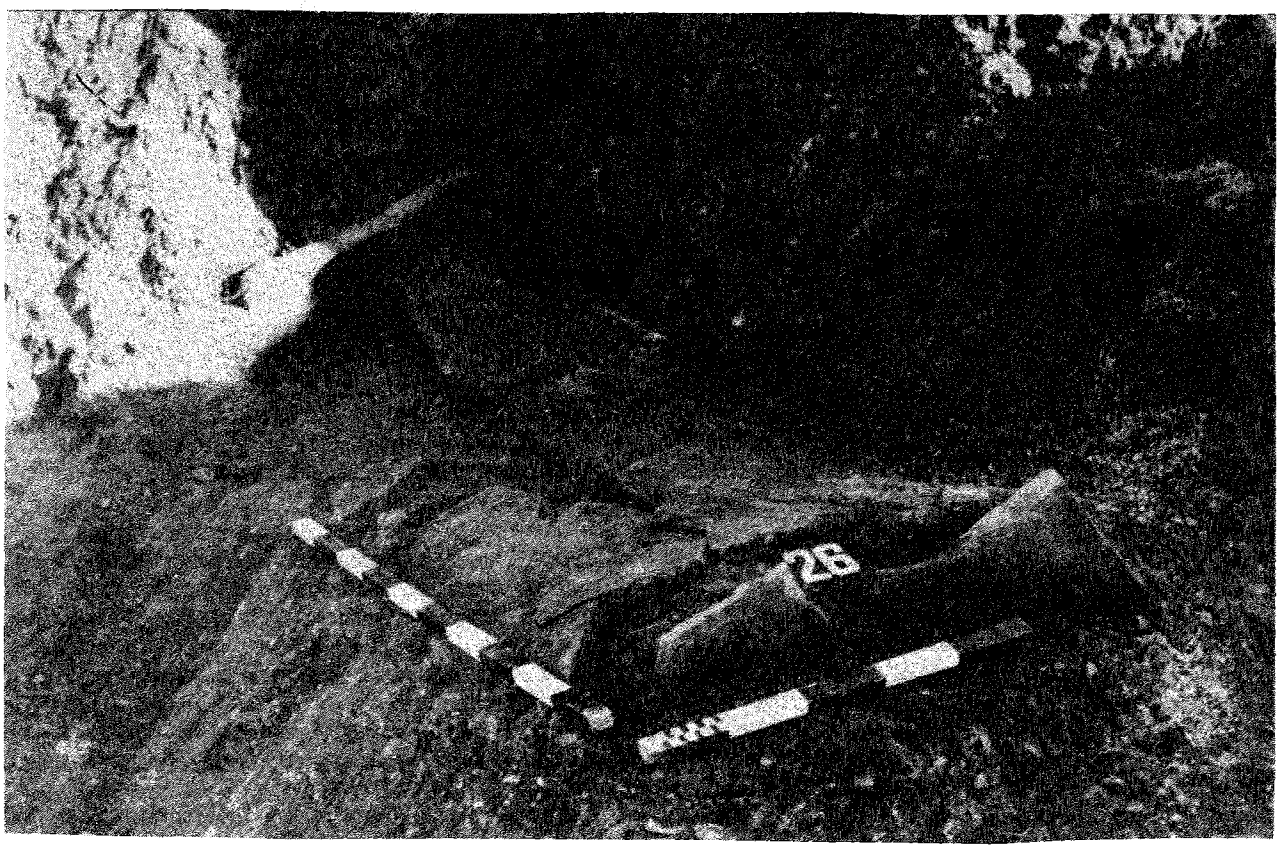

№ 5, № 3, като гробница № 13 е най-ранна от тях.

При съпоставянето на гробните съоръжения по нива и използуването на данните от анализа на групата от застъпващи се гробове се оформят хронологически групи в горния пласт, което позволява да им се направи сравнително точна хронология.

Гробница № 13 може да се смята като най-ранна за горния пласт.

Гробове № 22, 23, 16 са на еднаква дълбочина. Тази група тегулни гробове може да се смята за едновременна, но по-късна от гробница № 13. Основание за това е припокриването на гробница № 13 от гроб № 16.

Гробница № 1 е на приблизително еднакво ниво с гробници № 6 и № 5 и с гроб № 2, макар да има минимални разлики в нивата на четирите. Може да се приеме, че гробници № 1, 5, 6 и гроб № 2 са близки по време и по-късни от предишната група.

Засводени гробници № 7 и № 27 по ниво отговарят на погребенията в неоформени гробни ями № 3, 11, 12 и вероятно са синхронни или малко по-късни от тях. Тези съоръжения оформят следващата хронологична група.

Плоска гробница № 4 е на най-високо ниво от всички гробници в участъка. Нейната северна стена е разрушена от трансепта на сегашната църква, т. е. като terminus ante quem за участъка може да се приеме краят на V — началото на VI в.

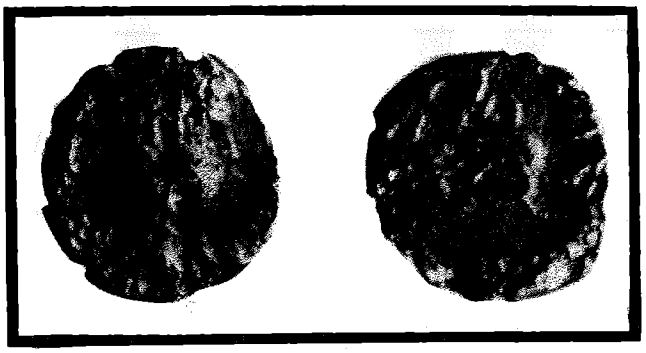

Обр. 7 Автономна монета от Сердика

Накрая, сумирайки резултатите от стратиграфското изследване на двата пласта, се получава следната относителна хронология за участъка.

При първи пласт се оформят три поредни хронологически групи: 1. — гроб № 26; 2. — гробници № 15, 20, 14; 3. — гробници № 9, 18, 31.

За втори пласт се обособяват пет поредни хронологически групи: 1. — гробница № 13; 3. — гробове № 16, 22, 23; 3. — гробници № 6, 5, 1 и гроб № 2; 4. — погребения в неоформени гробни ями № 3, 11, 12 и гробници № 7, 27; 5. — гробница № 4.

Данни за абсолютната датировка на гробниците в участъка дават твърдо датирани елементи от църквата и некропола. Това са

Обр. 8 Засводен гроб № 24

Обр. 9 Вторично погребение в гробница № 20

двете мозайки — долната от началото на IV в. и горната от началото на V в.[9], както и гробници № 11 — средата на III в. и № 27 — края на III — началото на IV в.[10]

Началната дата на некропола в този участък е твърдо датирана — средата на II в. Горната хронологическа граница на участъка дава нивото на гробница № 4 — то е преди края на V или началото на VI в. — времето на изграждането на сегашната църква[11], която разрушава северната ѝ стена. При синхронизиране нивото на гробницата с това на двете мозайки под сегашната църква се установява, че то попада малко над нивото на долната мозайка от началото на IV в. Това позволява да се датира гробницата между началото на IV и началото на V в. и с голяма вероятност да се стесни датировката в първата половина на IV в.

При съпоставянето на нивото на датираната от предишните изследователи гробница № 27 в края на III — началото на IV в. с това на разкритите в участъка гробници, се установява, че крайната горна граница на съоръженията от долния пласт е краят на III — началото на IV в. Тъй като по ниво те попадат изцяло над нивото на гробница № 11 под църквата — от средата на III в., то тяхното изграждане може да се определи от средата на III в. до края на III — началото на IV в. Така втора и трета хронологически групи от долния пласт се датират от средата на III в. до края на III — началото на IV в., като втората група е по-ранна в тези крайни граници.

Горната граница на първия пласт и датировката на гробница № 4 дават крайните хронологически точки на гробниците от втори пласт от края на III — началото на IV в. до средата на IV в. Така групите гробници от горния пласт се датират общо в първата половина на IV в., като имат разлики в датата на своето изграждане в рамките на тази абсолютна датировка.

И така, първият пласт е в границите от средата на II в. до края на III — началото на IV в., като датировката на 1 хронологическа група е средата на II в., а на 2 и 3 група — средата на III в. — края на III — началото на IV в. Датата на втория пласт е първата половина на IV в.

Интензивното използуване на некропола в участъка южно от трансепта на църквата, последователното напластяване на гробове сочи, че към това място е съществувал постоянен стремеж за погребване на мъртвите, което вероятно е показател за неговата представителност. Като допълнително потвърждение е многократното използване на гробните съоръжения, като непокътнати са само три от най-ранните (обр. 9).

Много по-голямото отклонение от ориентацията „изток — запад“ на най-ранните гробове показва, че те вероятно предхождат построяването на църква на това място. Тук ориентацията може да се смята за хронологически показател.

Обособяването на двата пласта и доброто им стратиграфско разделяне един от друг могат да се обяснят с построяването на църквата в началото на IV в.

Установяването на факта, че началната дата е средата на II в., а интензивното му използуване започва от средата на III в., навежда на мисълта, че вероятно източният некропол се е развивал от крепостната стена в източна посока и пространството около базиликата „Св. София“ е започнало да се оформя като централно ядро през III в. Допълнително основание за това дават разкопките на площад „9-ти септември“[12].

БЕЛЕЖКИ

[1] Филов, Б. Софийската църква „Света София". С., 1913, 61—109, табл. IX; Господинов, Й. Некрополът около църквата „Света София". Материали за историята на София. С., 1921, № 5, 54—69, табл. VII.

[2] Филов, Б. Цит. съч., с. 103 сл.; Бояджиев, Ст. Софийската църква „Св. София". С., 1967, с. 7 сл.

[3] Филов, Б. Цит. съч., с. 88 сл.

[4] Разкопките се проведоха във връзка с изграждането на Паметника на незнайния воин. Постановлението на Министерския съвет от 1976 г. за обявяване площите на Сердика — Средец и прилежащите им зони за археологически резерват даде възможност въпреки тежките условия и ускорените темпове на строителство спасителните разкопки да се извършат с оглед интереса на проучването и застрашените гробници да бъдат запазени и преместени северно от базиликата. Използувам случая да изкажа благодарност на ръководителя на разкопките — ст. н. с. М. Станчева, за предоставените ми за публикуване материали от разкопките.

[5] Общо през 1980 г. бяха проучени 33 гроба. Поради частичното проучване чрез сондажи на съоръжения извън площта на паметника в настоящата работа ще бъдат разгледани само тези, които са разположени южно от трансепта на базиликата.

[6] Основание за това твърдение дават сондажните проучвания на Музея за история на София, направени извън границите на участъка, а също и резултатите от предишните изследвания. Въпреки че причина за тази слаба концентрация може да бъде слабата проученост на терена, вж.: Филов, Б. Цит. съч., табл. IX; Господинов, Й. Цит. съч., табл. VII.

[7] Мушмов, Н. Монетите и монетарниците на Сердика. Материали за историята на София. С., 1926, № 6, с. 55 сл., № 24, табл. I.

[8] Димитров, Д. П. Могилна гробна находка от Стралджа, Ямболско. — ИАИ, 7, 1932/33, с. 386; Гетов, Л., Ж. Попов. Гробни находки от Ямболско. Археология, 1972, № 3, с. 44 сл., обр. 1в.

[9] Филов, Б. Цит. съч., с. 49 сл., табл. XV XIX.

[10] Номерацията на тези две гробници е според номерацията на Б. Филов и е различна от тази на проучваните в изследвания от нас участък. — вж. Филов, Б. Цит. съч., с. 77, с. 86, табл. IX.

[11] Филов, Б. Цит. съч., с. 110 сл.; Бояджиев, Ст. Цит. съч., с. 28.

[12] Изказвам благодарност на ст. н. с. М. Станчева за любезно предоставената ми от нея информация.

Константин Шалганов

СТРАТИГРАФИЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ НАД УЧАСТКОМ СЕРДИКИЙСКОГО МОГИЛЬНИКА

(Резюме)

При спасательных раскопках в 1980 г. сотрудниками Музея истории Софии исследованы 35 гробниц и отдельных могил. На основании надежно датированных гробниц, указывающих на хронологические границы использования участка к югу от базилики, сооружения можно объединить в двух слоях: 1) с середины II в. до начала IV в. н. э.; 2) первая половина IV в. н. э. Крайней хронологической границей можно принять конец V — начала VI вв.

Konstantin Šalganov

OBSERVATIONS STRATIGRAPHIQUES SUR UN SECTEUR DE LA NECROPOLE DE SERDICA

(Résumé)

Les archéologues du Musée de l'histoire de Sofia étudièrent environ 35 tombeaux et tombes, lors des fouilles de sauvetage en 1980. A la base des tombeaux bien datés qui déteminent les limites chronologiques de l'utilisation du secteur au Sud de la basilique, les tombeaux appartiennent à deux périodes: 1) du milieu du IIe s. jusqu'au début du IVe s. de n. ère; 2) la première moitié du IVe s. de n. ère. On peut accepter la fin du Ve — le début du VIe s. comme limite chronologique finale.

Магдалина Станчева, Кунка Григорова

НОВИ НАХОДКИ НА АНТИЧНИ ГЛИНЕНИ ЛАМПИ ОТ СЕРДИКА

През 1976 г. бе публикувана съществуващата колекция от глинени лампи в Музея за история на София[1]. Всички лампи в нея с едно изключение се датират от епохата на римското владичество. Това беше първото проучване на намерените в един град глинени лампи, почти всички открити при разкопки в течение на около 30 г. Тази колекция включваше 64 лампи. Сред тях най-значителната група бяха източени на колело. Проучването показа по безспорен начин, че те са местно производство. Резултатите от това проучване бяха използувани за някои по-общи наблюдения и заключения върху производството на глинени лампи по нашите земи през епохата на римското владичество[2].

От 1976 до 1984 г. при разкопки на различни обекти бяха открити още 134 лампи. Въпреки че броят на добре запазените цели или почти цели лампи е сравнително малък (17), поголямата част от фрагментите дават възможност да се установи формата, а понякога и украсата на лампата и поради това позволяват да се допълни картината на използуваните в Сердика лампи. Когато към тези близо 200 екземпляра, съхранени в Музея за история на София, се прибавят и съхраняваните в Националния археологически музей[3], софийските находки ще представляват най-голямата проучена колекция от този вид, характерни за своята епоха предмети на всекидневния бит. Заедно с публикуваните напоследък няколко по-малки колекции от други градове и музеи[4], както и с бъдещите публикации, които могат да се очакват, изследването на глинените лампи ще бъде един съществен принос в изучаване керамиката през I—VI в.

Новите находки допълват основните очертани групи сред вече публикуваните и доизясняват въпросите за местно производство на глинени лампи със специфична форма, за наличие на внос от други производствени центрове и евентуално за подражания, изработени в Сердика.

Лошата запазеност на повечето от новите находки — малки фрагменти, от които е трудно да се определят размерите им и да се дадат достатъчно характеристики, — не позволяват да се представят тези находки в полезен за работа каталог. Поради това те са групирани по

Обр. 1 Лампи с конкавен диск и закръглен светилник, точени на колело

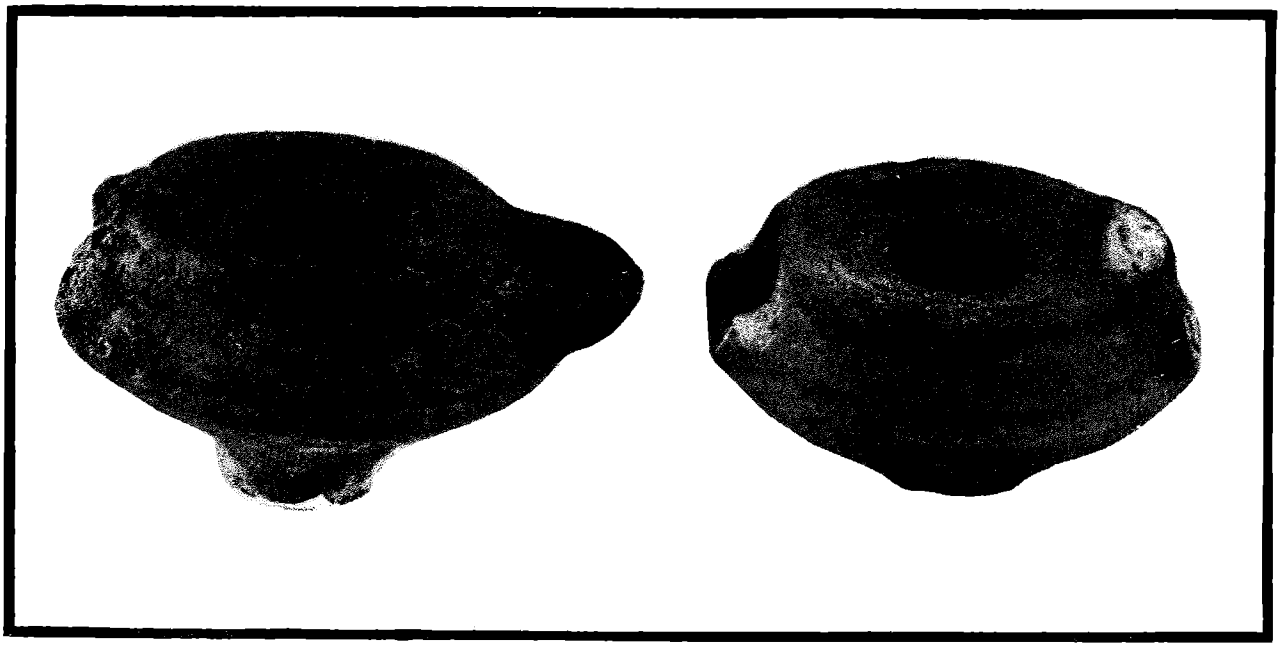

вид, като се дават по-подробни данни за онези екземпляри, които позволяват това.

Източени на колело лампи

Най-многобройната еднородна група и при новите находки е от точени на колело лампи — 45 бр.[5] Преобладаващи сред тях, както и при вече публикуваните, са лампите със сравнително високо тяло, добре изразен профил, напомнящ биконично съдче, по-рядко сплескана сфера, с фитилник, издаден на 0,01—0,02 m от тялото и уховидна дръжка[6]. Те са изработени от песъчлива глина. След изпичането са получили сиво-черен цвят. Стените им са доста плътни, повърхността не е гладка (обр. 1).

По-малък (17) е броят на лампите със същата форма, но от по-доброкачествена глина, с керемиден цвят в различни оттенъци. Някои от тях са покрити с фирнис. Със 7 бр. са представени точени на колело лампи с удължен фитилник. Заслужава да се отбележи, че с удължен фитилник се срещат само лампи от глина с примес от кварц, които след изпичането са със сиво-черен цвят (обр. 2). Само две от източените на колело лампи са покрити с маслено-зелена глазура (обр. 3).

Като се свържат тези данни с направените по-рано проучвания на колекцията, се вижда безспорно наличието в Сердика на най-голям брой точени на колело лампи, местно производство. Те се датират в периода III—VI в. с преобладаващ брой екземпляри от IV—V в. Тези наблюдения потвърждават отново налагащия се от различни други археологически данни извод за порасналата икономическа активност на града през тази епоха, с предимство на местното производство в използваните от населението керамични изделия.

Новите многобройни находки от тази група позволяват едно уточняване: отделно прилепената към тялото дръжка или малката плътна дръжка се среща при източени лампи с къс фитилник, докато по-обемна дръжка, оформена от прилепено към тялото парче глина, се среща при лампите с удължен фитилник — това придава още по-удължена форма на тези лампи, като балансира големината на фитилника с тази на дръжката.

Една лампа от групата с къси фитилници представлява част от по-голям керамичен предмет — може би глинен светилник с няколко лампи. Тя има отстрани плътна широка издатина с овално сечение, която е свързвала лампата с другата част на предмета. По формата на отчупването (конкавна) се отгатва някаква заоблена повърхност, към която лампата е била прикрепена. Възможно е това да е кръгъл съд (обр. 4).

При една лампа от групата с дълги фитилници на ръба на дъното на три места има дълбоки нарези, направени след изпичането. Тези нарези оформят дъното подобно на трилистна розета.

От източените на колело лампи една се отличава значително от останалите по форма и

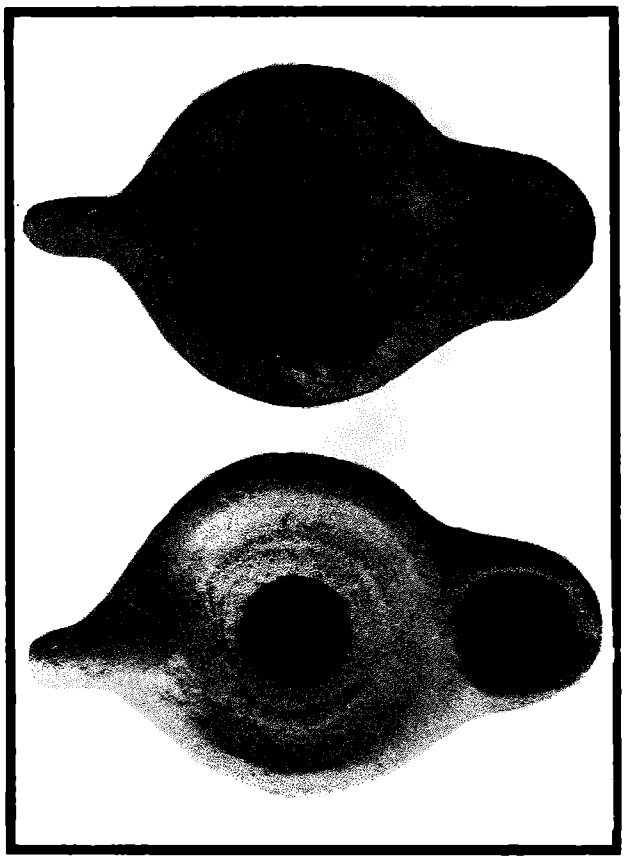

Обр. 2 Лампи с конкавен диск и удължен светилник, точени на колело

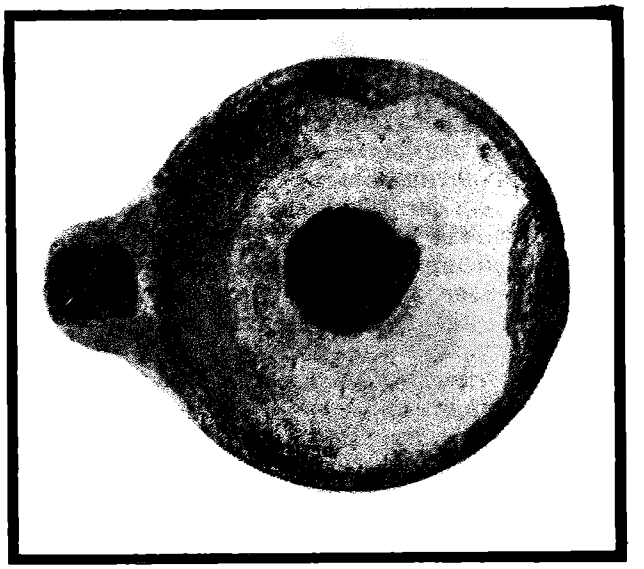

Обр. 3 Лампа с жълто-зелена глеч, точена на колело

по украса. Долната част на лампата е оформена като паничка на високо плътно столче с равно дъно, чиито ръбове сега са отчупени. Дискът е конкавен, с високо повдигнат ръб по края и около твърде големия отвор за масло. Фитилникът се издава значително напред и нагоре, дръжката е отчупена. Размерите са: вис. на тялото 0,053 m, при фитилника

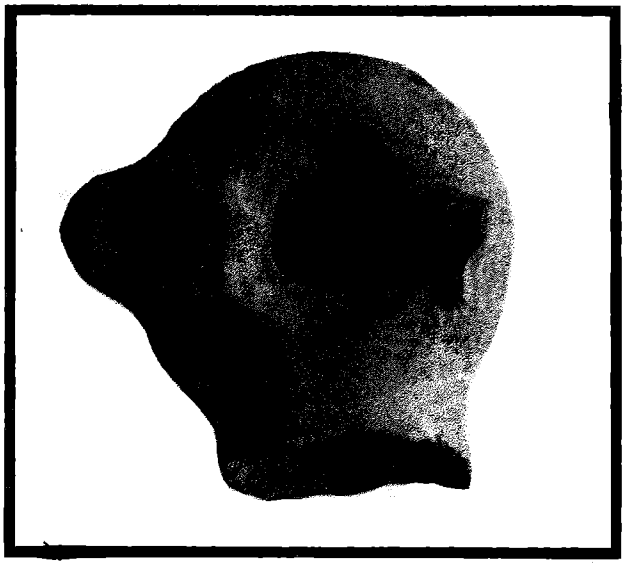

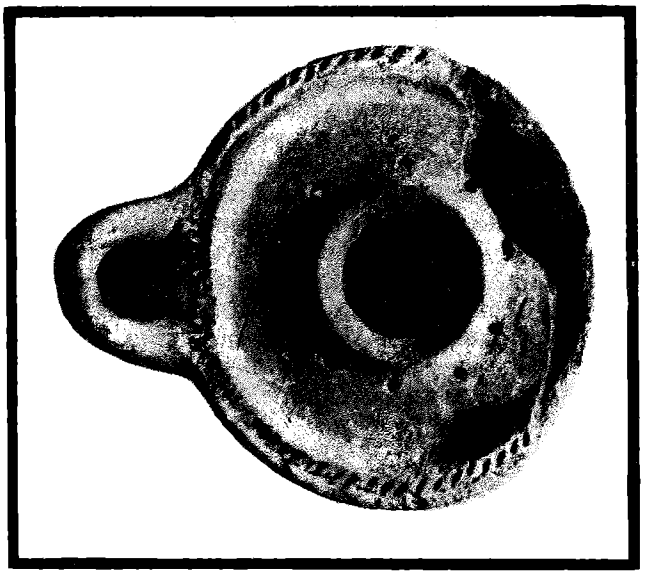

Обр. 4 Лампа, точена на колело, част от друг предмет

0,065 m, максимален диам. на диска 0,105 m, диам. на отвора за масло 0,025 m, деб. на стените 0,05 m, дълж. на фитилника 0,03 m. Глината е с примес на кварц. Сега цветът на повърхността е сиво-черен, само на отделни места — тъмнокеремиден.

В конкавната част на диска, около отвора за масло, са пробити десет дупки с диам. 0,002—0,004 m. Тези дупки са имали и украсно, и практическо предназначение — да прибират в чашката попадналото при наливане върху диска масло. Но украсата на лампата е преди всичко врязана, изработена преди изпичането. Изпъкналият ръб около конкавния диск е покрит гъсто с къси, косо вдлъбнати резки. Долната част на тялото е изцяло покрита с гравирана украса. Около столчето е очертана шестолъчна звезда. Полетата в лъчите и около тях са изпълнени с мотив „рибена кост". Само полетата под фитилника не са запълнени. Не е спазен еднакъв наклон на напречните линии. Тази композиция е опасана с две успоредни врязани линии, между които са нанесени гъсто къси напречни резки. Над тях, под издадения ръб на диска минава един ред с т. нар. орнамент птиче око. Той е изработен вероятно с остър метален инструмент, защото линията е доста тънка за разлика от останалите врязани мотиви (обр. 5).

Лампата е намерена при разкопки на късноантична сграда на север от крепостната стена (бул. „Г. Димитров" № 48), която по градежа и по находките, открити там, се датира в IV—V в. Към същата датировка насочват и приликите на тази лампа с други, точени на колело лампи. Що се отнася до своеобразната грубо гравирана украса, тя се свързва според нас с един вид керамични съдове с подобна украса, които също се датират в късната античност, но носят белези на една твърде стара и доста устойчива тракийска традиция. Съдове с такава украса се появяват в Сердика (а и другаде) през късната античност във връзка с навлизането в града на

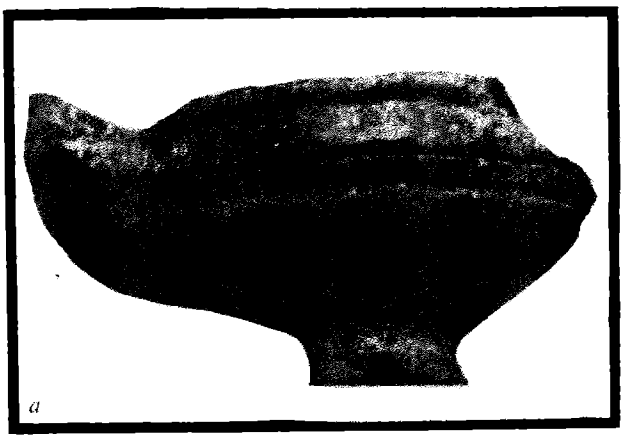

а

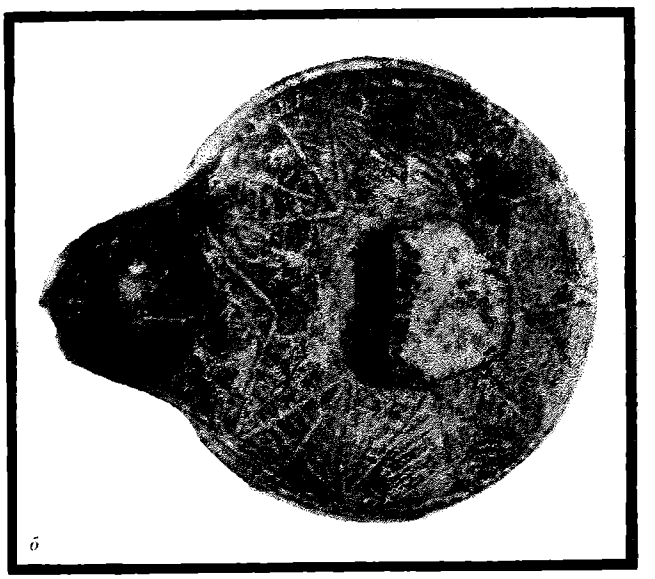

б

Обр. 5 Лампа с гравирана украса, точена на колело; а — отстрани; б — отдолу

население от околността, което все още пази в своята керамика някои твърде стари традиции, съхранени може би и поради смисловото си съдържание[7].

Моделирани в калъп лампи

Новооткритите изработени на калъп лампи са твърде разнообразни по украсата на горния диск. За съжаление особено при тънкостенните той често е фрагментиран и не може да се изясни какво е представлявала украсата или изображението. Но има и лампи с добре запазени изображения. Някои от тях могат да бъдат свързани с почитани в Сердика божества.

Изцяло запазеният диск на една лампа представя борбата на Херакъл с Немейския лъв. Изображението е много малко (диам. 0,037 m)[8]. Калъпът е бил сигурно многократно употребяван, защото релефът е доста загладен. Но сцената е ясна и експресивна. Херакъл е представен отляво, в три четвърти, в движение напред, с насочено към животното дълго оръжие, вероятно гега. Облечен е в къса дреха. Лицето му е в профил. Маркирана е брада. Фигурата на лъва е по-едра. Представен е в скок, с отворена уста и сумарно третирано тяло. Различават се преден и заден крак и дълга извита опашка. Отворът за маслото е между двете фигури. Кръгът с тази сцена е рамкиран с гирлянда (обр. 6). Наличието на точен паралел на сцената върху лампа от отдалечени от Сердика територии на Римската империя показва, че моделът е бил пренесен и разпространен.

Възможно е лампата да е местно производство. В Сердика има сигурни данни за култ към Херакъл[9]. Тази лампа е намерена непосредствено до западната крепостна стена в пласт, който се датира от III—IV в. Само на няколко метра от местонахождението ѝ са разкрити останките на храма, за който има основания да се предполага, че и Херакъл е честван в него заедно с Атина и Тюхе[10].

С култа към Зевс и вероятно с неговия храм в Сердика може да се свърже друга лампа, на чиито диск е представена скулптура на орел заедно с постамента (обр. 7). Орелът е представен насреща, с леко разтворени крила. Изображението е изработено грижливо, с добро и детайлно моделиране. Въпреки че не е запазен целият диск, се вижда, че това е било единственото изображение на него. В периферното поле на диска, при фитилника, има релефно клонче с лозов лист. Вероятно също такова клонче е имало симетрично и на другата страна.

Навярно не всички от многобройните находки на скулптурни фигури на орел от Сердика са били композиционно свързани със статуи на Зевс. Орелът е бил представен самостоятелно като персонификация на божеството, а не само като негов атрибут. Сериозно основание да се смята, че в Сердика при храма на Зевс, а може би и другаде, е имало самостоятелна скулптура на орел върху поста-

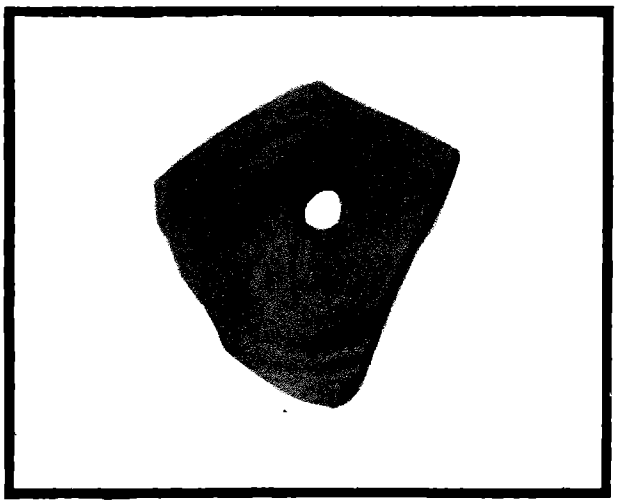

Обр. 6 Лампа с изображение на борбата на Херакъл с Немейския лъв

Обр. 7 Лампа с изображение на орел

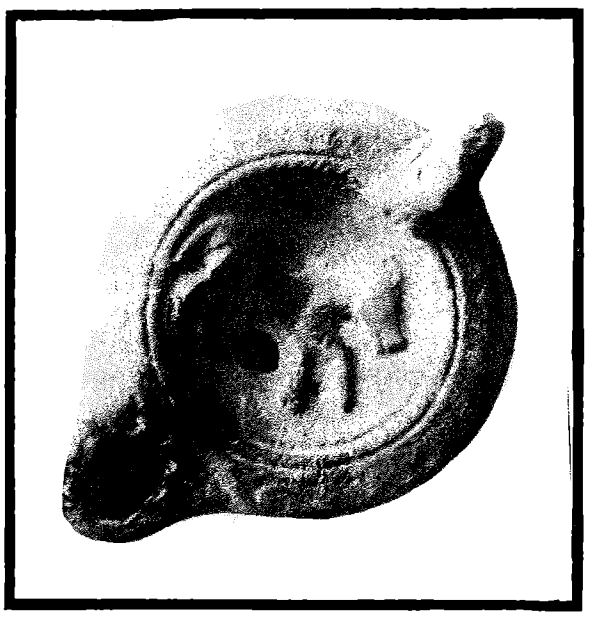

Обр. 8 Лампа с изображение на конче

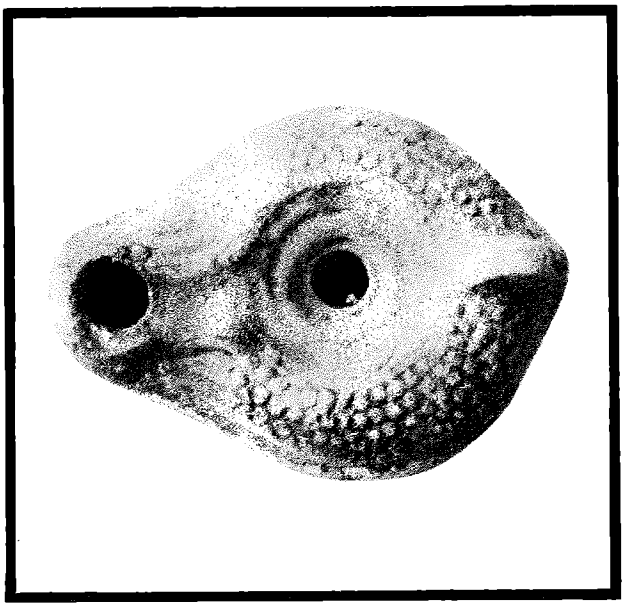

Обр. 9 Листовидна лампа с марка planta pedis — горна част

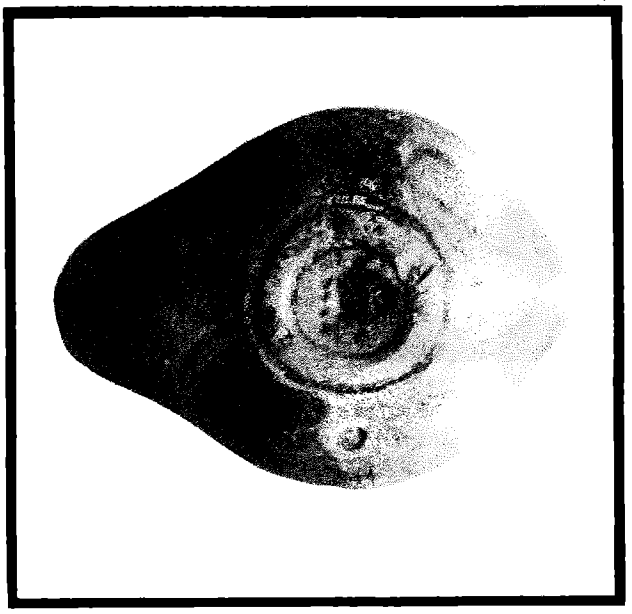

Обр. 10 Листовидна лампа с марка planta pedis — долна част

мент, е и изображението на такава скулптура върху монети от Сердика[11]. Ще припомним и великолепната група на орела с Ганимед, намерена в София[12], а също така една керамична едикула с изображението на орел, вероятно свързана със самия храм[13]. Лампи с изображение на орел се срещат твърде често[14].

Върху трета лампа, от която е запазена само една част с дръжката и малко от полето на диска, точно под дръжката в диска личи глава и част от рамото на човешка фигурка. Над косите ѝ, които подсказват женски образ, е моделирана овална изпъкнала форма, която може да се тълкува като калатис или по-скоро като corona muralis. Главата е обърната в три четвърти надясно. Фигурката вероятно е представлявала Тюхе-Фортуна. По-малко вероятно изглежда да е била Кибела, защото тя се представя фронтално, а тази главичка е обърната леко надясно и лицето издава по-скоро млада жена. Възможно е и друго обяснение на запазените части от изображение: овалната изпъкнала форма да означава щит, а предметът на главата да се тълкува като шлем. В този случай лампата може да се свърже с Атина, също почитана в Сердика[15]. Тя се намери на същото място, на което бе открита и лампата с изображение на Херакъл, непосредствено до развалините на храма, където са почитани вероятно Атина, Тюхе и Херакъл. Пак на това място се намери торс на Атина[16] и части от статуя на Тюхе[17].

Дръжки от две други лампи с малка част от диска имат също релефни изображения, от които са запазени глави. Едната от тях е с висок релеф, но с изчукана повърхност, което не позволява да се определи образът. Другата е с нисък релеф и представя женска глава с вдигнати отстрани ръце. Тя има плътна дръжка и лозови ластари по пояса около диска, а на дъното — печат planta pedis.

Към същия тип лампи принадлежат и два фрагмента, единият с кима по бордюра на диска, другият с много слаб релеф на неясна украса. Те също са имали изображения на диска. На единия личи клонче, а на другия — горна част на тяло на животно, което наподобява лъв.

Лампа от същия вид, на която е отчупен дискът, има по изпъкналата част един ред пъпки, а на обратната страна на фитилника — релефен кръст.

Върху диска на фрагмент от голяма тънкостенна лампа има релефни задни крака на животно в скок. Разположението на краката спрямо фитилника подсказва присъствието на още една фигура в лявата липсваща страна. Може би е била представена ловна сцена.

Фрагмент от друга лампа със същата изработка и размери както предишната, има върху запазената част на диска релефно изображение, което напомня връх на копие. Тези лампи са еднотипни, но не може да се твърди, че са били с една и съща сцена.

Четири клонки с листа накрая (или цветове) са представени под дръжката на друга малка лампа (диам. 0,054 m) с кима по бордюра. Растителният мотив е само рамка на изображението, което липсва.

Единствената напълно запазена лампа от този вид е с диам. 0,052 m, покрита с червена ангоба и има на диска си релефно изображение на конче в галоп надясно (обр. 8). Изображението е обиколено с тясна гирлянда, а около нея минава тънка гравирана кима. От двете страни на фитилника има по едно клонче.

Лампите с розети на диска са представени от два почти цели екземпляра и с четири фрагмента, всички произведени в различни калъпи. Различно са украсени и бордюрите

около диска: плетеници, пъпки, розети. Едната лампа (фрагмент с дръжката и част от бордюра) е украсена с много тънко изработени спирали и волути.

Прави впечатление, че с изключение на последния фрагмент тази група лампи са моделирани в многократно употребени калъпи. Това показва, че тези калъпи са изработени може би от лампи в употреба. Кръглите лампи, изработени на калъп, с различни изображения върху диска са били твърде разпространени в Долна Мизия и Тракия. Това се забелязва ясно и по техния брой във вече публикуваните сбирки[18], но картината на тяхното разпространение по нашите земи без съмнение ще се попълва с бъдещите публикации.

С две цели лампи и три фрагмента е представен типът на листовидна еднофитилна лампа с плътна дръжка. Изпъкналата част е покрита с релефни пъпки. Тези лампи имат широко разпространение и се датират в V в. Една от запазените лампи има на дъното марка planta pedis (обр. 9, 10). Също такава лампа от Сердика е вече публикувана[19]. Тази марка се среща за трети път в Сердика, като двата екземпляра са еднакви.

Другата лампа с пъпки е маркирана с пет кръгчета, разположени като кръст в кръга на дъното. И тази марка е вече позната от Сердика[20]. Тези повторения позволяват да се допусне, че и този тип лампи е произвеждан в Сердика по внесен образец.

Интересна находка, свързана с производството на лампи в Сердика, е един калъп за диск на лампа (обр. 11). Краищата са неравни, а на места допълнително очукани. По всичко изглежда, че това не е първичен калъп, а е изработен от лампа (или модел) с много висок и четлив релеф. При изработването на калъпа парчето глина, което е използувано, не е покрило напълно и равномерно пояса около диска с релефната сцена, така че на места неговата ширина е хваната, а на други — не. Релефът представя сцена с Ерос в един богат с различни елементи интериор. Ерос е представен като красиво пълно дете с крила. Седнал е в дясната половина на пространството, върху покрит с драперии стол или легло. С лявата си ръка държи арфа, а с дясната дърпа струните ѝ. Главата му е представена в профил, с къси къдрави коси, пристегнати с лента. Долната част на тялото е обърната в три четвърти напред. Краката са кръстосани при стъпалата и опрени на възглавница. Крилото над рамото е ограничено по външната страна, с маркирани пера, но надолу отпечатъкът не е ясен. Зад фигурката на Ерос до леглото е опрян овален предмет, който напомня щит. В центъра на сцената остава арфата на Ерос с ясно маркирани струни и възли в горния и долния край. Страничната рамка е леко огъната в класическата форма на този инструмент. Пред Ерос има маса със стесняващи се крака, които завършват в долния си край под формата на животинска лапа. На масата е прехвърлена тъкан, а върху нея стои ойнохое. Вдясно от него се вижда друг съд, може би амфора. Ясно очертаната овална рамка, поставена косо и малко над тези предмети, изобразява вероятно огледало. Подът на помещението е означен с една права линия. В горната част на релефа между главата на Ерос и огледалото част от калъпа е отчупена. Възможно е на това място да е бил отворът за масло, който не личи другаде като следа от отпечатването. Сцената

Обр. 11 Калъп за лампа с изображение на Ерос

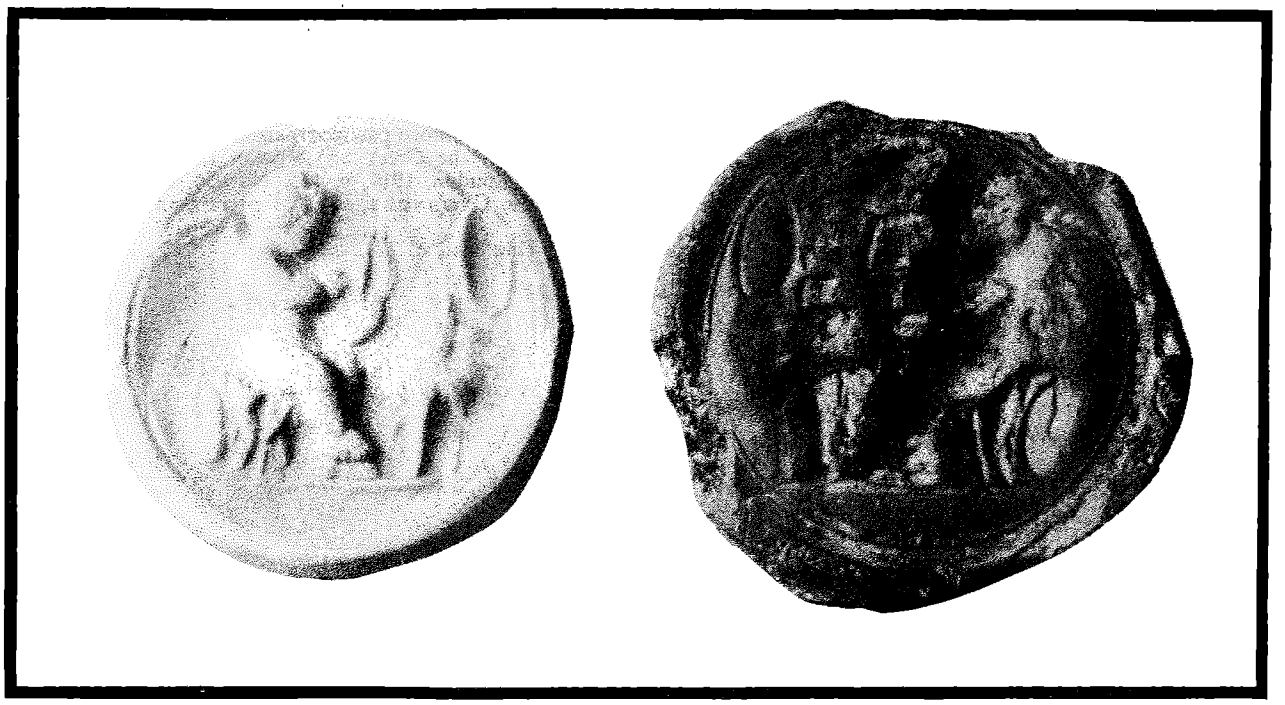

е заобиколена от успоредни кръгове и пояс с малки релефни цветчета, разположени в гирлянда. Дискът е с диам. 0,105 m.

Калъпът е намерен при разкопки на мястото на Българска външнотърговска банка. Възможно е той да е бил захвърлен там заедно с разбитите статуи на божества като предмет, свързан с езическите култове, отхвърлени от християнството[21].

Досега в Сердика не е намерена лампа, направена по този калъп. Не ни е известна такава лампа и от други антични центрове в България. Темата за Ерос е широко разпространена в керамичната декорация и особено върху лампи[22]. Ерос с грозд е изобразен на две публикувани вече сердикийски лампи[23].

Новите находки на глинени лампи от Сердика допълват наблюденията и заключенията, направени в първата публикация[24]. Потвърждават се най-съществените от тях, а именно: наличието на сердикийско производство, предимно на лампи с твърде обикновени форми, главно точени на колело; производство на подражания на донесени от други места лампи; връзка на някои изображения на сердикийските лампи с култове към божества в Сердика; разрастване на местното производство на лампи през IV в., когато Сердика е в значителен икономически подем.

---

* Снимки: *Зафер Галибов и Антон Дашинов.*

БЕЛЕЖКИ

[1] Станчева, М., К. Григорова. Колекцията от глинени лампи в Музея за история на София. — В: Сердика — Средец — София. С., 1976, 209—224.

[2] Кузманов, Г. За производството на глинени лампи в Долна Мизия и Тракия (I—IV) — Археология, 23, 1981, № 1—2, 10—20.

[3] Кузманов, Г. Антични лампи в колекцията на Националния археологически музей. С. (под печат). За това изследване съобщава Г. Кузманов. За производството..., с. 19, бел. 12.

[4] През годините след излизането на публикацията на колекцията от лампи в Музея за история на София (1976) бяха публикувани по-малки колекции в други музеи или отделни находки. Вж. Хараламбиева, А. Антични лампи от Музея в Провадия. — ИНМВ, 21 (36), Варна, 1985, 65—71. На с. 65 в бел. 1 се посочват новоизлезлите и някои по-стари публикации.

[5] Вж. Станчева, М., К. Григорова, Цит. съч., с. 210 сл.

[6] Характеристика на този вид лампи прави: Кузманов, Г. За производството..., с. 16 сл. (като привежда и примери на софийски лампи, които се пазят в Националния археологически музей).

[7] Вж. Станчева, М. За тракийското население в Софийско през IV—V в. — ИБИД, 27, 1970, 255—266.

[8] Лампи със сцена на борбата на Херакъл с лъва. Вж. Fremersdorf, F. Romische Bildlampen. L., 1922, S; A, Taf. II a.

[9] Станчева, М., Ю. Фърков. Новооткрит езически храм в Сердика. ИБИД, 30, 1977, с. 262 сл.

[10] Пак там.

[11] Мушмов, Н. Монетите и монетарниците на Сердика. С., 1926, с. 64, табл. I, обр. 61; с. 102, табл. VI, обр. 318; Мънзова, Л. Антична скулптура от България. С., 1978, с. 86.

[12] Мънзова, Л. Цит. съч., с. 80.

[13] Станчева, М. Към изучаването на езическите култове в Сердика. — МПК, 7, 1967, № 2, 6—10.

[14] Изображения на орли се срещат твърде често върху лампи. Вж. Тачева-Василева, Н. Антични глинени лампи от музея в Ямбол. — ИМЮИБ, 5, 1982, с. 25, № 6, табл. I, 6; Bernhard, M. L. Lampki starożytne. Warszawa, 1955, p. 320, tabl. LXXXII, fig. 297.

[15] Нейни изображения на монети на Сердика вж. Мушмов, Н. Цит. съч., с. 82, табл. II, с. 180.

[16] Bulgarien — 7000 Jahre Kunst und Kultur in Sofia. Katalog. Wien, 1979, Abb. 3.

[17] Пак там, бел. 5.

[18] Кръгли лампи с различни изображения и украса на диска вж.: Кузманов, Г. Цит. съч., с. 11; Ангелов, А. Гробни находки от западния некропол на Марцианопол. — ИНМВ, 21 (36), 1985, 59—60., табл. V, 1—4; Кузманов, Г., А. Салкин. Колекцията от антични лампи в музея на Каварна. — ИНМВ, 17 (32), 1981, с. 55 сл., табл. IV—V.

[19] Станчева, М., К. Григорова. Цит. съч., 217—218; Василчин, И. Късноантични глинени лампи и калъп от Калиакра. — ИНМВ, 20 (35), 1984, 23—24, табл. I.

[20] Сравни: Станчева, М., К. Григорова. Цит. съч., с. 218 сл., обр. 18 а, б.

[21] Станчева, М., Ю. Фърков. Цит. съч., с. 262 сл.

[22] Темата на Ерос, който свири на музикален инструмент, е много разпространена. Вж. Walters, M. A. Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum. London, 1914, p. 145. No 954, 963 sq.

[23] Вж. Станчева, М., К. Григорова. Цит. съч., с. 216.

[24] Пак там, с. 221.

Магдалина Станчева,
Кунка Григорова

НОВЫЕ НАХОДКИ АНТИЧНЫХ ГЛИНЯНЫХ ЛАМП ИЗ СЕРДИКИ

(Резюме)

Рассматриваются 134 экземпляра античных глиняных ламп, 17 из которых хорошо сохранены. Сорок пять экземпляров выделаны на гончарном круге и подтверждают то, что установлено относительно местного производства в публикации 1976 г. тех же авторов. Одну из ламп, выделанных на гончарном круге, бóльших размеров, на более высокой подставке и с гравировкой можно отнести к традиционной фракийской керамике. Часть формованных ламп имеют изображения, связанные с культом Геракла, Зевса, Афины и Тюхе. Обнародована и форма с изображением Эроса с арфой. Статья дополняет и подтверждает выводы, уже сделанные в первой публикации коллекции глиняных ламп из Музея истории Софии.

Magdalina Stančeva,
Kunka Grigorova

NOUVELLES TROUVAILLES DES LAMPES ANTIQUES EN ARGILE DE SERDICA

(Résumé)

On examine 134 exemplaires de lampes antiques en argile, dont 17 sont en très bon état. Quarante-cinq exemplaires sont faits à la roue et confirment la production locale, établie déjà par les mêmes auteurs et publiée en 1976. Une lampe faite à la roue, qui a un support plus haut, des dimensions plus grandes et une décoration gravée, correspond à la céramique thrace traditionnelle. Une partie des lampes travaillées dans un moule possède des images liées aux cultes d'Héraclès, Zeus, Athèna et Tuché. On publie aussi un moule à l'image d'Eros avec une harpe. La publication complète et confirme les conclusions faites lors de l'étude de la première collection des lampes en argile du Musée de l'histoire de Sofia.

Константин Шалганов

МНОГОКАМЕРНА ГРОБНИЦА ОТ ИЗТОЧНИЯ НЕКРОПОЛ НА СЕРДИКА

Разкопките, проведени през последните години на територията на източния некропол на антична Сердика, дадоха нови данни за неговата история и хронологическо развитие. През 1982 г. Музеят за история на София проведе спасителни разкопки под и северно от сградата на Народното събрание. Бяха проучени три гроба от тегули без инвентар и една многокамерна гробница с интересен план[1].

Гробницата е открита в градинката зад Народното събрание, на разстояние 20 m от североизточния ъгъл на сградата, на дълбочина 0,70 m под сегашното ниво на терена. Ориентирана е по световните посоки, с вход от изток (обр. 1).

План. Гробницата е почти квадратна с външни размери 3,50 m (изток-запад) × 3,70 m (север-юг). Състои се от централна (разпределителна) и три странични камери (обр. 2). Северната и южната камера са ориентирани с дългите си оси по посока изток-запад, а западната в посока север-юг. Сега от последната са запазени само източната и северната ѝ стена. Максималната запазена височина на гробницата е 0,80 m.

Централната камера е правоъгълна с размери на дългите северна и южна стена — 1,95 m и 2,05 m, а на късите източна и западна стена — 1,60 m и 1,65 m. Северната камера е с дължина на стените: северна и южна — 1,70 m и 1,65 m;

Обр. 1 Многокамерна гробница северно от Народното събрание

източна и западна — 0,67 m и 0,70 m. Южната камера е с дължина на северната и южната стена — 1,73 m, а на източната и западната — 0,62 m и 0,64 m. Западната камера е с дължина на запазените си стени — 0,70 m и 1,60 m.

Централната камера е отделена от страничните чрез три преградни стени с височина 0,40 m и ширина 0,20 m (северна и южна) и 0,15 m (западна). Сега западната е запазена в цяла височина, северната до половината в поголямата си част, а от южната е запазена само хоросановата подложка с височина 0,05 m. Външните стени на гробницата без източната, която е широка 0,60 m, са с ширина 0,20 m.

В три от ъглите на гробницата са запазени на височина до 0,80 m приблизително квадратни в план масивни подпори. Явно е, че те са играли конструктивна роля за покриването на гробницата. По аналогия със запазените на място и по сведения на багериста, извършвал изкопните работи, може да се приеме наличието на подобна подпора и в югозападния ъгъл. В такъв случай гробницата е имала план на вписан кръст с по-дълго западно рамо.

Перпендикулярно на източната стена на гробницата, отвън, на фуга към нея е изградена стеничка с размери: дълж. — 1,40 m, шир. — 0,30 m, вис. — 0,22 m. Основите ѝ са на 0,50 m по-високо от пода на гробницата.

Градеж. Гробницата е била вкопана на дълбочина 0,80 m в тогавашния чакълест терен. Основите на стените са на едно ниво с пода на гробницата. Всички стени, без източната, са иззидани от тухли с размери: 0,25/0,15/0,35 m. Споени са със сиво-бял хоросан, примесен с едри късчета счукана тухла. Дебелината на фугите е между 0,025 и 0,03 m. Стените на страничните камери са свързани конструктивно с подпорите в ъглите, които са изградени от средноголеми обли и на места ломени камъни. Над запазената височина на подпорите градежът е продължавал с тухли, ако се съди от съхранилите се на това ниво останки от тухлена зидария. Хоросанът е аналогичен на този от стените.

Източната стена освен с ширината си се отличава и с градежа си. До височина 0,30 m е изградена от дребни волуни и ломени камъни с тенденция към изравняване в два реда. Върху този градеж по цялата дължина на стената е запазен един ред от цели и парчета тухли. В южния край на стената тухлената зидария е запазена на височина до три реда тухли. Целите тухли са с размери: 0,29/0,29/0,035 m. Хоросанът е както при останалите стени. Явно, е че във височина източната стена на гробницата е била градена от тухли.

Стеничката пред източната стена на гробницата е изградена от косо поставени на ребро тухли с размери: 0,25/0,15/0,035 m. В двата края и в средата на тухлената зидария е взидан по един объл камък. Тухлите оформят лицево стеничката само от север, а от юг градежът е от дребни ломени камъни. Отгоре е запазен един ред тухли с размери: 0,275/0,275/0,05 m.

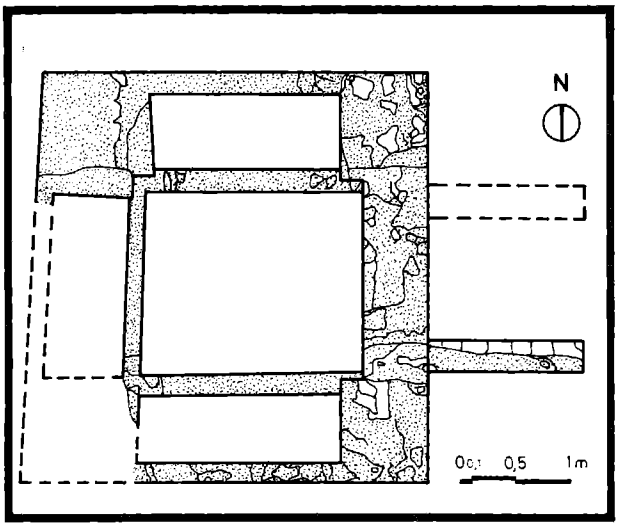

Обр. 2 Възстановен план на гробницата

Хоросанът е аналогичен на този от останалите стени.

Отвътре всички стени на гробницата са били измазани с фина хоросанова мазилка с розов цвят и деб. 0,01 m. За под на гробницата е служил естественият терен.

Инвентар. В централната камера, на пода, под дебелия плътен пласт разрушения от стените на гробницата бяха разкрити силно натрошени и разбъркани кости. Те принадлежат най-малко на два скелета на възрастни индивиди. Между тях бе намерена силно изтрита бронзова монета, принадлежаща според типа на изображението си към първата половина на IV в. от н. е.

В западната камера, върху запазената част от пода бе разкрито дебело напластяване от човешки кости на няколко възрастни индивида. Те са били изместени в северния край на камерата, вероятно за да се направи място за ново погребение. Костите не са били допълнително разбъркани при разрушаването на гробницата. При вдигането им най-отдолу бяха разкрити петна от напълно изтляла тъмнокафява тъкан с втъкани златни нишки.

Между късовете тъкан бе намерена фрагментирана стъклена чашка (обр. 3)[2]. Тя е с ниско, конусовидно, слабо изпъкнало тяло. Дъното е равно, слабо вдлъбнато навътре в центъра, а ръбът на устието е леко издаден навън, надебелен и заобле. Стъклото е прозрачно, жълтеникаво.

Датировка. Като датировъчни елементи могат да послужат формата на чашката и планът на гробницата. Поради разрушеното състояние на гробницата бронзовата монета не може да бъде приета като единствен и основен датировъчен елемент, тъй като не е изключена възможността тя да е попаднала вътре и случайно.

Стъклените чашки с подобна форма се датират главно в IV в. от н. е.[3]

Гробници с кръстовиден план досега в България са намирани много рядко. По план,

размери и начин на градеж откритата през 1925 г. при с. Кочагово (дн. Стария извор), Пазарджишко, четирикамерна гробница е почти идентична на софийската (обр. 4)[4]. Тя е изцяло вкопана под земята. Липсват вътрешните преградни стени и подпорите в ъглите. В страничните камери гробовете са оформени чрез вкопаване в пода на гробницата. Тя е покрита с кръстовиден свод. Авторът я датира по аналогии с вкопани гробници в Пизидия, Памфилия и Южна Русия от II—III в. Това е една занижена датировка, тъй като той изхожда само от вкопаването ѝ и не взима под внимание плана. По-вероятната датировка е IV в., когато след утвърждаването на християнството за официална религия кръстовидният план получава изява в култова архитектура.

Близка по планово решение е датираната в IV—V в. гробница при с. Крупник, Благоевградско. Тук страничните на надлъжната ос на гробницата камери са удвоени и всяка е самостоятелно засводена[5].

С кръстовиден план е и мавзолеят на Гала Плацидия в Рим. Куполът се поема от пандантиви. Мавзолеят се датира във втората четвърт на V в.[6]

Въз основа на всичко казано дотук можем да датираме софийската гробница в IV в., възможно дори и в V в. На тази датировка не противоречи и намерената монета.

За съжаление не може да се каже нищо по-определено за покритието и обемното изявяване на гробницата. Дебелият пласт рушевини вътре в нея и малката дълбочина на намиране

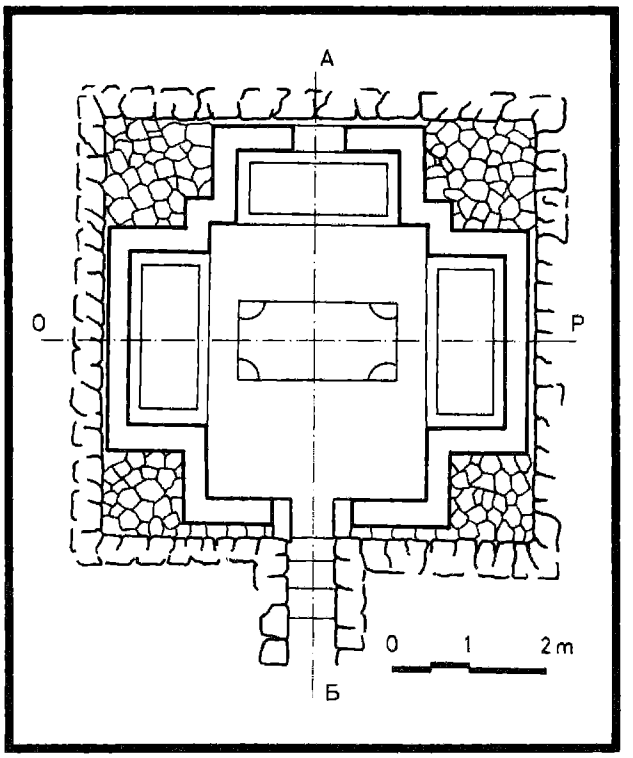

Обр. 4 План на гробницата при с. Кочагово (дн. Стария извор), Пазарджишко

Обр. 3 Стъклена чашка, намерена в гробницата

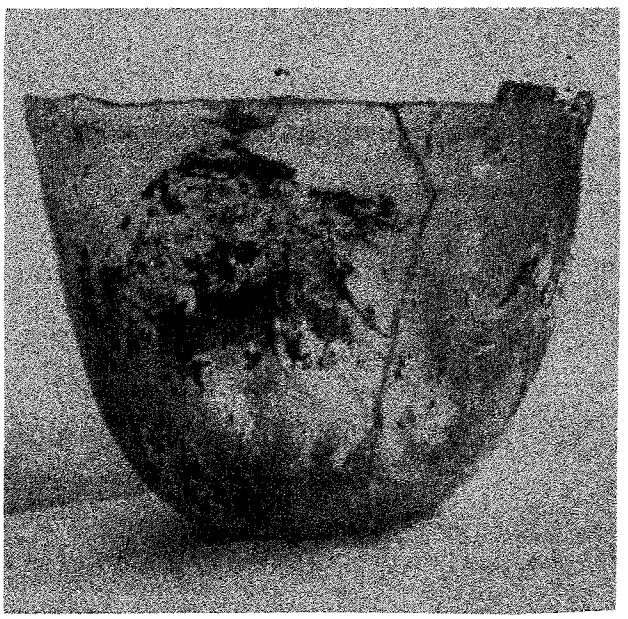

навеждат на мисълта, че тя се е издигала над тогавашния терен. Вероятно подпорите в ъглите са носили чрез пандантиви купол над централната камера. С това може да се обясни тяхната масивност. Страничните камери са били вероятно засводени. Отвън гробницата е представлявала кубична постройка, чиито гладки тухлени стени е възможно да са били раздвижени от плитки глухи ниши и прозорци. Покривът е бил навярно четирискатен. Ако видът на гробницата е съответствувал на предложения тук, то нейната видима височина е била около 2,50—3,00 m.

Стеничката пред източната стена на гробницата е оформяла част от подхода към нейния вход. Разрушенията северно от нея и пред гробницата показват, че там по всяка вероятност е имало още една аналогична стеничка и двете са служили за страници на стъпала към разрушения сега вход от източната стена.

По план гробницата е единствената засега в източния некропол на Сердика. Изглежда, че тя е била семеен мавзолей на знатна сердикийска фамилия. Гробницата мавзолей бе запазена, но поради невъзможност да бъде експонирана на място на дадения етап бе покрита с полиетиленово платно и засипана с фино пресята пръст.

БЕЛЕЖКИ

[1] Северно от Народното събрание, във връзка с благоустройството на сегашния пл. „Александър Невски" на два пъти — през 1888 г. и между 1912 и 1915 г. — са разкривани много гробници, вж.: Братя Шкорпилови. Средновековни черкви и гробища в София. — В: Сб. НУНК, 2, 1890, 46—64, табл. I; Господинов, Й. Некрополът около църквата „Света София". Материали за историята на София. С., 1921, № 5, 54—62, табл. VII. Вероятно участъкът с новооткритата гробница е останал незасегнат, защото не фигурира на плановете между откритите.

[2] Инв. № МИС А 4947.

[3] Filarska, B. Szkła starożytne. Warszawa. 1952, p. 103, N 73, taf. XV[5] — IV в., колекцията Хойновски; Дремсизова, Цв. Непубликувани материали от голямата пещера край с. Мадара. — ИНМК, 1, 1960, с. 71, обр. 113—IV—V в.; Цермановић-Кузмановић, А, Велимировић-Жижић, О., Срејовић, Д. Античка Дукља. Некрополе. Цетиње. 1975, с. 159, тип III/1 — 300—350 г.; Сорокина, Н. П. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея. Археологические исследования северо-западного Причерноморья. Киев, 1978, с. 271 сл., рис. 3[5], 3[9] — IV в.

[4] Велков, Ив. Новооткрити старини. ИБАИ, 4, 1926/27, с. 317 сл., табл. XI.

[5] Рашенов, Ал. Гробницата при Крупник. — ИБАИ, 8, 1934, с. 434 сл., обр. 24.

[6] Тяжелов, В., Сопоцинский, О. Искусство средних веков. Малая история искусств. М., 1975, с. 48 сл., обр. 22.

Константин Шалганов

МНОГОКАМЕРНАЯ ГРОБНИЦА ВОСТОЧНОГО МОГИЛЬНИКА СЕРДИКИ

(Резюме)

В 1982 г. сотрудниками Музея истории София при спасательных раскопках исследована неизвестная до сих пор многокамерная гробница восточного некрополя Сердики. У нее почти квадратная форма с внешними размерами 3,50 × 3,70 м. Она состоит из одной центральной и трех боковых камер. На основании распределения гробницы и формы найденной стеклянной чашки ее можно отнести к IV—V в. н. э. Она может быть реконструирована путем графического изображения в виде постройки кубической формы с четырехскатной крышей и с входом на восточной стене. Вероятнее всего гробница была семейным мавзолеем знатной фамилии из Сердики.

Konstantin Šalganov

TOMBEAU A PLUSIEURS CAMERAS DE LA NECROPOLE ORIENTALE DE SERDICA

(Résumé)

Les archéologues du Musée de l'histoire de Sofia étudièrent un tombeau à plusieurs caméras de la nécropole orientale de Serdica, inconnu jusqu'à ce moment-là par rapport à son plan, lors des fouilles de sauvetage en 1982. Il est presque carré, avec des dimensions extérieures: 3,50 × 3,70 m et il est composé d'une caméra sépulcrale centrale et de trois caméras sépulcrales latérales. A la base de la forme du petit verre et du plan du tombeau, le tombeau peut être daté vers le IVe—Ve s. de n. ère. Il peut être reconstitué comme une construction en forme de cube et à toit àquatre pentes de qui a une entrée du mur oriental. Probablement ce tombeau fut un mausolée d'une famille notable de Serdica.

Дафина Василева

ЦЪРКВАТА „СВ. СПАС“ В СОФИЯ

Руината на църквата „Св. Спас“ се намира в центъра на съвременна София в северозападната част на площад „Ленин“. Преди 9 септември 1944 г. и до реконструкцията на градския център църквата се намираше в периферията на тогавашното търговско ядро на града, в малък квартал между улиците „Нишка“, „Лавеле“ и „Ломска“.

В първите години след Освобождението църквата „Св. Спас“ също е в периферията на търговско-занаятчийския център на София. К. Иречек определя така нейното местоположение: „Възнесение или „Св. Спас“ стои на Конский пазар, на запад от митрополията“[1], а на друго място, че стои на запад от църквата „Св. Архангели“ и на север от „Св. Крал“[2]. Имената на улиците, които тогава са били около църквата, не са запазени (фиг. 1).

Топографията на тази част на града по време на османското владичество е малко известна. По турски документи А. Иширков установява, че до църквата „Св. Спас“ в XVII в. се е намирал „Меден пазар“ (Бал пазар)[3]. Това е същото „медное тържище“ от житието на св. Никола Нови Софийски[4] и „медни пазар“ от хрисовула, даден на Зографския манастир от Иван Асен II (1218—1241)[5]. Името „Меден пазар“ е променено на „Конски пазар“ след XVII в.

„Св. Спас“ е еднокорабна църква, с широка петостенна апсида на изток и с малки, полукръгли конхи на северната и южната стена. Общата дължина на северната ѝ стена е 17,80 m, а с притвора и апсидата — 19,20 m. Църквата се състои от олтар с голяма апсида, наос и малък притвор (фиг. 2). Апсидата

Обр. 1 Църквата „Св. Спас“ от югозапад

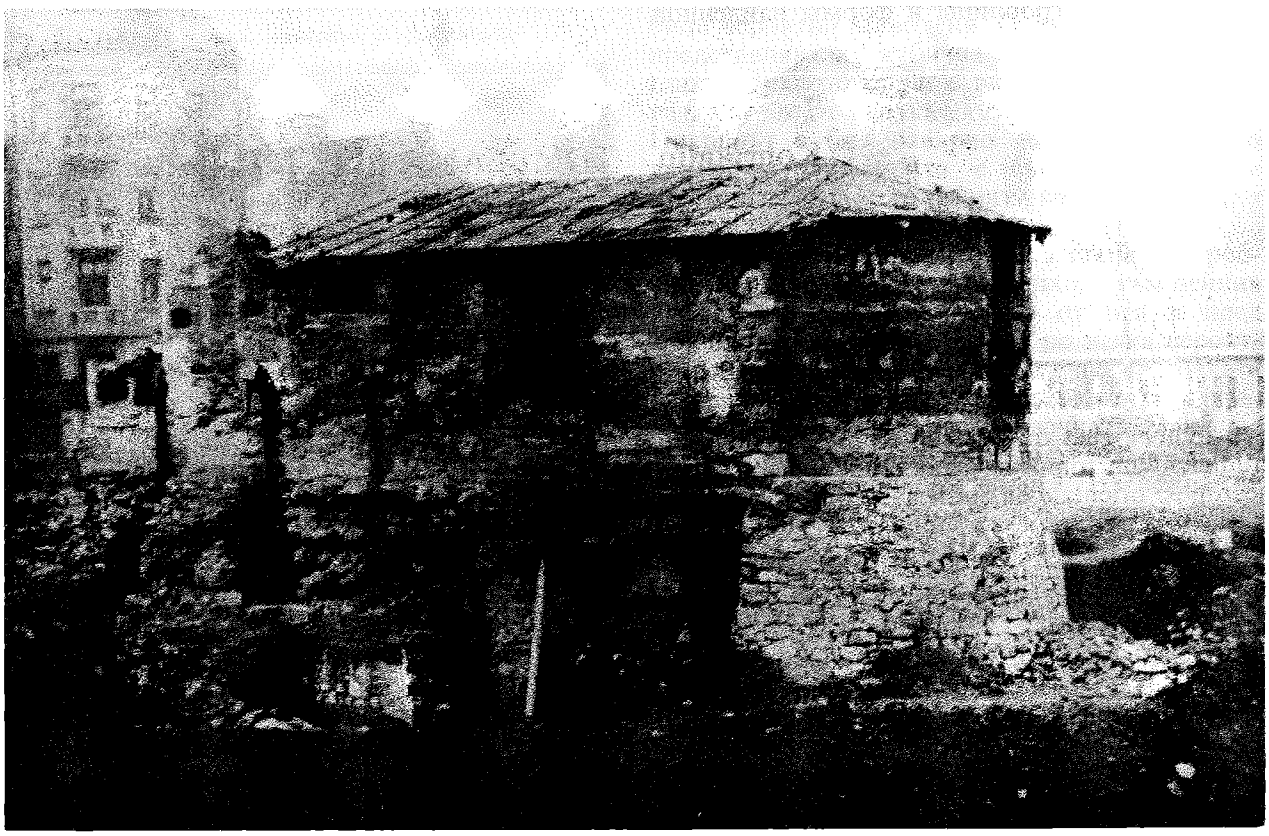

отвътре е седемстенна, с различна дължина на стените (фиг. 3). Тези разлики не се забелязват и могат да се установят само при измерване. В долната си част стените завършват с едностъпално уширение. Заедно с това уширение апсидата е широка 6,53 m и 3,44 m дълбока. Тя има две подови нива — първично на кота 546,32 m и по-късно — вторично на кота 546,58 m. Едностъпалното уширение е високо средно 0,76 m, измерено от първичното подово ниво.

В източния край на апсидата, почти в оста изток-запад и на 0,65 m пред уширението на стената, в самия под е изградена малка крипта, покрита с мраморна плоча. Горната повърхност на плочата е на нивото на първичната подова настилка. При отварянето на криптата са намерени кости.

Зад криптата, на източната стена на апсидата и на 0,54 m над едностъпалното уширение, има полукръгла ниша. Високо над нишата, на 4,35 m от първичния под, е имало прозорец, от който са запазени само средните части на страниците му (фиг. 4). На северната стена на апсидата, на около 1,20 m над първичния под, има друга ниша, почти квадратна, със заоблени горни ъгли. Западно от нея, на същата стена, е изграден умивалник, а от изток — масивна протеза. Над протезата, на 4,11 m от първичния под, в стената има още една ниша, разрушена в горната си част (фиг. 5). От запад апсидата е ограничена със зид на 0,12 m височина от второто подово ниво (кота 546,70 m). Зидът е бил основа на иконостас. От двете страни на апсидата се намират две полукръгли колони върху квадратни бази, които са на нивото на първичната подова настилка. Колоните не са запазени в цялата си височина — отстрани към наоса те са частично изсечени. Западно от колоните, в северната и южната стена има по една дълбока аркирана ниша — протезис и диаконикон, които завършват с конхи.

При разкопаването на църквата, на източната стена на диаконикона имаше правоъгълна в план ниша, за разлика от тази в протезиса, която е закръглена. Тази разлика, но преди всичко наличието на неголяма вдлъбнатина в зида в горния ляв край на нишата (белег, който ни озадачи) и звукът при чукането по вдлъбнатината ни дадоха основание да допуснем, че зад нея има някакво помещение. Разбиването на преградната ѝ стеничка потвърди това наше предположение. Откри се малко помещение в дебелината на южната стена на църквата (фиг. 6). Тухлената подова настилка на помещението се оказа отчасти разрушена (фиг. 7). В помещението се откри частично погребение.

Стените на наоса зад протезиса и диаконикона са разчленени на три плитки аркирани ниши. Всички арки на северната и южната стена и тези над протезиса и диаконикона са изсечени на дълбочина около 0,31 m. Поради това на 2,70 m над първичния под (кота 546,32 m) ширината на наоса от 5,98 m се

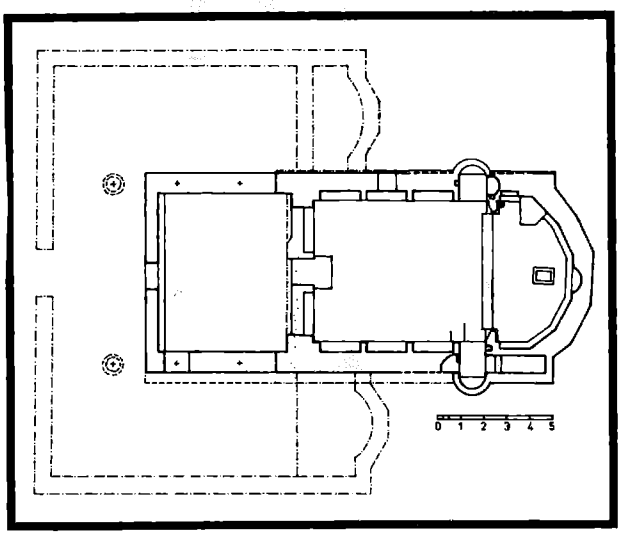

Обр. 2 Църквата „Св. Спас" — общ план

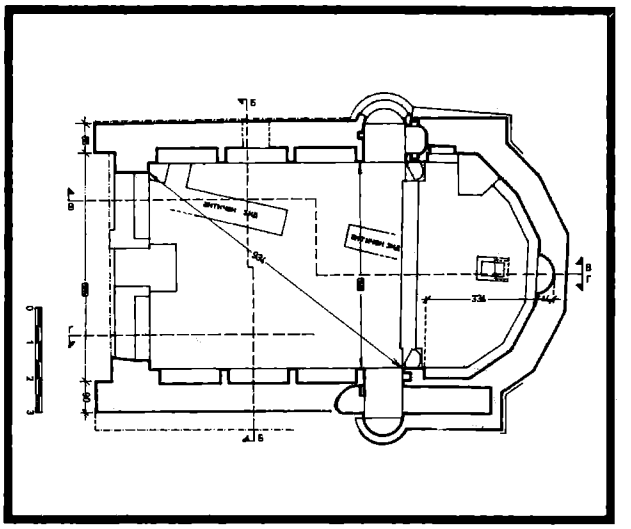

Обр. 3 План на наоса

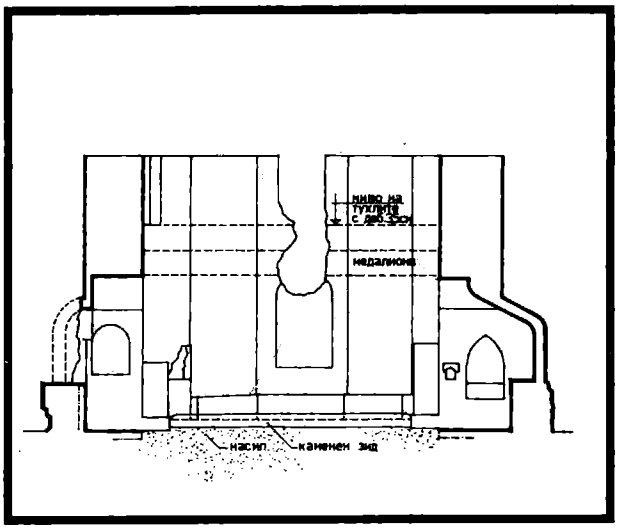

Обр. 4 Църквата „Св. Спас". Напречен разрез. Поглед от изток

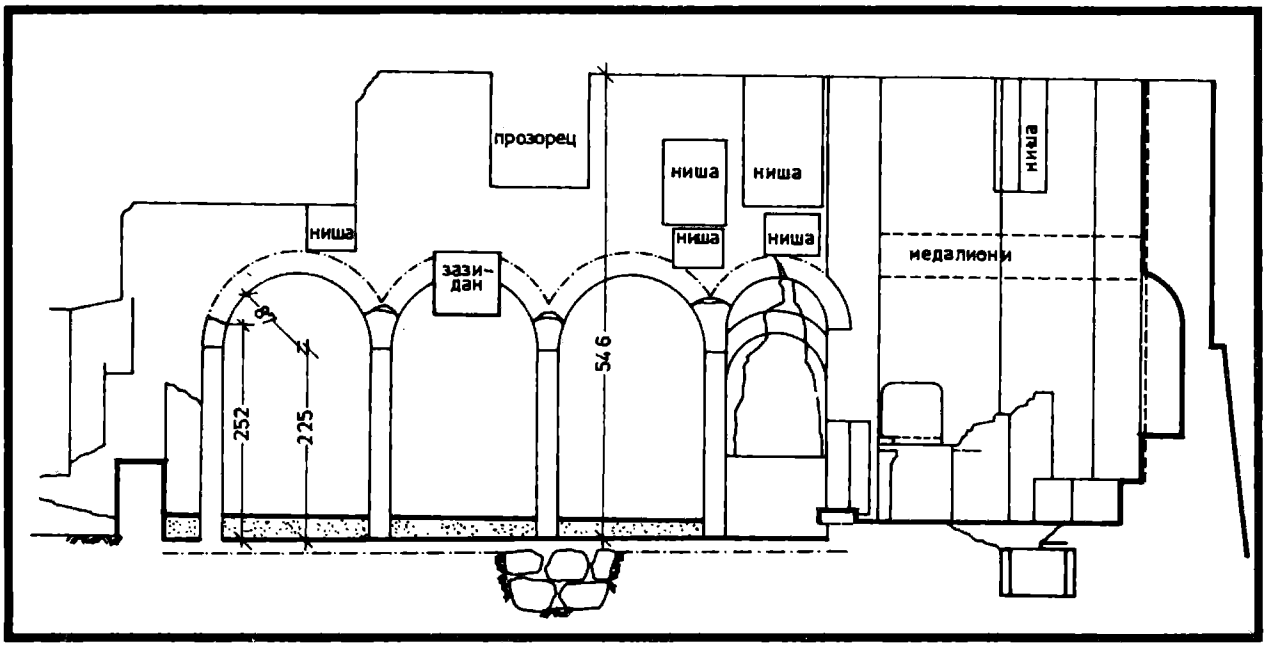

Обр. 5 Църквата „Св. Спас". Надлъжен разрез. Поглед от север

увеличава с 0,62 m и става 6,60 m. В тази горна част на северната и южната стена се намират редица отвори и ниши, които заедно със споменатото изсичане на арките показват преустройства, извършени в различно време (фиг. 8, 9). Западната стена на наоса е запазена на различна височина — средно 1,10—1,20 m над първичното подово ниво. Входът на наоса е в средата на тази стена. От двете му страни има по една плитка ниша, както при надлъжните стени. Подът на наоса е по-ниско от околния терен. Тук се е влизало посредством няколко стъпала. Те не са намерени, освен една плоча в горната част на входа на височина 0,60 m над пода (кота 546,94 m). Не са запазени никакви следи от първичната подова настилка, а останки от вторичната настилка стоят в някои от нишите на северната и южната стена.

Западната стена на наоса има на външната си страна малки издатъци — антите са продължение на северната и южната стена, но дебелината им е по-малка. Нивото, от което сега започват антите, е около 0,40 m по-високо (кота 547,42 m) от плочата в горната част на входа на църквата, т. е. приблизително на 1,10 m над нивото на първичния под. В ъглите, до антите на външното лице на западната стена, има остатъци от засводени ниши. Те са разположени на височина около 1,96 m, измерено от пода на наоса. Дълбочината им е 0,30 m, а височината до петите на засводяването — 0,84 m.

Притворът има средни размери 5,24 m дължина, включително антите (които са долепени до стените му) и 6,66 m широчина (фиг. 10). Следи от подовата му настилка не са намерени. Може с голяма вероятност да се приеме, че подът му е бил на нивото, от което сега започват антите. Това ниво ни посочват и дървените скари в основите на стените му. При такова ниво на пода не са били необходими допълнителни стъпала към наоса. Входът на притвора първоначално е бил в западния край

Обр. 6 Църквата „Св. Спас". Помещение зад източната ниша на диаконикона

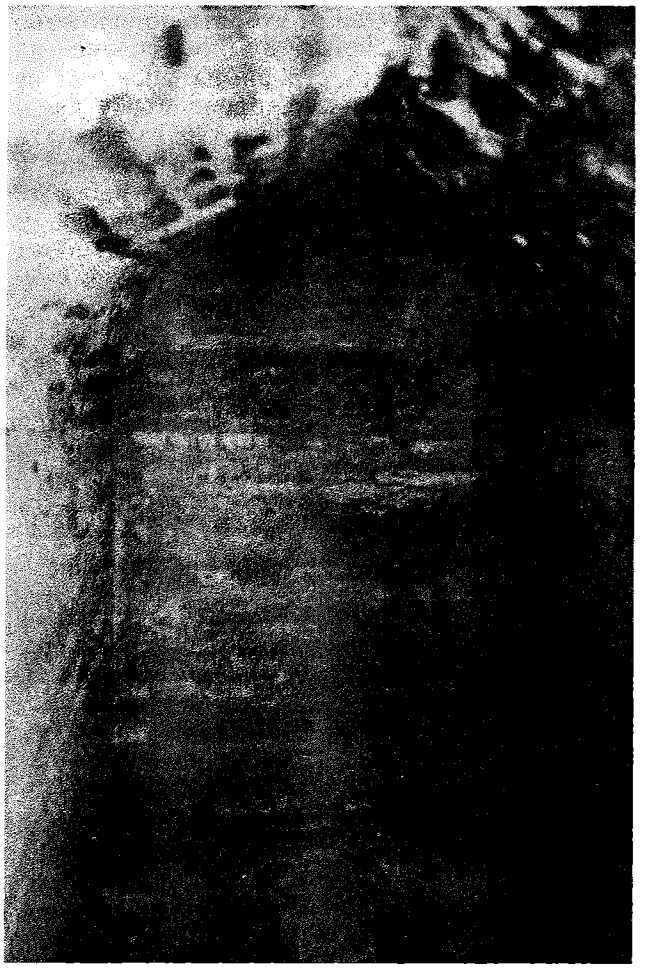

на южната му стена. Прагът на южния вход не е запазен, но изглежда, че околният терен е бил приблизително на около 0,20—0,25 m над пода на притвора. По-късно, при преустройство, този вход е бил зазидан, а новият вход е бил отворен на западната стена, високо над подовото ниво, което засега не може да се установи точно (фиг. 11, 12, 13). Стените на притвора носят също следи от различни поправки. Някои от тях са резултат, както ще видим, на възстановителни работи, а други може би на усилването на основите на последната църква, градена след Освобождението.

* * *

Сондажите, направени вътре, до северната и южната стена на наоса, показаха, че основите на църквата са изградени от блокаж — едри волуни, споени с глина. По същия начин е градена и основата, която минава пред протезиса и диаконикона и съединява северната и южната стена. Като изхождаме от проучванията върху други църкви от този тип, ние предположихме, че и тук съществуват основи на канцел. Такива наистина се откриха при направения сондаж на това място (фиг. 14).

В северозападния и югозападния ъгъл на наоса са използвани частично за основи зидове от по-стари сгради на антична Сердика. Под южната стена на скривалището към диаконикона не е открита основа. Между двете каменни бази на колоните, пред апсидата минава зид, изграден грубо от камък и кал. Той лежи върху насип, дебел до 0,15 m, натрупан над първия под на апсидата. Този зид е основа на по-късен иконостас, стоял между двете колони. Основите на двете конхи са плитки, грубо иззидани от дребен камък,

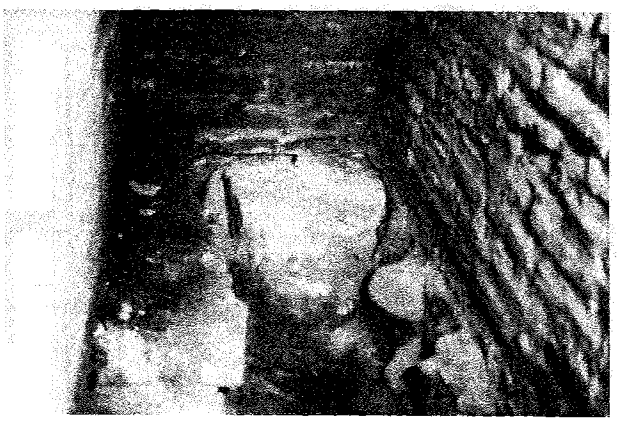

Обр. 7 Църквата „Св. Спас". Състояние на настилката в помещението, източно от диаконикона.

споени с бял хоросан. Те започват приблизително от нивото на пода.

Градежът на стените започва над дървена скара, монтирана върху основите на бяла хоросанова подложка. Скарата е направена от три греди, дебели средно 0,13/0,15 m, поставени по дължината на стените и съединени с напречни греди със същите размери. Под всеки пиластър и във всяко междуосие на стенната аркада има напречни греди. Разстоянието между тях е около 0,87 m. Под базите на колоните са положени по три греди в посока север-юг. Те вероятно са свързани с надлъжните греди. Дървена скара е монтирана и във височината на стените, достигаща до петите на свода. Тук обаче надлъжните греди са по две и са поставени на около 0,30—0,35 m навътре от лицето на стената. Разстоянието между отделните скари (пояси) е средно 0,90 m.

Стените на църквата са изградени от клетъчна зидария. Камъните са молоси, слабо обработени от лицевата страна. Клетките са

Обр. 8 Църквата „Св. Спас". Надлъжен разрез — поглед от юг

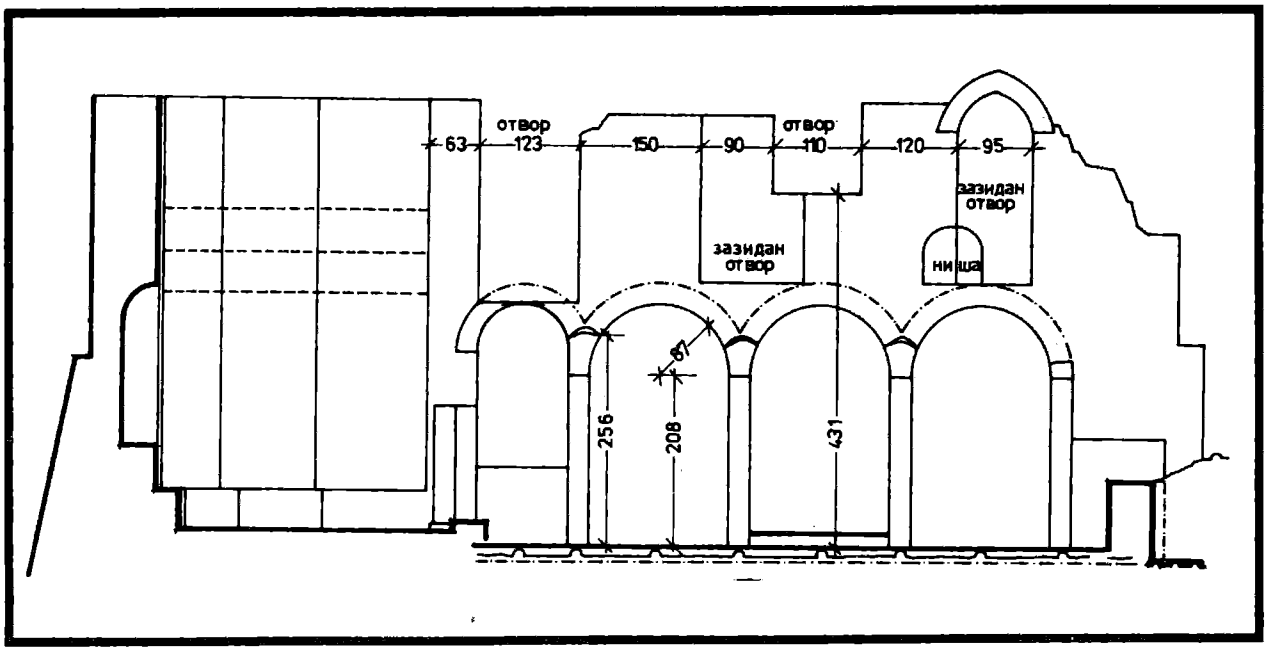

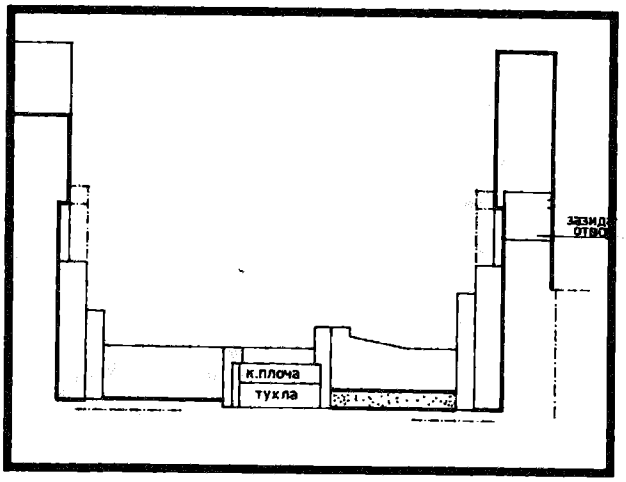

Обр. 9 Църквата „Св. Спас". Напречен разрез. Поглед от запад.

средно 0,28/0,30 m и са образувани от добре изпечени червени тухли с размери 0,26/0,26/0,4 m. От клетъчна зидария са и стените на олтарната апсида, на височина около 3,32 m над първоначалното подово ниво. Хоризонталните и вертикалните тухли, образуващи клетките, не минават през цялата дебелина на стената. Тук клетъчният зид е използван като декоративно средство.

Пиластрите между стените отвътре, както и засводяванията им от арки, са изградени само от тухли. От тухли са и видимите части на протезиса и диаконикона — стени, засводявания, конхите, скривалището в диаконикона, както и късната олтарна протеза. Засводяванията на олтарната апсида и на наоса са били също от тухли. Тухлени стенички (между тях блокаж от молоси, споени с варопясъчен разтвор) носят каменната плоча пред входа на наоса. Употребените тухли в голямата си част са с размери 0,26/0,26/0,35 m.

Стените на църквата не са стигнали до нас в първоначалния си вид. Те, както вече отбелязахме, носят несъмнени белези от разрушителното действие на времето и на многократни преустройства и кърпежи.

Първото впечатление, което се налага, е, че клетъчният градеж от двете страни на северната и южната стена не е изпълнен по един и същ начин — вътре, откъм наоса, клетките са по-големи от тези по външната страна на стените. Същото явление се наблюдава и в градежа на апсидата. Долните части на стените също не са еднакви от външната си страна: Така южната стена на запад от конхата (доколкото може да се следи след разкъртванията, направени, за да се постави железен скелет) изглежда, че е била също от клетъчна зидария и е образувала цокълен издатък. Лицето на същата стена, източно от конхата, е само от камък, споен с варопясъчен разтвор, докато вътрешната ѝ страна, откъм скривалището, е само от тухли. Това лице има сравнително равна повърхност — като че ли е градено в кофраж. Тази част на стената започва от кота 546,80 m, т. е. с около 0,48 m над първоначалното подово ниво вътре в олтарната апсида. Тя е с около 0,40 m над пода на диаконикона и с 0,44 m над основата на южната конха. Отдолу стената е почти равна, хоризонтално изрязана. Под тази стена основа не е намерена, тя лежи върху пръст, която изглежда като естествен насип.

Северната стена по дължината си, на височина средно 0,90—1,00 m над пода на наоса е отдръпната навътре от общата фасадна плоскост. Повърхността на стената тук е същата, както и на зида на южната стена, източно от конхата (фиг. 15). Тя е навътре от плоскостта на фасадата с около 0,17—0,20 m. Ако се вземе под внимание и цокълът, минаващ по цялата фасада и издаден 0,20—0,30 m пред лицето на стената над него, то отдръпването (влизането навътре) ще бъде средно около 0,40 m. В стената се виждат открито легло на надлъжна греда със сечение 0,13/0,14 m и на свързващи напречни гредички 0,08/0,08 m. Пръстта под стената и тук, както и при източната част на южната стена, е черна и не личи да е нарочно насипвана. По цялата дължина на северната стена, западно от конхата, на височина около 1,10 m над пода на наоса минава ивица от бял хоросан широка 0,03—0,05 m. В насипа пред стената този слой не се вижда. Източно от конхата започва къса подпорна стена, която не позволява да се види долната част на стената. Мястото на конхата е подчертано върху фасадата, като арката е издадена 0,04 m пред лицето на стената.

Западната стена на наоса в долната си част е отдръпната също така на около 0,15 m зад тухленото лице. Повърхността ѝ е относително равна.

При описанието на плана на църквата отбелязахме, че на височина 2,25—2,57 m над

Обр. 10 Църквата „Св. Спас". План на притвора

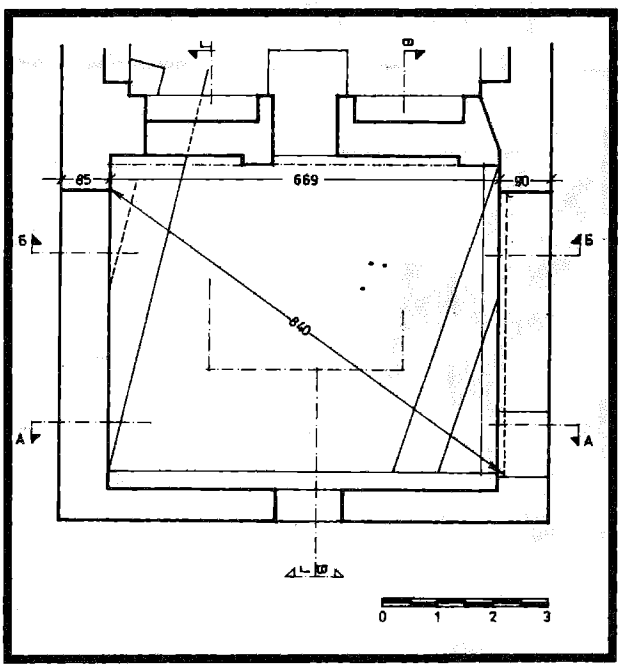

пода, малко по-горе от петите стенните арки са изсечени, вследствие на което наосът на това ниво се разширява с 0,60 m. При това разширяване на наоса са били изсечени и остатъците от някогашния свод над кораба. Височината, до която са били изсечени стените, личи по тънките тухли, от които е бил изграден сводът. Над това ниво стените са зидани с дебели тухли формат 0,28/0,15/0,07 m. Това се наблюдава при двете дълги стени на наоса, а също и в олтарната апсида.

В така изградените нови стени на едно второ ниво са направени отвори за врати, прозорци и стенни ниши на различни подови нива. Те са пресечени или изцяло в стария зид, какъвто е отворът върху средната арка, зазидан по-късно с дебели тухли, или са пресечени отчасти в стария зид, а отчасти изградени при надстрояването на стените, както са например отворите, намиращи се на по-голяма височина над пода.

Южната стена е претърпяла много повече преустройства. На същата има три отвора, частично пресечени в старата ѝ част и частично иззидани в надстроената ѝ част. Отворите започват непосредствено над стенната аркада на около 3,20 m над пода. Източният отвор е служил за врата към олтара на преустроената след Освобождението църква. Средният и западният отвор са зазидани с дебели тухли. Западният отвор е запазен в цялата си височина и завършва с островърха арка. Над средната арка има прозорец. Отворът в западната му половина е изсечен в стената, а в източната е оставен при зазиждането на по-стария отвор. В западната част на стената има малка ниша — издълбана наполовина в зазидания отвор, наполовина в стария зид. Освен казаното по-горе, по вътрешното лице на северната и на южната стена в оригиналните им части, зидани от тънки тухли, има кръпки, изпълнени с дебели тухли.

Западната стена на наоса е запазена малко над каменната плоча пред входа на наоса. Горната част на тази стена е разрушена почти до съединяването ѝ с дългите стени. На отделни места личат следи от изсичане за изравняване на стените. Изсичания се виждат и в олтарната апсида. Така голямата ниша на източната стена и малката ниша до протезата на северната стена са издълбани в стените след изграждането им. Изравнени са и колоните от тухли пред апсидата, както и остатъците от зидарията на свода.

Градежът на притвора има някои общи черти с този на църквата, а именно наличието на дървени скари и клетъчна зидария. Останките от градежа му също така показват известни преустройства.

Южната и западната стена започват с дървените скари, но за разлика от стените на църквата скарите тук са положени направо върху пръстта. Основи под тях не са намерени. Скарите са направени от по три надлъжни греди 0,15/0,15 m, съединени с напречни греди,

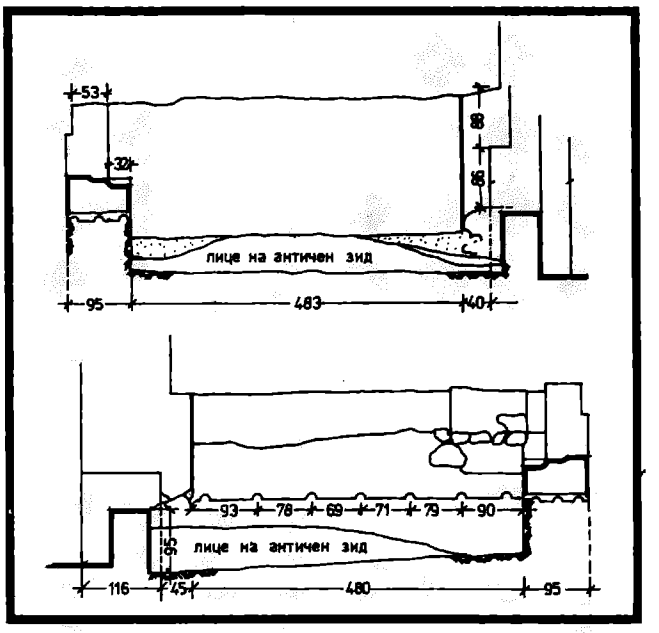

Обр. 11 Църквата „Св. Спас". Притвор. Напречни разрези

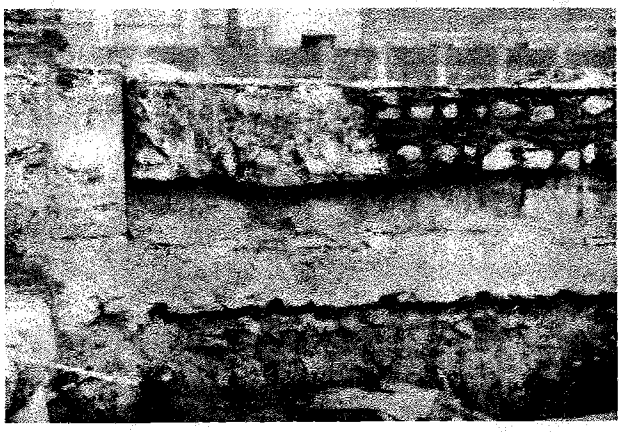

Обр. 12 Църквата „Св. Спас". Притвор. Изглед на южната стена

Обр. 13 Църквата „Св. Спас". Притвор. Напречни разрези.

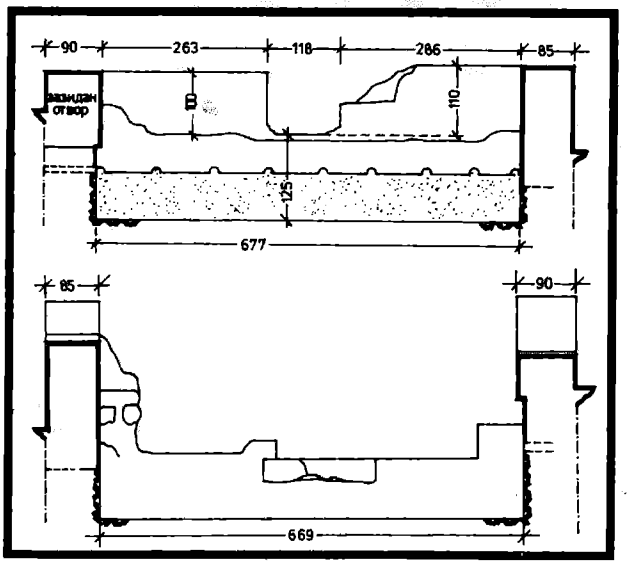

Обр. 14 Църквата „Св. Спас". Основа под канцела пред протезиса и диаконикона

Обр. 15 Църквата „Св. Спас". Долната част на северната стена, западно от конхата, гледана отвън

поставени на разстояние една от друга средно на 0,80 m. В стените не установихме дървени пояси. И двете стени (южната и западната) са надзидани. В долната им част клетките са по-големи по размери и по-прецизно изпълнени, отколкото в горната. Тук тези части от стените наподобяват клетъчната зидария от долните части на наоса. Надстроената част на южната стена е широка 0,90 m. Тя се извива навътре с около 0,13—0,15 m. Долната част на стената следователно е дебела около 0,75 m. Клетките при надстроената част са значително по-малки и са с по два хоризонтални тухлени реда. По същия начин е градена и западната стена. Тук обаче долната ѝ част е по-дебела (0,95 m), а надстроената — около 0,52 m.

Северната стена на притвора е изградена по съвършено друг начин. Тя е също така преустройвана. Долната ѝ част е обикновен зид от необработени камъни, споени с бял хоросан. Тя започва с около 0,37 m по-ниско от останалите две стени и не лежи върху дървена скара. Надстрояването ѝ е направено със същата клетъчна зидария, както при южната и западната стена. Между тези две различни по характер зидарии се намират няколко реда тухли с формат 0,30/0,28/0,06 m. Тухлите не минават през цялата дебелина на зида и представляват кръпки върху стария зид, подобни на онези, които виждаме по северната и южната стена на наоса.

Църквата вероятно е претърпяла някаква голяма катастрофа — може би това е било земетресение. Стените са пропукани до основите — северната през протезиса, а източната през средната олтарна ниша. Пукнатините се разширяват нагоре, а стените са се наклонили навън с няколко градуса. Това свидетелствува, че пропукванията и наклоняването на стените е предизвикано от неравномерно хлътване на отделните части на сградата, построена върху рушевини и частично върху по-стари зидове.

В по-ново време е направен опит да се привържат пукнатините. За тази цел от северната и южната стена на църквата по цялата ѝ дължина, на височина 3,06 m от пода на наоса са вкопани железни греди. На южната стена гредата минава под прага на вратата към олтара на следосвобожденската църква. На северната стена желязната греда минава през пресечения и впоследствие зазидан отвор върху средната арка на наоса. Този отвор не личи на фасадата — вероятно това е било само някаква вътрешна ниша. По външното лице на стените не личат и местата, където стените на притвора се допират до антите. Не личи отвън също така и мястото, при което северната стена на притвора прилепва към западната стена. Днес и остатъците от цокъла се виждат като общи за църквата и притвора.

* * *

Софийската църква „Св. Спас" по своите най-общи белези принадлежи към най-опростената форма на църковната архитектура — еднокорабната църква. Такива сгради, предназначени за култови нужди, се срещат по нашите земи като гробищни църкви още от раннохристиянска епоха[6]. Еднокорабни църкви намираме и през цялото средновековие, особено през годините на Втората българска държава[7], включително и през периода на османското владичество[8].

Малките размери на еднокорабните църкви, неразчлененото им вътрешно пространство и най-често тяхното бедно фасадно оформление не привличат изследователите. С това може да се обясни фактът, че и до днес в нашата научна

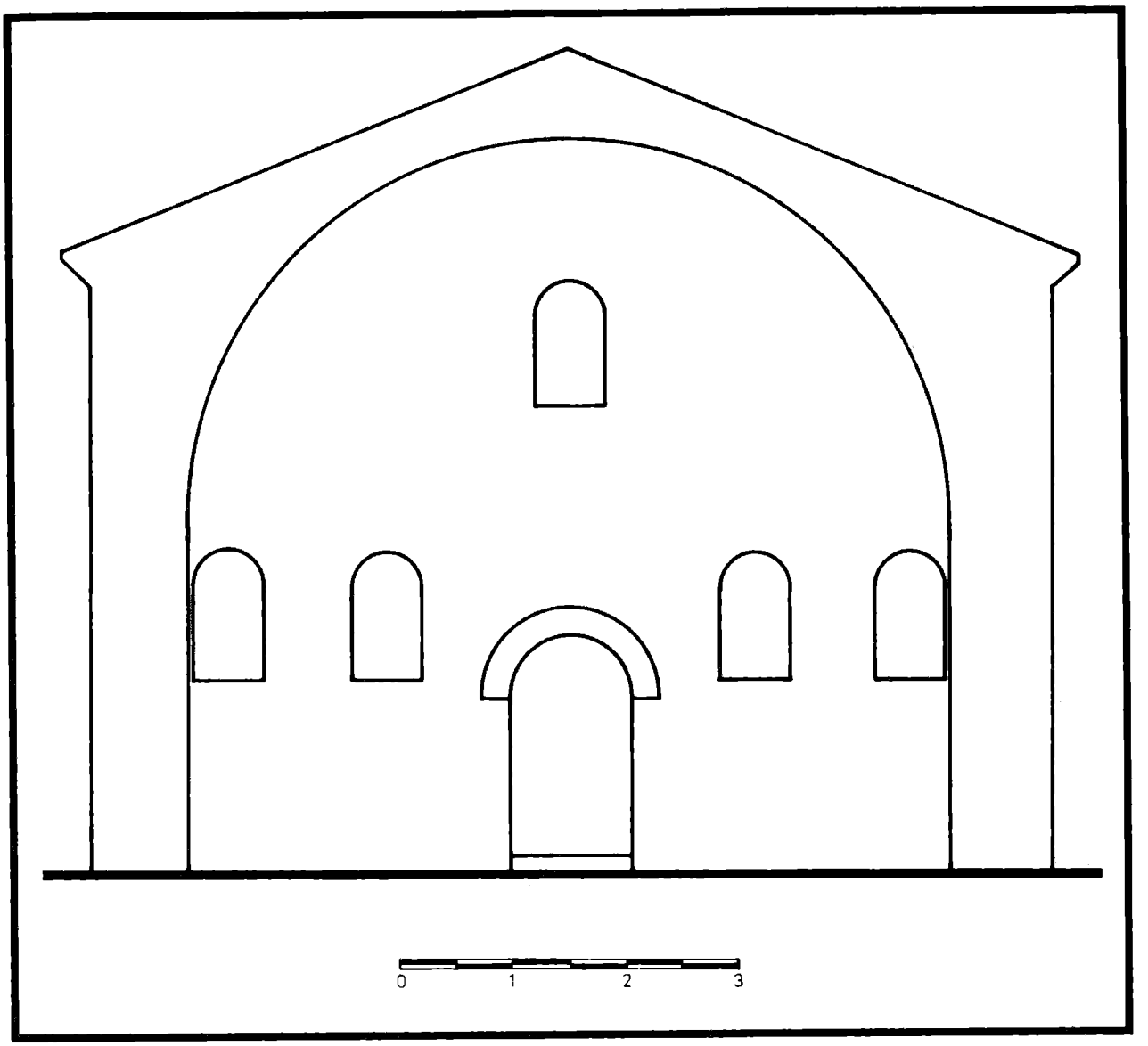

Обр. 16 Църквата „Св. Спас". Западна фасада. Реконструкция

литература липсва изчерпателно изследване върху еднокорабните църкви. Единствени в тази насока и досега остават трудовете на Н. Мавродинов[9] и направената им систематизация от Кр. Миятев[10].

Изследването на останките от църквата „Св. Спас" неоспоримо показват, че тя е просъществувала много дълъг период от време и че е претърпяла няколко преустройства. Предания, свързани с нейното изграждане или със станалите преустройства, които да насочат приблизително към една определена епоха, няма. Не са открити и писмени сведения.

Разкопаването (разкриването) на църквата също не даде преки данни за датировката ѝ. Не ни е известно да са намерени монети или други предмети, които биха могли да послужат като изходна точка за приблизителното установяване на годината на нейното изграждане. Липсата на сведения и археологически находки извънредно много затруднява датирането на църквата и на по-късно направените преустройства. При това положение единствен източник, който може да ни даде данни за епохата, на която принадлежи църквата, остава сравнителният архитектурен анализ.

Пространството на първоначалния олтар на църквата е отделено от наоса с олтарна преграда. Зад нея следва предапсидно пространство, от двете страни на което — на север и на юг, са нишите на протезиса и диакониkона, а на изток от него е олтарната апсида. Това е на пръв поглед обичайно членение на олтара при православния храм изобщо. Архитектурната му композиция като цяло и разработката на неговите елементи са извънредно оригинални и изключително редки. В специалната литература са отбелязани поотделно част от тези елементи, но не и идентична планова композиция.

Най-интересният белег на олтарната апсида е голямата ѝ ширина. Апсиди с ширина, близка до ширината на наоса, съответно на средния кораб, се срещат и другаде на територията на

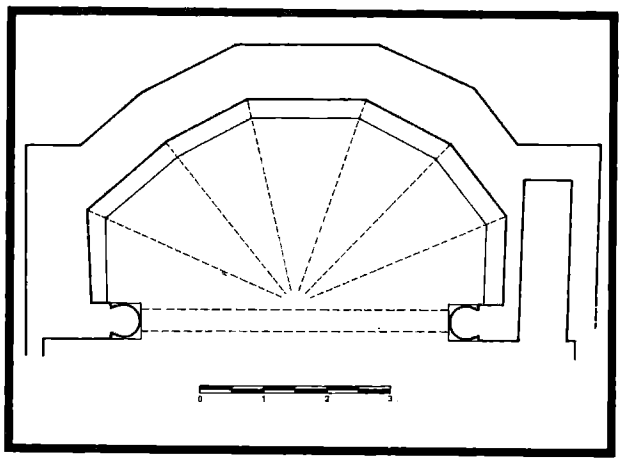

Обр. 17 Църквата „Св. Спас". Апсида. Проекция на свода. Реконструкция

България[11]. Големи апсиди намираме в римските културни и граждански постройки[12], в църквите и базиликите от IV—VI в.[13] Те не са рядкост и в следващите векове, включително и след XIV в.[14] според приетите досега датировки. Широки апсиди срещаме и в поредица еднокорабни църкви от различни части на страната, включително и София, които принадлежат на твърде ранна епоха[15].

В своето изследване върху еднокорабната църква Н. Мавродинов, без да разглежда специално апсидата в този аспект, не датира нито една от църквите с голяма апсида покъсно от XIII в.

Апсидата на църквата „Св. Спас" се различава съществено от апсидите на църквите с широки апсиди. Ширината ѝ не е близка, а е равна на ширината на кораба. Такива апсиди не се срещат често. Намираме ги в началото на IV в. в Рим[16]. Срещаме ги и през цялото средновековие в църковни и граждански сгради на запад, обикновено в църквите, обогатени наоколо с параклиси[17]. В Изтока, отбелязва Н. Мавродинов, такива апсиди се срещат рядко[18]. Намираме ги в редица римски сгради и на територията на България[19] и в някои ранни еднокорабни църкви у нас[20]. Широка апсида има и една църква в Истрия, Добруджа (II—III)[21]. Съществуването на наша територия на римски профанни сгради и на ранни християнски църкви с апсиди, широки колкото наоса, прави излишно търсенето на далечни паралели за апсидата на църквата „Св. Спас". Н. Мавродинов е напълно обективен, като приема, че у нас, в църковната архитектура, тези апсиди са заимствани от местните римски паметници[22].

От познатите ни църкви с апсиди с ширина равна на наоса, апсидата на „Св. Спас" се отличава по няколко белега. Тази апсида преди всичко има рядко срещана форма. Тя е петостенна отвън и седмостенна отвътре. Външните многостенни очертания на апсидите се срещат в църковната архитектура във всички епохи, въпреки че според някои автори те са характерни за византийската архитектура. Многостенните вътрешни очертания на апсидите обаче се срещат относително рядко[23]. В известната ни литература относно източнохристиянските църкви не намерихме паралели освен църквата „Възнесение" в Чипровци, Михайловградко. Тази църква се датира към XVII в. Тя и до днес не е изследвана и не е изключено да произхожда от по-ранна епоха. Вероятно през XVII в. тя е била само поправена, и то след Чипровското въстание (1688). В един ферман от 1700 г., даден на унгарските заселници в опустошените и обезлюдени села след въстанието в Чипровци, се казва изрично, че нови църкви не могат да се строят, а само да се възстановяват разрушените[24].

Покритието на апсидата на църквата „Св. Спас" е също интересен и рядък белег. То е многоплоскостно, чадъробразно. Църковната архитектура заема и това покритие от римската гражданска архитектура[25]. То се използува за покриването на полигоналните отвътре апсиди и като куполно покритие от IV в., архитектурно обогатено включително до Ренесанса[26]. Като куполно покритие то е документирано у нас в камбанарията на църквата „Пантократор" (XIII—XIV) в Несебър[27], а като покритие на апсидата в споменатата църква в Чипровци. Апсидата на „Св. Спас" има и друг изключително важен белег. Нейният отвор е обрамчен и стеснен от две фланкиращи я колони. Тази особеност на апсидите идва също от римската гражданска архитектура. Тя се среща в Рим в началото на нашата ера и се разпространява както в източните, така и в западните провинции на империята. В църковната архитектура те не се срещат често. Явяват се в два варианта: фланкирани с колони или с пиластри — като изолирани случаи в отделни страни на Европа, и по-често в някои райони на Изтока още от IV—V в. Този вид апсиди се задържа до XII—XIII в. в европейските земи[28]. На наша територия не са документирани досега такива в римски сгради. Открити са две църкви, чиито апсиди са били фланкирани с колони според размерите на основите, върху които са лежали постаментите им[29].

Църква с подобна апсида е открита и в с. Щърбци, югозападно от гр. Княжевац, Сърбия[30]. Ние нямаме за цел да разглеждаме географското разпространение на тази форма на олтарни апсиди, както и посоките и времето на това разпространение. Ще отбележим само, че на Балканите, южно от нашата страна, доскоро не бяха документирани църкви с такива апсиди[31].

Накрая ще обърнем внимание на още два белега, които характеризират апсидата на „Св. Спас" — това са: стъпаловидната издаденост (пейка?) край вътрешните ѝ стени и положението на канцела по отношение на апсидата.

Служило ли е това издаване на зида за синтрон или за поставяне на културни предмети, днес не е възможно да се установи. Но то в никакъв случай не е направено от конструктивни съображения. Ако това беше така,

разширението щеше да бъде от външната страна на зидовете. Подобно едностъпално разширяване във вътрешността на апсида, фланкирана от две колони, намираме в един далечен паралел, на църква от Олинт, датирана в началото на V в., а при други от началото на VI в.[32] — там разширението е безспорно синтрон.

Последният белег на апсидата на църквата „Св. Спас", който я отличава от подобните ѝ апсиди в еднокорабните църкви, е, че тя се намира на известно разстояние от канцела. Като правило фланкиращите колони обикновено бележат мястото на последния (канцела). Накрая като датиращ елемент ще отбележим начина, по който са изградени двете колони — от сегментни тухли — градеж, който се среща през Първата българска държава в Преслав. По-късно този начин на изграждане не е наблюдаван. Към апсидата следва да отнесем и специалното съоръжение за съхраняване на реликвите на църквата — част от костите на някой мъченик.

На наша територия досега не са открити църкви, изградени върху лобно място или погребение на някой мъченик, въпреки че погребения в олтара не са изключения. Открити са крипти[33], а също и подвижни реликвиерии, за които често не се знае със сигурност, къде точно и как са били съхранявани[34]. В някои крипти са били запазени раликвиерии[35], но такива са намирани и в гробници[36]. Те са датирани от археолозите между IV—VI в. Крипта, по западен образец с вход пред канцела, е открита в Истрия (Добруджа)[37], а конфесио — в споменатата базилика в Одинт[38].

Към кой вид съоръжения за съхраняване на реликви следва да отнесем откритото в църквата „Св. Спас" и към кое време принадлежи? То не е нито конфесио, нито крипта, защото съхраняваните в него мощи не са могли да бъдат гледани или докосвани от вярващите. Не е и гроб в истинския смисъл на думата, защото е с минимални размери и се намира под настилката на олтаря. В него се намериха малка част от костите на скелета. По същество това е особен вид реликвиер, граден, неподвижен, в който мощите са били недостъпни. Този начин на съхраняване на реликвите не е характерен за Запада. Той не е типичен за Константинопол, а следователно и за областите, които са се намирали под влиянието му. От многобройните сведения за реликви в константинополските църкви става ясно, че те са били достъпни за погледа на вярващите. Едно сведение от началото на XIII в. говори и за мощи, вградени в стената на олтарната апсида в църквата „Св. София" в Константинопол[39].

Мястото, където е разположен нашият „реликвиер", може да служи за указание, че строителите на църквата са се придържали към една източна традиция. Обстоятелството, че реликвите не са могли да бъдат виждани и докосвани, би могло да се тълкува като белег

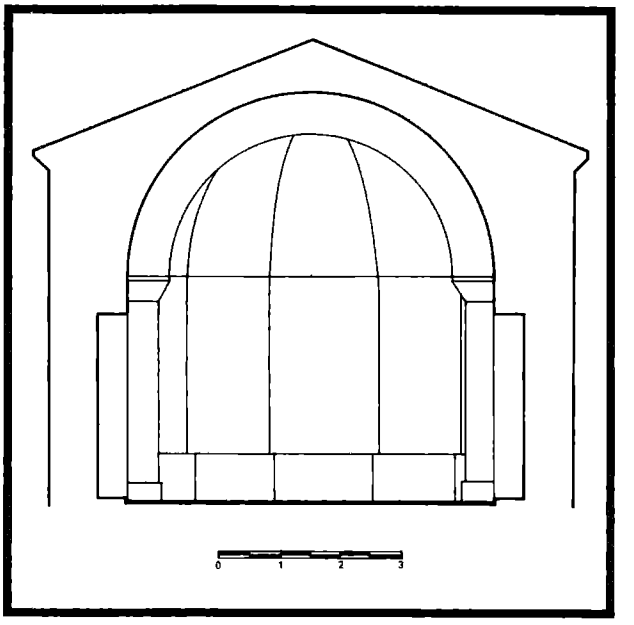

Обр. 18 Църквата „Св. Спас". Напречен разрез. Поглед от изток. Реконструкция

на твърде ранна епоха. Към едно ранно датиране ни насочват и белезите на апсидата, а, както ще видим, и на олтара като цяло. Възможно е обаче в църквата „Св. Спас" да имаме сравнително късно влияние на образци и традиции от Изтока. Може обаче с положителност да се каже, че този вид реликвиери не са обичайни за XIII—XIV в. Зиданият недостъпен „реликвиер" на църквата „Св. Спас" засега има само един непубликуван паралел в базиликата в гр. Ракитово[40].

Предапсидното пространство на църквата „Св. Спас" не е типично за еднокорабните църкви. При тях то или не съществува, или се слива без архитектурен преход с олтарната апсида и представлява просто удължаване на нейните страни, т.е. получава се дълбока апсида. Предапсидното пространство в „Св. Спас" е ограничено на изток от апсидата, на север и на юг от ясно изразени протезис и диаконикон, а на запад от олтарната преграда. Така то е заградено от същите архитектурно композиционни елементи, които намираме в трикорабните църкви с триделен олтар. Оформено по този начин, предапсидното пространство се среща рядко в еднокорабните църкви. Подобни, но не идентични предапсидни пространства срещаме в някои софийски и други църкви, с които „Св. Спас" образува обособена група[41]. Най-ранната църква извън България, която засега можем да посочим като паралел, който по същество, но не и по форма е близък до „Св. Спас", се датира от края на XIV до началото на XV в.[42]

В преобладаващото число от еднокорабните църкви протезисът и диаконикът са ниши на известна височина над пода. В църквата „Св. Спас" тези ниши представляват самостоятелни пространства. Образувани са

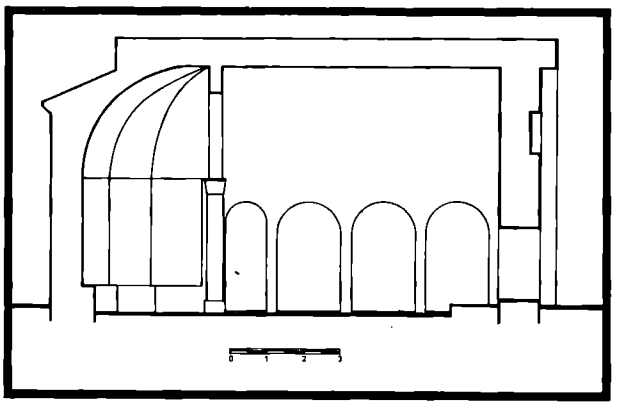

Обр. 19 Църквата „Св. Спас". Надлъжен разрез. Реконструкция

чрез отнемане на част от дебелината на северната и южната стена и започват от пода. В стените им има малки ниши на различна височина от пода за поставяне на църковна утвар. По отношение на начина, по който са оформени протезисът и диакониконът в църквата „Св. Спас", паралелите са много малко[43].

Специално внимание изисква помещението към диаконикона. Двата етапа на зазиждане на входа му, широк колкото самото помещение, и сравнително късното погребение, намерено в него, показват, че то не е било замислено като гробница. Ясно е, че входът е направен така, че да може лесно и често да се влиза в помещението. Следи от закрепване на врата няма. По-късно входът е бил зазидан и на мястото му е била оформена ниша за диаконикона с малък отвор в горния ляв ъгъл. Връзката с вътрешността на църквата е била прекъсната. Помещението вече е служило за скривалище, в което е могло да се влиза само отвън. Разбитият му под показва ясно, че влизането е ставало отвън през гробницата до южната олтарна стена. На това място пръстта беше рехава. Отворът в нишата е служил за въздух и кореспондиране, прикриван с икона или завеска. По-късно, когато са внесени събраните кости от погребение, отворът на нишата е бил грижливо зазидан и замазан с варова мазилка.

За каква цел е било изградено това помещение? Паралели засега не са ни познати. Имало ли е и друго предназначение освен да съхранява църковната утвар — по този въпрос нищо положително не може да се каже. Едно интересно сведение, което подхожда на нашия случай и което би могло да обясни предназначението му, намираме в Х. Холцингер: „...Manchmal scheint eine besonders Schatzkammer (...) bestanden zu haben; ... sie wird von Diakonikon direkt unterscheiden,... wo ersählt wird das verurteilte Kleriker... gesperrt werden."[44]

Редица факти и съображения не ни позволяват да отнесем църквата „Св. Спас" в една толкова ранна епоха. Вероятно тук има влияние от някой неизвестен засега ранен паметник.

Следите от олтарните прегради са незначителни, но са толкова характерни, че позволяват със сигурност да се установи типът, към който принадлежат. Разкритата основа на първата олтарна преграда е съединявала в права линия южната и северната стена. Тази преграда не е била плътна, за да не закрива от погледа декоративно оформената апсида. По тази причина тя не е имала колони и архитрави. Това се потвърждава и от факта, че на северната и южната стена няма следи от прикрепването на подобна конструкция. Олтарната преграда е представлявала нисък, каменен парапет — канцел. Този вид олтарни прегради са просъществували дори до османското нашествие на Балканите. Обичайно олтарните прегради през XIV—XV в. са с колони и архитрави[45]. София, която по това време е важен административен и търговски център, не би останала в това отношение назад от големите религиозни центрове на източноправославния свят. Наличието на канцел позволява да допуснем, че църквата принадлежи на една по-ранна епоха от XIV—XV в.

Втората олтарна преграда е била дървен иконостас. Той е бил закован към колоните на олтарната апсида. За тази цел последните са били частично изсечени. За мястото на иконостаса говори и каменната му основа, както и големите ковани гвоздеи по колоните. Времето, през което в православната църква се появява изцяло дървеният иконостас, не е точно установено . Някои учени приемат, че той се появява към средата на XIV в. и че този процес е получил своето „логическо завършване на руска почва"[46]. Според други изследователи той се появява много по-рано[47].

По времето, когато е поставен иконостасът в църквата „Св. Спас", вероятно е изградена и масивната маса (протеза) в северната част на олтара, както и изсичането на малките ниши на северната и източната му стена.

Устройството на първоначалния олтар на „Св. Спас" е твърде оригинално. В достъпната ни литература не срещнахме нито един пълен паралел. Парелел на масивно изградената протеза също не можахме да открием.

Разчленяването на надлъжните стени на наоса в еднокорабните църкви с пиластри и арки е също интересен белег. То е познато още от раннохристиянската архитектура, но в този вид църкви се среща рядко. У нас еднокорабни църкви с подобен план на наоса намираме на хълма Трапезица във Велико Търново. Техните останки са запазени малко над подовото ниво, поради което не се знае как са завършвали стените в горния си край — дали пиластрите са носили подпорни сводови арки, както предполага В. Димов, дали са част от стенна аркада, както е в нашата църква, или са имали предназначението и на едните, и другите[48]. Най-много примери на църкви с разчленени наоси срещаме в западната част на страната[49].

В София има две църкви, наосът на които е разчленен с аркирани ниши — „Св. Параскева Самарджийска“[50] и „Св. Илия“ в Илиенския манастир[51]. Най-близко до софийската църква „Св. Спас“ е църквата в местността Монастиро до с. Балша[52].

Църквите с анти са много разпространени в Западна България, но на територията на София такава църква се открива за пръв път. Този факт е от значение, тъй като с това София се включва в архитектурата, така типична за църквите в Софийско.

В нашия случай значението на антите нараства по две причини. Първо, църквите с анти в Западна България са датирани обикновено в XV—XVI в. и най-рано в края на XIV в. Тези датировки правят наличието на анти в „Св. Спас“ несинхронно с начина, по който е решено олтарното й пространство — характерно за един по-ранен период. От друга страна, според съществуващите датировки антите се свързват по време с клетъчната зидария, въпреки че засега „Св. Спас“ се явява единствената църква с анти, построена с такава техника.

В 1935 г. Н. Мавродинов определи антите на еднокорабните църкви като конструктивна украса и посочи, че тази украса се появява в църковната архитектура у нас не като влияние от Цариград, а се дължи на местната предбългарска византийска традиция. Той привежда и примери на църкви с анти от X в. в Преслав. „В XIII в. — пише той, — арката е обхващала цялата западна стена на св. Параскева в Месемврия и на всички почти църквици в Западна България от XV—XVI в.“[53] От контекста не е ясно дали в текста си Н. Мавродинов посочва, че в Западна България еднокорабни църкви с анти се срещат и в XV—XVI в., или смята, че те се появяват там едва през това време. Може би именно тази неопределеност е причината, че в някои публикации еднокорабните църкви с анти в Западна България са дадени без датировки, докато в други публикации те се отнасят общо към епохата на турското владичество. Следва да посочим, че между известните ни публикувани църкви с анти няма нито една, на която годината на съграждането да е установена сигурно.

Във връзка с датирането на църквата „Св. Спас“ се налага да бъде разгледан по-подробно въпросът за антите на църквите в Западна България. Това сме направили на друго място[54], а тук ще добавим само, че проучването ни показа, че по време на Втората българска държава антите са били познати както в източните, така и в западните части на страната. Няма основания църквите с анти в Западна България да се отнасят при всички случаи към времето на османското владичество по нашите земи.

Друга група проблеми, които църквата „Св. Спас“ поставя, се отнасят до някои строителни похвати, използувани при изграждането й. Проблемите от тази група се различават от разгледаните по-горе по една особеност, която не произлиза от същността на фактическия материал. За разлика от проблемите, които повдигат елементите на плановата композиция на църквата и особено онези на олтара, за който не са правени нарочни изследвания и следователно няма научно обосновани и утвърдени становища, то проблемите от втората група, които ни интересуват, вече са получили гражданственост, въпреки че виждания по тях не са резултат на научни изследвания. Въпросите са: за времето, в което се поставя използуването на клетъчния градеж на днешната територия на България и специално в София; за причините, поради които подът на църквите се поставя по-ниско от нивото на околния терен (т. нар. вкопаване на църквите); и за използуването на дървени греди в основите на сградите. Изследванията показаха, че: в София клетъчният градеж е познат през Втората българска държава[55]; че положението на пода на една църква спрямо околния терен не може да служи като указание за епохата, през която тя е била построена[56]; и че у нас основи, положени върху дървени скари, намираме в редица сгради от X до XIX в.[57] Поради това наличието им в църквата „Св. Спас“ засега поне не дава указания за епохата, към която постройката принадлежи.

* * *

Преди да пристъпим към датирането на църквата, ще направим опит да подредим във времето данните, които останките й ни дават за станалите промени. Едва след това ще бъде възможно същите да бъдат локализирани във времето, т. е. да бъде възстановен и нейният исторически живот.

Изграждане на църквата. Църквата е построена като еднокорабна засводена сграда с анти, без притвор, с ниши за протезис и диаконикон, с олтарна преграда-канцел пред тях, с малка крипта в апсидата и две колони, които фланкират апсидата — те са носили триумфалната арка.

Подът на църквата е бил близо до нивото на тогавашния терен — вероятно на едно-две стъпала по-ниско. В състоянието, в което сградата е дошла до нас, тази подробност, както и много други не могат вече да се установят с абсолютна положителност. Доказателството, че подът на църквата е бил почти на нивото на терена, е състоянието, в което се намират долните части на северната и западната стена, а именно: на височина до 0,95—1,00 m над пода на църквата външното им лице е отдрупнато навътре от линията, очертана от дебелината на антите, в сравнение с лицето на стените над тази височина. До същото ниво са разрушени и долните части от зидарията на антите. При западната стена това отдрупване е около 0,15 m, а при северната — 0,17—0,20 m. Освен това на тази стена се виждат леглата на

надлъжни и напречни греди от дървените пояси. Ако подът на църквата беше на тази дълбочина под околния терен още при построяването на църквата, стените на тези места нямаше да се разрушат по този начин, нито да бъдат изобщо разрушени. Състоянието, в което намираме горната зона на тази част от стените, както и мястото на леглата на дървения пояс, показват, че това отдръпване не е първично. На какви причини се дължи то днес, не може да се каже със сигурност. Предполагаме, че тук е имало някаква външна облицовка, вероятно клетъчен градеж, разрушен впоследствие.

Първо разрушаване и запустяване на църквата. Разрушаването на лицевата зидария в долната част на северната и западната стена на едно и също ниво не е резултат от разрушителното действие на атмосферата. Ако това беше така, в насипа пред стените (1,10 m) щяха да се намерят остатъци от постепенно разрушаващата се повърхност на стените. Насипът пред тях обаче се състои от естествено натрупана черна пръст, която съдържа малко следи от битова керамика, както и рушевини. Тези факти показват със сигурност две неща: първо, че за известен период църквата е била изоставена без всякакви грижи. Това е дало възможност на околното население да извърши в късо време казаните разрушения и, второ — изоставянето на църквата е продължило дълъг период от време, през който около нея се е натрупал естествен насип, дебел близо 1,00 m.

За размера на разрушенията в другите части на църквата няма никакви данни. Фактът, че църквата е останала дълго време изоставена от населението, дава основание да се предполага, че катастрофата, която я е сполетяла, е била със значителни размери. Може би още тогава са се образували вертикалните пукнатини на северната и на източната стена, както и тяхното частично хлътване и наклоняване навън. Вероятно са съществували сериозни пречки да бъдат възстановени своевременно повредите върху сградата.

Първо възстановяване. При възстановяването на църквата предполагаме, че са били извършени някои промени в плана ѝ. По време на тези промени е имало вече и едно ново виждане за олтарното пространство, а може би и за предназначението на възстановената църква.

Промените на плана засягат главно олтарното пространство. Канцелът е изоставен като олтарна преграда. Последната е изнесена като иконостас на изток пред двете колони към апсидата. Колоните са били изсечени косо по дължината им, вероятно за по-удобно закрепване на иконостаса.

Подът на апсидата е повдигнат на около 0,26 m, а в насипа между двете колони е иззидана основата под иконостаса. Подът на наоса е повдигнат до същото ниво. Това повдигане е било направено, за да се изправи неравномерно хлътналият под.

В новосъздаденото олтарно пространство, което в този етап заема само апсидата, са били издълбани в северната и източната стена по една ниша, необходими за богослужението. На изток от малката ниша е направена масивна протеза, а на запад, може би от същото време — умивалник.

Двете големи ниши, служили по-рано за протезис и диаконикон, остават сега извън олтара. Към тях, на север и юг са прибавени конхи. Освен това на западната стена на диаконикона е издълбана друга, по-малка ниша.

Към църквата е пристроен притвор, северната и южната стена на който са долепени до челата на антите.

Тук следва да се отбележи един факт, който потвърждава съществуването на първите два етапа. Отнася се за следното: при възстановяването на църквата строителите не са се интересували от първоначалното ниво на околния терен, а може би и не са знаели за неговото повдигане. Те започват възстановяването на фасадните плоскости от нивото на съвременния им терен, т. е. на около 1,10 m над първоначалния под на църквата, като подравняват стените с външната страна на антите. С това късно ниво на терена те съобразяват основите и пода на притвора. От последния сега се слиза в църквата по няколко стъпала. На този землен пласт, натрупан през времето, когато църквата е била изоставена, са положени и основите на прибавените конхи. Този факт е доказателство за тяхната вторичност в плана на църквата и сигурно доказателство за времето на тяхното изграждане — първото възстановяване на църквата.

Няма никакви данни, какви други по-значителни работи са били извършени при възстановяването на църквата. Тук следва да обърнем подчертано внимание на следното: клетките на зида от вътрешната страна на стените на църквата са по-едри и действуват по-монументално от външните фасадни стени, където те са по-дребни. Освен това, фугите между антите и стените на притвора се открояват ясно само от вътрешните му стени, а върху северната и южната фасада не личат изобщо. Тези факти потвърждават предположението, че външното лице на стените на църквата в горните си части е било също така силно повредено. Това е едно допълнително доказателство, че църквата е била изоставена в продължение на един дълъг период от време. При възстановяването и изграждането на притвора е било изкърпено и външното лице на стените, така че фугите между наоса и притвора са били заличени.

Второ разрушаване, възстановяване и отново запустяване на църквата. Нова катастрофа сполетява църквата, по време на която е бил срутен и притворът. Вероятно в непродължително време тя е била отново възстановена в

някакъв вид. Следва ново разрушение, след което църквата е отново изоставена за дълго време. Резултатите от разкопките ни дават възможност да възстановим в основни линии този важен етап от живота на църквата.

При разкопките е установен натрупан естествен насип, дебел около 2,00 m над първоначалното подово ниво в наоса. Това показва, че църквата е била дълго време напълно изоставена. Причината за това положение би могла да бъде някоя голяма катастрофа, както и при втория етап. Липсвала е възможност за своевременно възстановяване на разрушенията.

След отстраняването на натрупания насип са констатирани различия в състоянието на наоса и олтара, които имат особено голямо значение за разчитането на важни подробности от живота на църквата през този етап.

При разчистването на насипа не са намерени останки от рухналия тухлен свод над наоса; такива останки не са намерени и на нивото на пода на самия наос. Няма следи и от опожарен дървен покрив. Този факт говори, че църквата е загубила напълно свода си още по време на това разрушение. Освен това остатъците от падналия свод са били разчистени непосредствено след падането му, вероятно за да се направи наосът използваем, макар вече и под дървен покрив.

В наоса не са намерени никакви остатъци от подова настилка, освен в някои от стенните ниши. Тази настилка е стояла вероятно, макар и повредена, при разчистването на свода. Материалът (тухлените плочки) от подовата настилка, изглежда, също е бил изваден. Кога и защо, на този въпрос ще се спрем по-долу.

След разчистването на насипа вторичната подова настилка в олтарната апсида е намерена на място, значително повредена. Освен това в олтара и пред него са намерени едри фрагменти от засводяването на олтарната апсида.

Стенописите по стените на апсидата, без да бъдат начукани, са замазани със сравнително груба, сива мазилка, която явно не е била замислена като подложка за ново зографисване. Върху тази мазилка са издраскани много гъсто графити. Върху падналите от свода фрагменти стенописите са добре запазени и не са замазани.

Състоянието, в което е намерена олтарната апсида, показва, че нейният свод е паднал покъсно от свода на наоса и следователно олтарът е могъл да бъде използуван по-продължително време. Този извод се съгласува с предположението, до което води и разчистеният наос.

Следва да се предположи, че църквата в това състояние, със запазения олтар, с дървена конструкция над наоса и възстановен притвор не е била използвана продължително време. Стенописите върху стените на апсидата са били замазани, за да бъдат запазени. По същото време е бил зазидан и замазан отворът на скривалището. Вероятно дълго време църквата не е била охранявана и по мазилката се появяват графити — текст и рисунки. Когато по-късно се събаря сводът над олтарната апсида и притвора, а населението загубва надежда, че ще я възстанови, църквата била окончателно изоставена и запустява. В същото време подовата настилка е извадена и разнесена вероятно от околното население. В наоса и притвора постепенно се е наслоил насипът, за който говорихме по-горе.

Трето възстановяване на църквата. Когато се създали благоприятни условия, църквата била отново възстановена. Както и при първото възстановяване, строителите не са се интересували от нейния първоначален план и от първоначалното ѝ подово ниво. Те и сега започват възстановяването приблизително от новото ниво на околния терен. Защо са постъпили така, засега не може да се даде задоволителен отговор. Може да се предположи, че по икономически причини разчистването на двуметровия насип е било сметнато за нецелесъобразно. По-вероятно би могло да се приеме следното обяснение. При установената от османската власт практика, а именно — църквите да се възстановяват по старите основи и със старата височина, слизането до първоначалния под би оставило църквата напълно под земята. Възстановяването ѝ от едно ново ниво при спазване на старата ѝ височина би я повдигнало значително над терена. Руините на църквата показват, че този въпрос не е бил решен веднага. Срязването на колоните пред олтарната апсида на различна височина и следите от изсичане на западната стена показват, че са съществували колебания относно нивото, от което е трябвало да се започват възстановителните работи.

Възстановяването на църквата този път засяга само наоса и олтара. Горните части от стените на притвора са останали под земята. Тези стени не са използувани, може би за тяхното съществуване не се е знаело.

Новите строително-възстановителни работи започват на около 2,60 m над първоначалния под. Запазени са външните очертания на плана. За да се получи по-голяма широчина на наоса (около 0,60 m), надлъжните стени са изсечени, намалена е дебелината им до дебелината на антите. За тази цел горната част на вътрешната аркада е изсечена на около 0,30 m. Антите са били включени в дължината на наоса и западната стена на новата църква е минавала пред или между тях. С това се обяснява защо е изсечена и горната част на старата западна стена, която сега остава под нивото на новия под.

Не е установено дали новата църква е имала вход от запад. Не е установено и съществуването на нов притвор на запад. В средната арка на северната стена е просечена врата. Врата, вероятно входът на църквата, е оставена и в западната част на южната стена. Тя завършва с островърха арка. На същата стена е имало още един-два отвора.

Покривът на църквата е бил дървен. Светлата ширина на наоса е била 6,70 m, а дебелината на страничните стени 0,85—0,90 m. Използуването на стеги по това време не изключва и сводово покритие.

Последно преустройство на църквата. В описания по-горе вид църквата доживява до Освобождението на България. Още през първите години след Освобождението започва ново и последно преустройство на църквата. Нейният централен корпус без съществени промени е включен в една нова по план и много по-голяма църква. Нейното подово ниво е било незначително повдигнато.

Така църквата доживява до края на Втората световна война, когато е разрушена при една бомбардировка. Възстановява се само южният ѝ кораб. С това завършва дългата и пълна със събития история на софийската църква „Св. Спас".

Въпреки че планът на църквата „Св. Спас" съдържа много стари елементи, тя не може да бъде датирана по-рано от началото на XI в., когато е приета появата на клетъчна зидария, или от края на XII в. и самото начало на XIII в., поради застроените арки (магарешки гръб), използувани в отделни случаи като декоративни елементи. Такива арки намираме в църковната архитектура по това време в Русия[58] и Румъния[59]. През същия период и малко по-късно ги срещаме в Сърбия, а също и в България — фриза в църквата „Св. Иван Неосветени" в Несебър[60].

Построяването на църквата не е могло да стане и след средата на XIV в., времето, когато дървеният иконостас вече започва да измества каменния канцел. Не може да се допусне, че в София, която се е намирала на важен кръстопът, свързан с големите търговски и духовни центрове по онова време, е могла да бъде построена нова църква с канцел, когато последният е престанал вече да задоволява новите виждания на духовенството за олтарна преграда.

Следователно с голяма вероятност можем да отнесем построяването на църквата между XI и XIII в. На тази датировка не противоречат стесняването, формата и засводяването на олтарната апсида, клетъчният градеж и антите. Даже и да допуснем, че малките ниши с „магарешки гръб" са направени по време на първото възстановяване на църквата, може би едновременно със скривалището (въпреки че няма белези за по-късно оформяване), това не би повлияло на горната датировка главно поради това, че църквата първоначално е била с канцел. Известни съмнения могат да се появят единствено от зиданите колони със сегментни тухли, измазани първоначално с фина, тънка варова мазилка без примес от пясък. Тази антична техника вероятно е била използувана и през средновековието. Сигурни указания, че не е била използувана през това време няма.

Руината на църквата „Св. Спас" дава много по-малко данни за времето, в което са ставали последвалите разрушавания и възстановявания. Поради това тези етапи не могат да бъдат датирани последователно един след друг, започвайки от XIII в. нататък. Единственият начин за установяване на приблизителното им датиране е да направим опит да открием онези исторически събития, които са станали причина за установените от нас разрушения и запустявания на църквата или са създавали условия за нейното възстановяване.

От анализа на строителните данни е сигурно, че църквата е преживяла две големи разрушавания, последвани от дълги периоди на запустяване. След тях е имало и две позначителни възстановявания. В кои години след XIII в. могат да бъдат отнесени те?

Първото възстановяване на църквата може да послужи като отправна точка, за да намерим отговора на горния въпрос. По времето на това първо възстановяване канцелът е бил заменен с дъсчен иконостас. Тази промяна в интериора на църквата е могла да стане не по-рано от XV в., когато вероятно вече у нас се появили дъсчените иконостаси. Промяната на олтарната преграда не може да е станала по-късно от третата четвърт на XVI в., когато дъсчени иконостаси са засвидетелствувани и в селски църкви в района на София[61]. Ние обаче ще трябва да изключим XVI в., защото при султаните Селим I и Сюлейман I всяко църковно строителство е било забранено[62]. При това през царуването на Сюлейман I и по-точно през 1555 г. „Св. Спас" е действуваща църква. Следователно нейното възстановяване трябва да е станало преди това — най-вероятно по времето на Мохамед II (1446—1481) — султан, известен с относителната си веротърпимост.

В такъв случай, кога и при какви обстоятелства е станало първото разрушаване на църквата? Натрупаният по време на запустяването ѝ пласт от пръст, дебел около 1,00 m, показва, че трябва да се върнем назад с 50—100 години. През това време са станали няколко събития, които биха могли да бъдат причина за нейното разрушаване. Ние не допускаме, че то е станало през време на превземането на София, защото последното е резултат на капитулация, която почти изключва изстъпления от такъв характер. Не допускаме църквата да е пострадала между 1382 г. и 1433 г. по време на разрушаването на крепостните стени на Сердика[63], въпреки че тя е близо до тях. Остават две други възможни причини — земетресението в 1430 г.[64] и превземането на София от армията на полско-унгарския крал Владислав в 1433 г. Известно е, че Владислав е бил принуден да издаде специална заповед до войските си, с която забранява грабежите, насилията, убийствата на християнското население, както и разрушаване на църкви[65]. Ако приемем, че едно от двете последни събития — по-вероятно първото — е станало причина за разрушаването на църквата, то нейното възстановяване би трябвало да отнесем към последните години от царуването на

Мохамед II, т. е. към последните десетилетия на XV в. Периодът от 50—60 г. е достатъчен, за да се натрупа в една гъсто населена част на града 1,00 m естествен насип.

Още по-трудно е да се установят със сигурност обстоятелствата и да се определи времето на следващите разрушения и възстановявания на църквата. Тя се споменава за пръв път във връзка с мъченическата смърт на софийския обущар Никола, канонизиран като св. Никола Нови Софийски в 1555 г.[66] В 1578 г. Герлах я споменава заедно с още единадесет софийски църкви, но не е сигурно, че я е видял[67]. Две години по-късно в 1580 г. отново се споменава името ѝ[68]. Няма никакво указание, в какво състояние се е намирала тя през тези години. Известно е само, че през горния период — XVI в., са станали няколко земетресения[69], с някое от които вероятно трябва да се свържат новите разрушения на църквата. Именно към този период — XVI в., следва да отнесем четвъртия етап от съществуването на църквата, без да можем по-точно да датираме събитията, за които руината ѝ ни дава данни.

Името на църквата „Св. Спас" се среща за последен път в XVI в. в 1580 г. В 1640 г. Петър Богдан Бакшев изброява пет църкви в София, но „Св. Спас" не е между тях[70]. „Две били съборени от турците". Не е ли между съборените и „Св. Спас"? Името ѝ не се среща и в софийските сиджили от XVII в.[71] Започнал е нов, дълъг и последен период на запустяване на църквата, след който тя отново е възстановена и дочаква Освобождението на България.

Изследването на руината показва по неоспорим начин, че последното възстановяване на църквата е направено на едно ново и много по-високо ниво от онова, на което тя се е намирала по време на нейното построяване и на първото ѝ възстановяване. Следователно откритите при разкопките стенописи в олтарната апсида, включително и образът на св. Георги Нови Софийски, не могат да имат нищо общо с църквата, действувала през Възраждането. Тези стенописи и покриващата ги по-късно мазилка по време на възстановяването са се намирали в голямата си част под дебелия пласт пръст, натрупана в периода на запустяването на църквата.

Тази именно църква, възстановена на ново, по-високо ниво, е била преустроена и разширена след Освобождението, а не „е била развалена като негодна" и „на нейно място" построена нова църква[72]. Дали преустройството е започнало през 1879 г., както пише А. Василев[73], или по-късно, не е известно, но през 1884 г. К. Иречек отбелязва за нея: „сега се преправя"[74].

В какво се е състояло това „преправяне", К. Иречек не казва. По този въпрос намираме повече данни у Е. Спространов няколко години по-късно. „Сегашната „Св. Спас", пише той, „била построена по плана на старата. И първата имала две крила отстрани и тази по настоянието на Г. М. Буботинов построили така"[75]. Авторите, които по-късно споменават „Св. Спас", се ползуват от К. Иречек и Е. Спространов и не допринасят нещо ново за решаването на въпроса.

Сведението на Г. М. Буботинов обаче е от решаващо значение за идентифициране на църквата от периода на Възраждането. Руината показва, че наосът на възрожденската църква наистина е имал пристроено крило от южната си страна. Не е възможно да се обяснят по друг начин съществуващите отвори. Не е изключено крило да е имало и от северната страна, директно свързано чрез зазидания по-късно отвор на тази стена на наоса. Разликата в нивата на отворите върху южната и северната стена (около 0,60 m) е много малка, за да се приеме, че това е прозорец, и може да се обясни с наклона на терена към северозапад. Във всеки случай горното сведение, въпреки че не е потвърдено засега изцяло, е напълно достатъчно, за да ни даде най-обща представа за плана на действуващата през Възраждането църква. То ни позволява със сигурност да го разграничим от наоса на църквата от по-ранния период, през който не е имала крила нито от северната, нито от южната страна. Не може да има съмнение, че Г. М. Буботинов, който е от София, е познавал добре старите софийски църкви, включително и църквата „Св. Спас". В 1859 г. М. Буботинов е ученик в I горен клас, в 1863 г. е вече учител, в 1877 г. е член на Софийския общински съвет, а „След освобождението той се занимава главно с обществено-училищна дейност"[76]. Той е бил един от инициаторите за преустрояването и уголемяването на църквата.

От голямо значение за идентифицирането на църквата, заварена от Освобождението, са стенописите в наоса на първата църква. За тези стенописи се узна едва след бомбардирането на същата. Случайно се открива част от фриз с медалиони, намиращи се около нивото на пода на следосвобожденската църква[77]. Дотогава за тези стенописи не се знае нищо. А. Василев „допуска" съществуването на стенописи, но видимо той има предвид „развалената" според него след Освобождението църква[78]. За тези стенописи нищо не знае и К. Иречек, който събира сведения за стара София и с тази цел през 1883 г. „е прегледал всичките стари софийски черквици"[79]. През следващата 1884 г. във връзка с дейността на светогорския монах Пимен в Софийско през XVI в. К. Иречек пише: „Живописът наистина в 16 век е бил подновен в софийските храмове. В нинешните градски черкви има дири от този подновен живопис само в олтара на „Св. Петка Самарджийска" и по стените на „Св. Арахангела" от 1547 г.... в другите е пак отново подновен в най-ново време"[80].

За стенописи в църквата „Св. Спас" от XVI в. или за по-ранни от това време К. Иречек не споменава никъде. Както видяхме, той познава църквата от времето, когато същата е била в процес на преправяне, т. е. когато

клирът и населението са помнели добре възрожденската църква. Той се е познавал добре и с М. Буботинов и ако последният знаеше нещо за разкритите днес стенописи, щеше да му съобщи. Явно е, че тези стенописи са били отдавна засипани и населението и свещениците не са имали спомени за тях, а фризът от медалиони е оставал закрит под мазилката на църквата, дочакала Освобождението на България.

Кога е била възобновена църквата в този вид, в който я заварва Освобождението? От известните досега писмени сведения знаем, че за последен път тя се споменава в 1580 г. и след това отново в 1735 г., т. е. след 155 г. Данните, които руината ни дава, също говорят за продължителен период от време, през който тя е била запустяла. От 1735 г. до 1878 г. името ѝ обаче се среща почти непрекъснато[81] като действуваща църква със свои свещеници и епитропи. В нито едно от многобройните кратки сведения не се споменава нищо за възстановителните работи, но може да се предположи, че възстановяването е станало непосредствено преди 1735 г. Може би за времето преди започване на възстановяването, когато още са събирани помощи за тази цел, ни съобщава следната интересна приписка върху една промология, намерена след Освобождението между църковните книги в църквата „Св. Спас". Съдържанието ѝ е следното: „Светлости Цесарския посилаем и подаем от Кафедри нашея белградския во Светою и Свещенную обител монастир... [повредено] во храм Вознесения господна на службу божию и общему братствусушия обители. Нам же на вечное воспоминание... Подписахом лета господня 1728 авг. 22: въ Архиепископии и митрополии Феатей в Белграде Мойсей Петрович"[82]. Като косвено указание, че „Св. Спас" е била възобновена в едно от първите десетилетия на XVIII в., би могло да се посочи и числото на подарените ѝ книги, най-голям процент от които се пада в годините 1758—1759, когато вероятно църквата вече се е замогнала и е имала отново известност сред населението.

През Възраждането църквата е била вече богата. От осемте софийски църкви тя дава най-голяма помощ за изграждането на новата сграда на църквата „Св. Неделя" — „Св. Крал".

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Към двата най-известни паметника на културната архитектура в София — църквите „Св. София" и „Св. Георги", се прибавя и средновековната църква „Св. Спас", която разкрива непознати досега моменти от историята на архитектурата на столицата ни. По план и главно по композицията на олтарното си пространство църквата „Св. Спас" е единственият засега средновековен паметник в българските земи, а доколкото можахме да установим по достъпната ни литература, тя няма паралели през този период и на Балканите[83].

Значението на църквата „Св. Спас" не се изчерпва само с горното. Нейната архитектурна композиция, както посочихме вече в изложението, представлява синтез от архитектурни елементи и строителна техника, познати на наша територия и преди всичко в София още през античността[84] и през средновековието, като например: от една страна, големите апсиди с широчина на наоса, фланкирани от две колони, а от друга страна, характерното за Втората българска държава архитектурно оформяне на западната фасада — антите и широко използваната в западните български земи по същото време строителна техника от т. нар. клетъчна зидария. Използуването на тези архитектурни белези в Западна България — София, преди османското нашествие е установено за първи път в църквата „Св. Спас". Така тя се явява и като един важен представител на българската средновековна архитектура в тази част на страната — едно стъпало от богатото развитие, чиито отделни звена ще се разкриват в бъдеще.

Изследването на църквата „Св. Спас" ни разкрива и непознати моменти от историята на София през османската власт. Някои от тях ние набелязахме при описанието на етапите, през които е преминало нейното бурно съществуване, опитвайки се да ги свържем с определени исторически събития.

Църквата „Св. Спас" принадлежи към групата църкви, „която ние определяме като напълно самостоятелна група в рамките на широко разпространения тип еднокорабни засводени църкви по нашите земи"[85]. Тази група би могла да бъде назована по-точно „еднокорабни засводени църкви с предапсидно пространство". Наличието на много църкви в един ограничен географски район, с едни и същи характерни белези[86], нека си послужим с думите на Н. Мавродинов, „предполага преди всичко една традиция, после едно развитие, в което особеният творчески дух на страната и местните условия за градеж са наложили по безспорен начин свой отпечатък и са му дали оригинален характер"[87].

В този смисъл ние можем да кажем, че църквата „Св. Спас" принадлежи на Софийската школа в църковната архитектура[88].

БЕЛЕЖКИ

[1] Иречек, К. Стари пътешествия по България от 15–18 столетие. — ПСп, 7, 1884, с. 120.

[2] Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, с. 72, бел. 42.

[3] Иширков, А. София през XIII век. Материали за историята на София. 1912 г., С., № 3, с. 24.

[4] Динеков, П. София през XIX век до освобождението на България. Материали за историята на София, С., 1937 г., № 9, с. 7.

[5] Иречек, К. Цит. съч., с. 119, бел. 1.

[6] Филов, Б. Софийската църква „Св. София", С., 1913; Иванова, В. Две старинни църкви при с. Иваняне. – ИАИ, 8, 1934–1935 г., с. 220.

[7] Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново. – ИБАД, 5, 1915.

[8] Миятев, К. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965.

[9] Мавродинов, Н. Еднокорабна и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в., С., 1931.

[10] Миятев, К. Цит. съч., 196–203.

[11] Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири, бележки и материали. – В: Сб. БАН, 27, 1931.

[12] Кратка история на българската архитектура (КИБА), С., 1965, фиг. 28, 29.

[13] Бобчев, С. История на архитектурата през средните векове, 1973, 16–39.

[14] Антонова, В., Цв. Дремсизова. Аулът на Омуртаг край с. цар Крум, Коларовградско. Археология, 1960, № 2, 29–39.

[15] Станчева, М. Раннохристиянски култови сгради край източната стена на Сердика. — В: Сердика. Т. 1, 1964, 159–168; Иванова, В. Цит. съч.; Михайлов, Ст. Църквата „Св. Петка Самарджийска" в София. — В: Изследвания в чест на Ш. Шкорпил. 1961, 167–178. Стойков, Г. Култови и обществени сгради в Северозападна България. Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 г., С., 1953; Култови и обществени сгради в Трънско, Брезнишко и Кюстендилско. Котленска научна експедиция в Западна България през 1957 и 1958 г., С., 1961.

[16] Bovini, G. Coemeteria basilicale d'eta constantiana a Roma XV croso di cultura sull'arte ravendte e bizantina. Ravenna, 1968, 91–107, fig. 1, 2, 3.

[17] ВИА. Т. 3, 1966, фиг. 34.

[18] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 9.

[19] КИБА, фиг. 20; Велков, Ив. — ГНМ, 1922–1925, с. 197.

[20] Антонова, В. Град Шумен до XV век. Шуменската крепост. С., 1975, обр. 20; Мавродинов Н. Цит. съч., с. 9; Братя Шкорпил. Средновековни черкви и гробници в София. – В: СбНУ, 2, 1890, с. 46.

[21] RL zur BK. p. 234, abb. 8.

[22] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 9.

[23] ВИА. Т. 3, 1966, с. 197, 222, 241, 416.

[24] ВИА. Т. 1, 1958, рис. 511.

[25] Петров, П. По следите на насилието. С., 1972, с. 29.

[26] Кузнецов, А. Д. Тектоника и конструкции центрических зданий. I. М., 1951.

[27] Кузнецов, А. Д. Цит. съч.

[28] Рашенов, А. Месемврийски църкви. С., 1932, 44.

[29] ВИА. Т. 2, 1966, № 2, с. 89, 177, 304, 353, 358, 361; Грабар, А. Болгарская церквь — Гробницы. — ИБАИ. 1, 1921, рис. 24; Bovini, G. Цит. съч., фиг. 1; ВИА. Т. 3, 1966, с. 61, 173, 200, 558, 568; ВИА. Т. 1, 1958, рис. 492; Дероко, А. Монументална и декоративна архитектура у средновековной Срби и Београд, 1953; RL zur BK, Lif. 13/1970, Abb. 5, 6, 10; RL zur BK, Lif. 15/1971, Abb. 4, 56, 9, 10, 14, 15; Антонова, В. Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на хан Омуртаг при гара цар Крум (Шуменско). – Археология, 1968, № 4, 52–66, обр. 2.

[30] Иванова, В. Стари църкви и манастири в българските земи (IV–XII). — ГНМ, 1922–1925, с. 458, обр. 299.

[31] Вж.: „Hellas" – RL zur BK, Lif 16/1971, 1121–1189 и „Hosios Lukos" – RL zur BK, Lif. 18/BL III, 161–320, 264–318.

[32] RL zur BK, Lif. 16/1971, p. 1122, abb. 8.

[33] Цончев, Д. Една новооткрита базилика в Хисаря. — ГПНБМ, 1937–1939, с. 187.

[34] Иванова, В. Цит. съч., с. 501; Тонев. Мощехранителница от с. Перивол. — ИБАИ. Т. 8, 1935, с. 218; Мутафчиев, П., Ю. Господинов. Базиликата при Чобан-дере, Ескиджумайско. — ИБАД. Т. 7, 1919–1929, 15–37.

[35] Шкорпилови, Х. и К. Древнобългарски паметници. — ИБАД, 1921, кн. 7, 22–25.

[36] Филов, Б. Цит. съч., 71–72.

[37] RL zur BK, 1970, Abb. 3.

[38] RL zur BK, Lif. 16/1971.

[39] Кондаков, Н. Византийские церкви и памятники Константинополя, 1886, с. 29, 33, 90, 133, 209, 220.

[40] Разкрита от Й. Чангова.

[41] Василева, Д. Шест средновековни църкви в района на София. – МПК, 1972, № 4.

[42] ВИА. Т. 3, 1966; с. 474.

[43] Пак там; Василева, Д. Цит. съч.

[44] Holtzinger, H. Die Altchristliche Architektur im systematicher Darstellung. Stuttgard, 1889, p. 90.

[45] За олтарните прегради: Вж. Лазарев, В. Н. Византийская живопись. М., 1971, 110–126.

[46] Пак там, с. 118.

[47] RL zur BK, Lif. 15/1971, p. 969.

[48] Димов, В. Цит. съч.

[49] Миятев, К. Цит. съч. с. 218, според автора „построена преди 1624 г."

[50] Михайлов, Ст. Цит. съч.

[51] Пандурски, В. И. Стенописите в Илиенския манастир край София. — ИИИ, 13, 1969, с. 5, 16.

[52] Василева, Д. Цит. съч., с. 23.

[53] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 270.

[54] Василева, Д. Антите в еднокорабните църкви от Западна България (непубликувана).

[55] Василева, Д. По въпроса за датирането на сградите с клетъчен градеж в София. Векове, 1977, № 5.

[56] Василева, Д. По въпроса за вкопаването на църквите по време на османското владичество. Векове, 1979, № 3.

[57] Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска (1948–1951). – ИАИ, 20, 1955, с. 115; Василева, Д. Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. – В: Архитектура на Първата и Втората българска държава, СТИГА БАН, 1975, 290–291; Цончев, Д. Новооткрити старини в Пловдив. — ГНАМП, 2, 1950, с. 254; Бербенлиев, П. Църквата „Св. Богородица" в гр. Пазарджик. – ИИГА, 1962, № 16, с. 165.

[58] ВИА. Т. 3, 1966, с. 529, 623, 630, 334.

[59] Пак там, с. 472.

[60] Миятев, К. Цит. съч., 178, 179.

[61] Герлах видял дъсчени иконостаси в селата Ветрен и Драгоман. Вж.: Иречек, К. Цит. съч., с. 113, 120.

[62] История на България. Т. 1, С., 1971, с. 267.

[63] Бертрандон де ла Брокиер, който минал през София в 1433 г., пише, че е открит град, т. е. без крепостни стени. Вж. Иречек, К. Цит. съч., с. 117, бел. 2.

[64] Вацов, Ст. Градиво за сеизмографията в България – ПСп, 19, 1908, с. 129.

[65] Дринов, М. Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество. – ПСп, 7, 1884, с. 5.

[66] Динеков, П. Цит. съч., с. 7.

[67] До такъв извод води текстът на Герлах. Вж. Иречек, К. Цит. съч., 117–118.

[68] Иширков, А. Цит. съч., с. 24.

[69] В 1557 г. (К. Иречек, цит. съч. с. 11, бел. 3), в 1560 и 1585 г. (Ст. Вацов, цит. съч., с. 129).

[70] Иширков, А. Цит. съч., с. 37.

[71] Пак там, с. 24.

[72] Василев, А. Черковно строителство в София до Освобождението. С., 1939, с. 21.

[73] Пак там, с. 24.

[74] Иречек, К. Цит. съч., с. 120.

[75] Спространов, Е. Бележки и приписки по софийските църкви. – СбНУ, 22–23, дял I, С., 1906–1907, с. 15.

[76] Динеков, П. Цит. съч., 250–251.

[77] Медалионите са снети от художника реставратор

К. Йорданов и се пазят в Музея за история на София.

[78] Василев, А. Цит. съч., с. 23.

[79] Иречек, К. — ПСп, 5, 18831, с. 132; ПСп 7, 1884, 118—120; „Утро", год. 1, 1892, № 2—3, 23—27; № 7—8, 103—105; № 9—10, с. 149.

[80] Иречек, К. Софийски старини. — ПСп, 5, 1883, с. 130.

[81] Иречек, К. Стари пътешествия..., 117—118, бел. 1.

[82] Спространов, Е. Цит. съч., с. 18. Приписка върху апостол, печатан в Москва в 1704 г.

[83] Близки, но не идентични олтарни решения намираме в Румъния. Всички те са по-късни от църквата „Св. Спас" и датират от кр. на XIV — нач. на XV в. до средата на XVII в. (ВИА. Т. 3, 1966, 474—488). Като имаме предвид тесните политически, икономически и културни връзки между България и отвъддунавските земи преди и след османското нашествие, може да се допусне, че те представляват по-нататъшно развитие на софийските църкви.

[84] Като възможен прототип на църквата „Св. Спас" би могла да се разглежда една еднокорабна църква с трансепт от IV в., открита в София. Станчева, М. Цит. съч., обр. 1. Църквата е имала дървен покрив, поради което стените ѝ са относително тънки и рамената на трансепта излизат слабо навън. Ако покрием този наос със свод, рамената ще останат в дебелината на стените. В тази връзка „Св. Спас" би могла да бъде определена като еднокорабна, засводена църква с трансепт.

[85] Василева, Д. Шест средновековни църкви..., с. 20.

[86] Подготвяме за печат изследвания на нова група църкви от същия тип, а именно: църквите „Св. Петка Стара" и „Св. Илия" в Илиенския манастир в София. „Св. Ив. Рилски" в Куриловския манастир и „Св. Арахангели" в Буховския манастир.

[87] Мавродинов, Н. Еднокорабната..., с. 151

[88] Изказвам голяма благодарност на ст. н. с. Магдалина Станчева, ръководител на разкопките и проучванията на Сердика, за това, че ми предостави за проучване и публикуване средновековната църква „Св. Спас".

Дафина Василева

ЦЕРКОВЬ СВ. СПАСА В СОФИИ

(Резюме)

Раскопки и исследования внутри и около церкви св. Спаса, проведенные в 1974—1976 гг. сотрудниками Музея истории Софии, дали возможность сделать полное архитектурное изучение памятника.

На основании архитектурно-конструктивного анализа и письменных исторических документов установлено ее долголетнее существование и определены этапы истории ее строительства, что способствовало более точной реконструкции ее первичного вида. Церковь относится к наиболее простой форме церковной архитектуры: к типу однонефных, одноабсидных церквей с предабсидным пространством, без притвора, с одним входом и антами на западном фасаде, покрытыми цилиндрическим сводом. Основание церкви выполнено бутовой кладкой, с использованием связывающей известковой смесью, и местами покоится на каменной стене античной Сердики. Стены возведены способом т. наз. клетчатой кладки (из камня и кирпича). С внутренней стороны, по их протяжению, была пристенная кирпичная аркада. Из кирпича построены и ниши протезиса, диаконикона, также две колонны к абсиде и сводам. Стены были покрыты фресками, а пол имел кирпичную настилку.

Сравнительный историко-архитектурный анализ распределения и метода объемного строительства доказывает, что церковь св. Спаса построена не позднее XIII в. Во время зондажных исследований было установлено, что разрушительные процессы за века существования церкви вызвали необходимость в ряде переделок ее распределения и структуры.

Исследование церкви св. Спаса выявило неизвестные до сих пор моменты истории архитектурных памятников нашей столицы. По распределению и прежде всего по композиции алтарьного пространства, ее первичный вид в настоящее время является единственным средневековым памятником, не имеющим параллелей не только в Болгарии, но и на Балканах. Исследование раскрыло неизвестные события из истории Софии в период османского владычества. Некоторые из них связаны с историей строительства церкви.

Dafina
Vasileva

L'EGLISE „SAINT-SPAS" A SOFIA

(Résumé)

Les fouilles et les recherches effectuées au cours de 1974—1975 dans et autour de l'église „Saint-Spas" par les collaborateurs du Musée de l'histoire de Sofia donnèrent la possibilité d'une étude architecturale complète du monument.

A la base de l'analyse architecturale et constructive et des documents historiques, on établit sa longue existence, les étapes de son histoire architecturale, ce qui permet la reconstruction de l'image initiale de l'église. Elle appartient au type le plus simple des églises à une nef, à une abside avec un espace préabsidal, sans porche, avec une entrée et des antes à la façade occidentale, recouvertes d'une voûte cylindrique. Ses fondements sont en pierres liées d'une solution de chaux et de sable. Par endroits ils surmontent des restes des murs antiques. Les murs de l'église sont exécutés avec la maçonnerie ainsi nommée „en cellules" (pierre et briques). A l'intérieur, une arcade en briques longeait les murs. Les niches de prothésis, le diakonikon, les deux colonnes vers l'abside et les voûtes sont aussi faits en briques. Les murs étaient couverts de fresques. Le plancher avait un revêtement en briques.

L'analyse historique et architecturale du plan et du mode de la construction volumétrique prouve que l'église „Saint-Spas" fut construite au plus tard au XIIIe s. Les sondages prouvent qu'au cours de son existence séculaire, de maintes reconstructions du plan et de la structure furent effectuées.

L'étude de l'église „Saint-Spas" révèle des moments inconnus jusqu'à maintenant de l'histoire des monuments architecturaux de Sofia. Par rapport au plan et surtout par rapport à la composition de l'espace de l'autel, son archétype est pour l'instant unique et sans parallèles parmi les monuments moyenâgeux pour les terres bulgares, mais aussi pour les Balkans. Son étude découvrit de même des événements inconnus de l'histoire de Sofia pendant la domination ottomane, une partie desquels fut liée avec les différentes reconstructions de l'église.

Магдалина Станчева,
Весела Писарова

КОЛЕКЦИЯ ОТ ПРЪСТЕНИ В МУЗЕЯ ЗА ИСТОРИЯ НА СОФИЯ

От всички накити, които човекът използува от най-ранни времена до наши дни, пръстенът е може би най-тясната и лична връзка с лицето, което го носи. Пръстенът е почти винаги носител на символика, белег на индивидуалност. Фактът, че той украсява или просто че се носи на ръката — главен орган на действие, вече го натоварва с по-особено съдържание и по-интимна връзка с неговия притежател.

Проникването до първоначалната идея на пръстен от определен вид невинаги е лесно. Най-трайният му смисъл се е съхранил в своята основна същност и до днес. Това е идеята за свързване и обвързване, вложена в затворения кръг на една халка. Много други идеи и функции са заложени в пръстените с по-сложна форма и украса. В много случаи елементът, който сега определяме като украса, първоначално е носител на някакъв символ, на апотропеично или заклинателно значение, на индивидуален знак на личността, доведен покъсно до изписване на името или монограм.

Ролята на пръстена като украса се развива успоредно с неговото символично съдържание. Няма съмнение, че при много пръстени и през античността, и през средновековието декоративният елемент става толкова значителен, че се превръща в главно тяхно качество. Но дори когато това качество доминира при изработката, носенето на пръстена го натоварва допълнително с цялата многозначност на индивидуализирания накит. Многобройни са случаите, засвидетелствувани в историческите източници и фолклора, за правата и доверието, които се оказват на едно лице чрез предаването на пръстен, който е собственост на друго лице. Подобна практика за останалите накити не съществува.

Сред археологическите находки пръстените се срещат сравнително често. Но те далеч не са многобройни в музеите, които комплектуват своите археологически фондове чрез разкопки. Най-често те се откриват в гробове като част от погребалните накити. В пластовете на античните и средновековните селища, главно в градовете, те попадат случайно, обикновено изгубени от собствениците им. Рядкост са в инвентара на жилища или работилници. Твърде често е присъствието на пръстени в укрити съкровища. Тогава те са или от благороден метал, или със скъп камък, или с особена художествена стойност.

Големите колекции от пръстени в световноизвестни музеи са набавени главно по антикварен път. Много от българските музеи притежават значителен брой пръстени, но нито една музейна колекция от този вид накити не е публикувана изцяло.

Колекцията от пръстени на Археологическия отдел в Музея за история на София се състои от 134 екземпляра. Тя е създадена в сравнително кратък период от време — около 25 години. Голяма част от находките са случайни. Една част от пръстените произхождат от гробове, повечето от които са нарушени. В хронологическо отношение колекцията обхваща времето от първите столетия на нашата ера до първата половина на XIX в. Преобладават късносредновековните пръстени.

Ценността на колекцията като цяло се състои преди всичко във възможността да се изследват еднородни накити от едно и също находище (Сердика — Средец и близката околност). По качество съдържащите се в тази колекция пръстени са неравностойни помежду си, но преобладават скромните, направени от прост метал, които не се отличават с поспециална майсторска и художествена изработка. Точно в това своеобразие на колекцията се съдържа и едно от особените й достойнства, защото тя дава информация за масовия накит, за пръстена на обикновения гражданин.

Анализът на състава на колекцията доведе до образуването на твърде характерни групи, които безспорно са свързани с местни работилници и дори могат да се определят като изделия на едни и същи майстори. Това е второто съществено достойнство на колекцията.

Софийските пръстени дават и редица интересни данни за символната украса, свързват се с находки от други градове в нашата страна.

Единични екземпляри представляват без съмнение много добри произведения на ювелирното изкуство. Само три пръстена са златни. Те са от последния период на времето, което колекцията обхваща.

В София са намерени и такива великолепни златни пръстени печати като Витомиро ча и Ходоровия, произхождащи от гробове дър квата „Св. София“[1].

Обикновено златният пръстен се предава по наследство. Поради високата стойност на метала, повреденият или излезлият от мода

пръстен без съмнение се е преработвал, както това се практикува и сега. Не е без значение фактът, че намерените в София златни пръстени се отнасят към епохата на Втората българска държава[2] или към времето на замогване на българи от София през османското владичество.

Най-добрите, художествено изработени пръстени от колекцията са от сребро. При тях са отразени възможностите и постиженията на ювелирното изкуство в течение на няколко столетия — от късното средновековие до Възраждането. С малки изключения формата и декорацията на сребърните пръстени се среща и при медните, и при бронзовите, при това обикновено те са изпълнени също така грижливо. Явно е, че само материалът е изменял стойността на пръстена за масовия потребител, за когото са били достъпни тези медни и бронзови изделия. Но и за тях е полагано също така старание и умение. Впрочем това е отличителна черта за българските накити от епохата на османското владичество. Изпълнени от по-евтин метал, те са сложно и богато украсени. В този смисъл медните и бронзови пръстени, които са и най-много на брой в колекцията (72), отразяват добре типовете, формата и декорацията на всички пръстени. В много случаи изработените от бронз, мед и сребро са изпълнени съвършено еднакво, което показва, че не се прави разлика при различните метали. Изглежда, че е така и при златните и сребърните пръстени. Един от златните софийски пръстени (кат. № 103) се повтаря точно в сребро (кат. № 104), а и останалите два от злато имат близки паралели от по-евтини метали.

Няма съмнение, че колкото по-прост и елементарен е един пръстен, толкова по-малко данни за датиране предоставя той. В този смисъл софийската колекция е трудна. Но, от друга страна, белезите, които отличават пръстените от една епоха и специално средновековните, са твърде характерни.

Както ще видим при разглеждането на пръстените по групи, твърде малко от тях остават със съвсем неопределена датировка.

Античните пръстени са 3 бр., средновековните (включително късносредновековните) — 72 бр. и към епохата на Възраждането се отнасят 55 бр.

Някои особености позволяват да се разграничат женските от мъжките пръстени. Това е преди всичко диаметърът на халката, когато няма друга характеристика, често украсата и знаците върху плочката, име в някои случаи, а също специалното предназначение на някои от тях.

Като се проследи съотношението между женските и мъжките пръстени хронологически, наблюдава се следното: през средновековието преобладават женски пръстени от по-евтин материал (мед и бронз). От XV—XVI в. нататък броят на мъжките пръстени се увеличава. Средновековните женски пръстени имат чисто накитно значение, към което се добавя символиката на орнамента. Мъжкият пръстен има характер на накит с доста определена индивидуализация, т. е. по-тясно свързване с лицето, което го носи — най-често пръстен печат. Това последно качество особено силно се изразява при пръстените от XVIII и XIX в. През тези две столетия женският пръстен запазва преди всичко функцията си на украса, като губи почти напълно магичното си или апотропеично значение. Може да се каже, че след XV в. пръстенът става необходимост за деловия гражданин, човека с градска професия — занаятчия, търговец. Всъщност откриването на по-голям брой пръстени от този вид отразява нарастването по брой на лица с нараснало самочувствие и значение в живота на града.

Обединяването на пръстените в групи — типове и видове — е направено не въз основа на един признак, например формата на плочката, връзката между плочката и халката, разположението и характера на украсата и др., а въз основа на съвкупност от признаци. Разпределянето по един признак би довело до формална класификация, тъй като той може да се среща в различни епохи и при различни видове пръстени. Напротив, групирането по няколко признака веднага очертава близки или съвсем еднакви групи от пръстени. Те с много по-голяма вероятност могат да бъдат определени хронологически. За тяхната датировка може да се съди както по данни, свързани с намирането им, така и по паралели.

Типовете и видовете показват наличие на трайни, валидни за различни епохи, начини на изработка и украса, които са общи характеристики при този накит. Обаче за всяка епоха може да се установят типични съчетания на отделни, повече или по-малко традиционни елементи. Не е без значение и това, че функционалните изисквания при пръстена създават също общи за всички времена форми.

I. ХАЛКИ

1. Обикновени халки — 10 бр. (кат. № 1—10)

От доброкачествено сребро са изработени 4 бр., от сребро с примеси — 2, от мед — 1, от бронз — 3.

По начин на изработка халките са два вида: отворени, т. е. такива, при които двата края не са запоени, а само доближени и затворени, при вторите краищата са запоени или халките са излети цели в калъп. Забелязва се, че всички отворени халки от колекцията са сребърни, а затворените са от бронз и мед. Според някои изследователи отворените халки са изработвани от най-евтин метал, и то с обредно предназначение — за погребения[3]. Както се вижда от софийската колекция, отворените халки са от сребро, следователно причината за изработването на отворени халки се крие другаде. Според нас имат значение чисто практически нужди: пръстенът да се стеснява

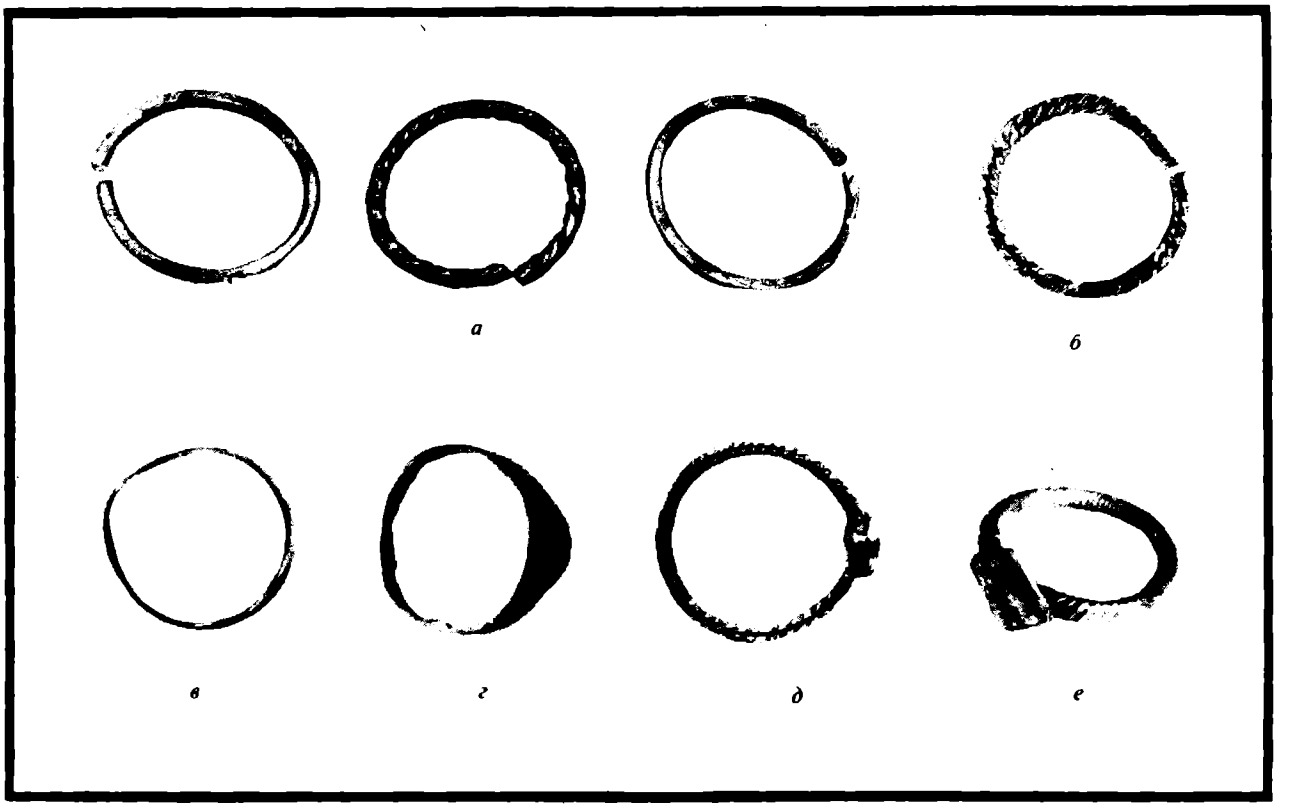

Обр. 1 Група I—1, 2, 4, кат. № 7, 10—12, 69, 70.

или разширява по размера на пръста; да се подготвят пръстени за пазара, а не по поръчка, които биха отговаряли на нуждите на различни купувачи. Така по-скъпият, ценен пръстен може да се предава и носи от различни лица.

Седем халки са от сребърна или медна тел, оформени чрез огъване на необходимия отрязък (кат. № 1—4, 7, 8, 10; обр. 1*а*). Само три са от бронз (кат. № 5, 6, 9), отлети вероятно в каменни калъпи. Сечението на тела е кръгло или четириъгълно. При три от сребърните халки (кат. № 1, 7, 10; обр. 1 *а, б*) телта е предварително усукана. Медната халка (кат. № 4) има триъгълно сечение и е украсена чрез коване с насечки, които имитират усукване. Усукването или неговото наподобяване се смята за късноримска и византийска традиция[4].

Халките, този най-обикновен тип пръстени, са използувани през всички епохи и навсякъде. У нас те се срещат често в селищата и некрополите[5]. За софийските халки само находищата дават основание за датиране. Един от усуканите пръстени (кат. № 7; обр. 1 *а*) е намерен в късноантичното имение в квартал „Обеля“ и се датира в IV или до средата на V в. Четири пръстена (кат. № 1, 2, 3, 4; обр. 1 *а*), единият от които (кат. № 4) имитира усукване, са намерени в некропола на църква от Втората българска държава, открита под западния тротоар на бул. „Г. Димитров“, срещу ЦУМ. За останалите пръстени-халки (кат. № 9, 10; обр. 1 *б*) датировката се подсказва от съпътствуващите находки. Те могат да се отнесат към периода от XV до XVIII в. включително.

2. Плоски халки с уширение — 2 бр. (кат. № 11—12).

Двата пръстена (обр. 1 *в, г*) от този тип са от различен метал — сребро и мед, но еднакво изработени: от пластинка с дебелина около 1 mm е изрязана триъгълна ивица. Двата ѝ края са запоени, така че се оформя халка, която има триъгълно уширение по единия ръб. Изработката на тези два пръстена е толкова близка и може да се допусне, че са от една работилница и дори от един майстор. Своеобразната триъгълна форма на горната страна на пръстена напомня известния тип предпазни пръстени за стрелба с лък[6]. Но тук това уширение има само декоративен характер, още повече диаметрите на пръстените показват, че са женски.

Горната повърхност на медния пръстен е украсена с гравирани защриховани триъгълници (обр. 1 *г*).

Находищата навеждат към XVI—XVII в.

3. Обла халка с удебеляване — 1 бр. (кат. № 13).

Този лек сребърен пръстен се отличава от останалите халки по значителното удебеляване на разширената около 1/3 част от халката. Това е всъщност единствената му украса.

4. Усукани халки с припоени украси — 2 бр. (кат. № 69—70)

Два пръстена (обр. 1 *д, е*) от усукана сребърна тел са допълнително украсени с прилепено топче (кат. № 69) и ромбовидна плочка (кат. № 70). Явно е, че усуканите халки са се смятали за по-ценни и са се изпълнявали от сребро, в някои случаи допълнени с друга украса.

Единият от пръстените (кат. № 70) може да се датира от времето на Втората българска държава, за което подсказва местонамирането му — некрополът на църква, открита под бул. „Г. Димитров", срещу ЦУМ.

II. ПРЪСТЕНИ С ПЛОЧКИ

Това са най-често срещаните пръстени — общо 74 екземпляра. Те са от различен материал, различни по качество, по форма на халката и плочката, по наличие или липса на украса и по нейните мотиви. Тяхното голямо разпространение може да се обясни с възможността за разнообразна украса, която ги индивидуализира и позволява да се вложи определено съдържание, понякога символично. В много случаи тези пръстени имитират пръстени с камък — 14 броя, разгледани в група III.

Плочката е повече или по-малко изпъкнало разширение на халката или е изработена отделно и припоена към нея. Халките се различават по ширина и сечение. При някои от тях на противоположната на плочката страна има пъпка щитче. То играе ролята на своеобразна опорна част на пръстена. Съществени разлики има при връзката на халката с плочката. По форма плочките са кръгли, овални, правоъгълни, многоъгълни или с форма на розета.

От 74 пръстена с плочи само 11 не са гравирани. Някои пръстени имат силно изтрити плочки, но следите от първоначална украса са сигурни. Явно е, че и майстор, и купувач са проявявали предпочитание към гравирания пръстен.

Важна характеристика за тези пръстени е гравираният мотив. Затова по-долу описаните видове са обединени най-вече по този признак.

1. Пръстени с плочки с гравиран квадрат — 8 бр. (кат. № 14—21).

Това са бронзови, изляти в калъпи пръстени, чиято халка се разширява постепенно и преминава в четириъгълна плочка. Гравировката е изпълнена след отливането с отделни къси черти. Мотивът квадрат е очертан с двойни или тройни линии, разположени косо към страните на плочката. Най-простият вариант е само с очертан квадрат (кат. № 14—16; обр. 2 *а, б,* 3). При други три пръстена в полето на квадрата е гравирана зигзаговидна линия (кат. № 17—19; обр. 3, 4 *а*). При един екземпляр зигзаговидна линия рамкира плочката (кат. № 21; обр. 3), а при един друг двете квадратчета се засичат (кат. № 20; обр. 3, 4 *б, в*).

Тези находки произхождат от некрополите, разположени около две средновековни църкви. Те са от времето на Втората българска държава, но животът им продължава и през османското владичество. Пръстените са от постари, разрушени гробове и има основание да се датират в XIII—XIV в.

Подобни пръстени са открити в некропола на р. Лева, Врачанско, и са датирани в XII—XIV в.[7]

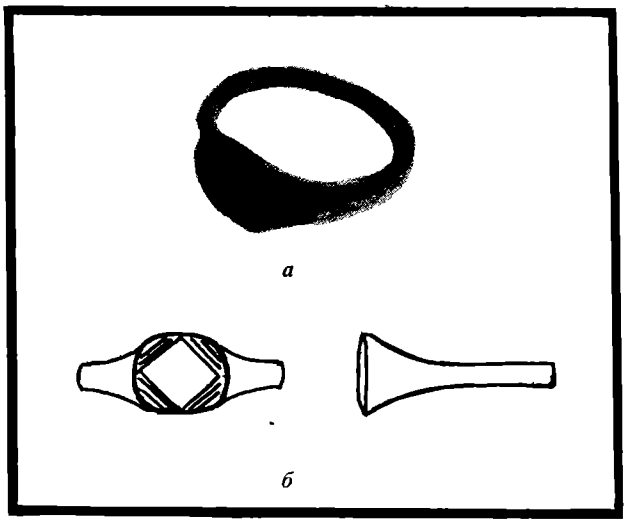

Обр. 2 Група II—1, кат. № 14, 16.

2. Пръстени с плочка с гравиран четириъгълник, обиколен с лъчи — 6 бр. (кат. № 22—27).

Пръстените от тази група са бронзови, отлети в калъпи. Украсата е изпълнена след отливането с къси единични врязвания. Пръстените имат тесни халки и кръгли или овални (в един случай правоъгълна) плочки. При три почти еднакви екземпляра (кат. № 22, 23, 25; обр. 4 *г, д,* 5) върху плочката е гравирано квадратче с диагонал, а полетата около него са запълнени с къси успоредни черти — лъчи. С по 1 екземпляр са представени следните варианти: правоъгълник, запълнен с хоризонтални и ветрикални черти и ограден с коси лъчи (кат. № 26; обр. 6 *а*); два вписани един в друг правоъгълника, между които са нанесени коси черти (кат. № 27; обр. 6 *б*); правоъгълник, запълнен с черти и с лъчи само от двете страни (кат. № 24).

Тези пръстени произхождат от некрополите на църквата „Св. Спас" и на църквата, открита на бул. „Г. Димитров" срещу ЦУМ, между ул. „3 април" и „Трапезица". Един пръстен от тази група е намерен при разкопки на ул. „Цар Калоян" в гроб до църквата „Св. Николай Мирликийски". Всички те могат да се отнесат към XIII—XIV в.

Подобни пръстени притежава Историческия музей в Хасково[8].

3. Пръстен с плочка с гравиран кръст — 1 бр. (кат. № 79).

Този пръстен с неправилна, удебелена на три места халка и също така неправилна шестоъгълна плочка е отлят цял, от бронз. Върху плочката му е гравиран с тройна зигзаговидна линия равнораменен кръст (обр. 6 *в*). Изработката е много груба, а украсата е изпълнена елементарно. Местонамирането на пръстена в средновековната част на некропола подсказва датировката му — от времето на Втората българска държава.

Пръстени с подобна украса върху плочките са известни от Врачанско[9].

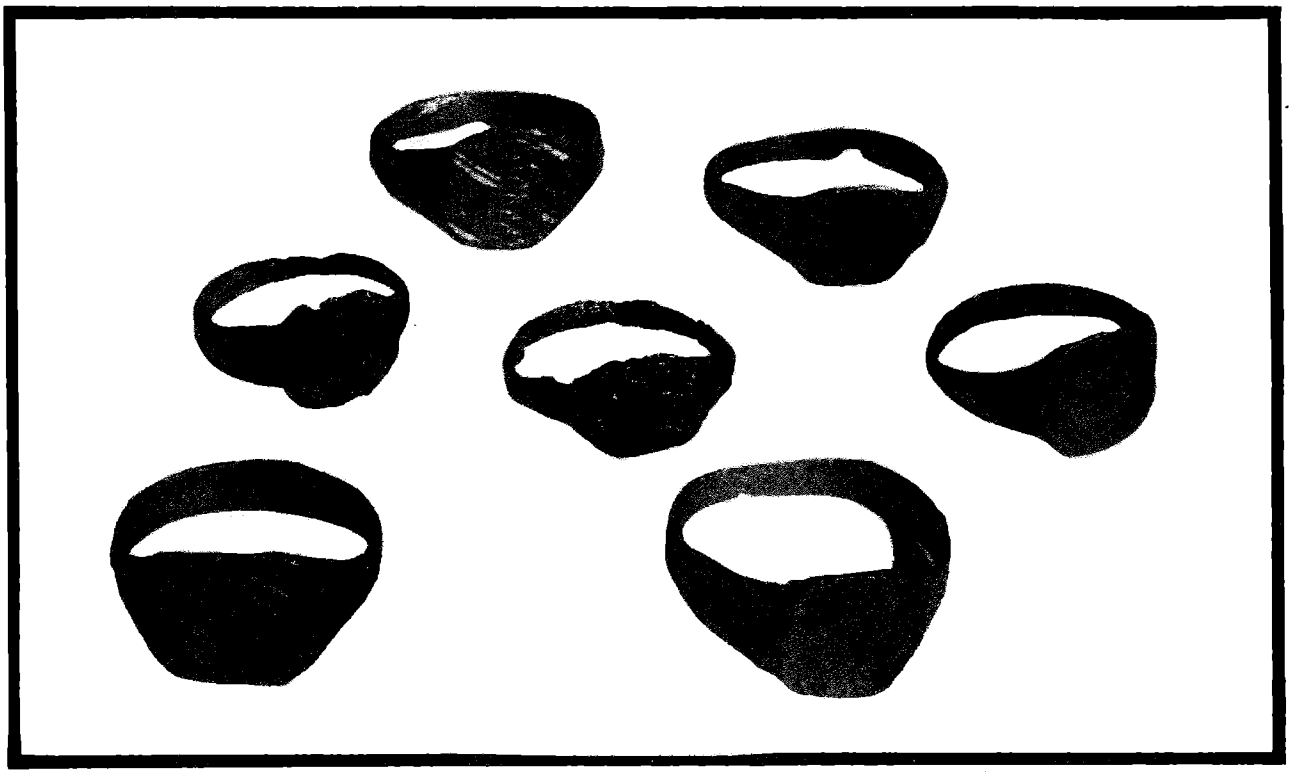

Обр. 3 Група II—1, кат. № 14—21.

4. Пръстени с плочка с гравирана четирилъчна звезда — 2 бр. (кат. № 28, 29).

Имат заоблена, плътна и леко разширена халка, която преминава в плътна кръгла плочка. И двата са бронзови, лети. Гравираната украса е нанесена след това. При единия (кат. № 29; обр. 6 *г*) украсата на плочката е почти изтрита. При другия (кат. № 28; обр. 2 *а, б)* полетата в звездата и около нея са запълнени с къси черти. И при двата пръстена халката от двете страни на плочката е украсена също с къси успоредни черти.

Обр. 4 Група II—1, 2, кат. № 17—20, 22, 23, 25.

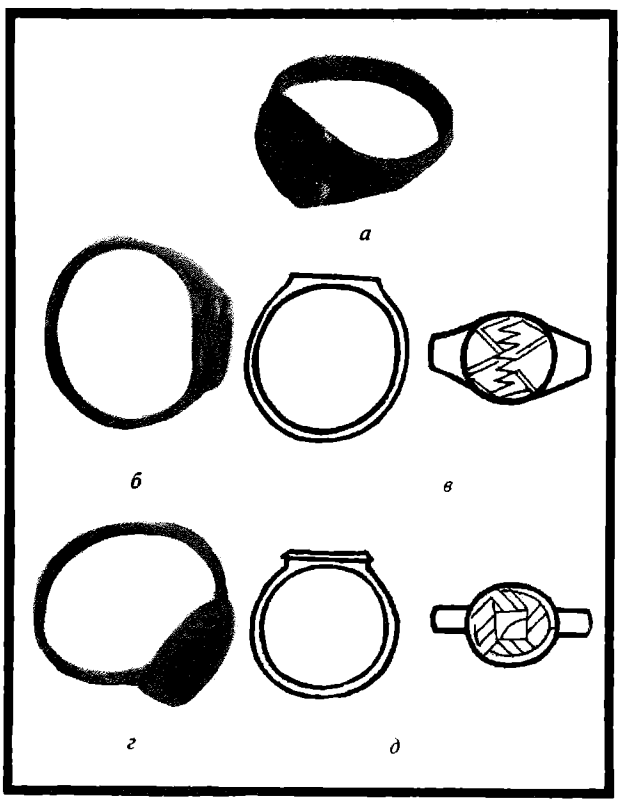

Открити са в некропола на църквата „Св. Спас". Поради липса на по-точно датиращи данни трябва да се отнесат в широки хронологични граници — XIII—XVIII в.

Подобни пръстени са открити и на други места у нас[10], а един непубликуван се съхранява в ОИМ — Хасково[11].

5. Пръстени с плочка, с гравирана четириъгълна звезда към украсена халка, с щитче — 4 бр. (кат. № 30—33).

Тези сребърни пръстени (обр. 6 *е, ж, з*, 7 *а*) се различават по общия си облик от предната група. Те имат заоблена халка с пъпка-щитче отдолу. Прилежащите към плочката части на халката са разширени и оформени релефно, с гравиран растителен мотив — лале или лотос. Звездата върху плочката е изпълнена погрижливо, отколкото при група 3. При един пръстен тя наподобява четирилистна розета.

Формата и украсата на халката на тези пръстени спада към един сравнително късен тип. Както местонахождението им, така и някои паралели насочват към една и съща датировка — XVI—XVII в.[12]

Пръстените от тази група имат няколко общи елемента, които подсказват, че са работени в едно ателие.

6. Пръстен с плочка с петлъчна звезда — 1 бр. (кат. № 34).

Пръстенът е сребърен (обр. 7 *б*), с тясна халка и кръгла плочка. Изработен е чрез отливане, а украсата е гравирана. Полетата

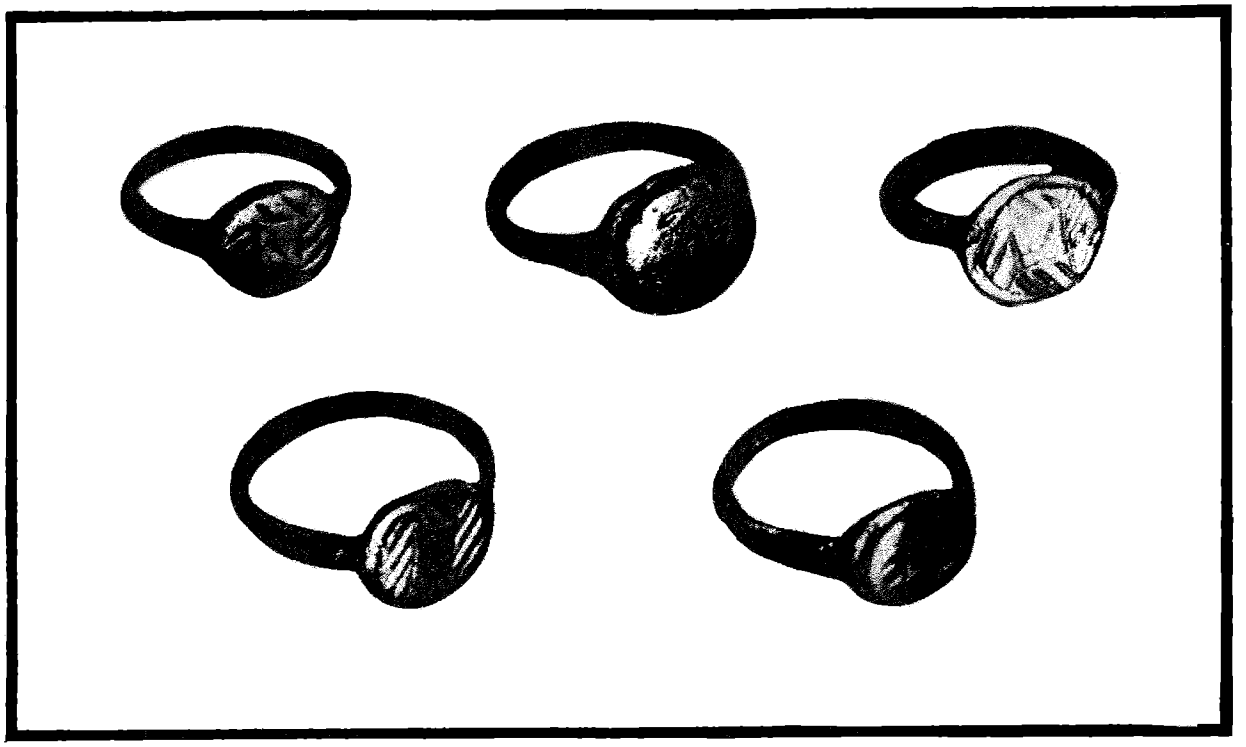

Обр. 5 Група II—2, кат. № 22, 23, 25.

във и около звездата са запълнени с чертици. Пръстенът е открит в некропола на църквата „Св. Спас" и може да се датира в широките граници XIII—XVII в.

7. Пръстени с плочка с мотив „птиче око" — 4 бр. (кат. № 35—38).

Пръстените са бронзови, отлети в калъпи. Три са с постепенно разширяващи се халки и квадратни плочи (кат. № 35—37; обр. 7 *в, г, д*), а един — с тясна кръгла халка и удължена правоъгълна плочка (кат. № 38; обр. 7 *е*). Гравировката е изпълнена с циркул. Мотивът се повтаря по четири, по три и по два пъти на плочка.

Местонамирането на първите три пръстена до средновековни църкви ги датира към XIII—XIV в.

Този мотив се среща често в различни комбинации върху плочките и халките на пръстени през цялото средновековие[13].

8. Пръстени с масивни профилирани халки и плочки — 4 бр. (кат. № 39—42).

Формата на халката е обща при тези пръстени, изработени от бронз (кат. № 39—41). Два от тях с плочка във форма на розета имат дълбоко гравирани мотиви и по всяка вероятност са служели за печати. Това се подсказва и от формата, и от индивидуалните неповтарящи се мотиви (обр. 7 *ж, з*). При единия — основният елемент е волута, при другия — елипса, разделена с права линия, вписана в квадрат. Близка по мотив до втория пръстен е украсата на третия, при който елипсата, вписана в ромбовидно поле, е също засечена в средата. Халките са украсени с нарези.

Към тази група по форма на халката и плочката спада един пръстен от оловна сплав (кат. № 42), на чиято плочка не личи украса.

Формата и стиловите особености на тези пръстени се отнасят към XV—XVII в. У нас подобни пръстени се свързват с чипровските златари и се датират също от XVI—XVII в.[14] Срещат се и в други райони на страната[15].

9. Масивни пръстени, украсени с волути и плетеници — 5 бр. (кат. № 51—55).

Това са 4 сребърни и 1 бронзов пръстен, изработени чрез отливане. Те имат широки плътни халки, които се разширяват в удебелена овална или бадемовидна (кат. № 55) плочка. На долната страна имат пъпка-щитче.

Три от сребърните пръстени (кат. № 52—54) имат много общи белези. Върху плочката на един от тях са гравирани волути (кат. № 52; обр. 8 *а*). Украсата на другите е силно изтрита от дълга употреба и не личи. По вертикалните стени на плочката и прилежащите към нея части на халката са гравирани плетеница и зигзаговидна линия (кат. № 53; обр. 8 *б*). При два от пръстените тази украса е доста изтрита (кат. № 52, 54; обр. 8 *а, в*). Четвъртият пръстен (кат. № 51; обр. 8 *г, е*), който е от бронз, има подобна украса от волути, а по вертикалните стени и халката — пояси с насечки, имитиращи плетеница, „шнур".

Украсата на тези 4 пръстена не е еднакво третирана нито като елемент, нито като композиция. Докато при трите сребърни пръстена формата и украсата са близки и те според нас са със сравнително най-ранна датировка в тази група — XIV в., четвъртият пръстен носи на плочката си един разпаднал се вече мотив, който не е схванат от майстора като обичайната и добре позната комбинация от волути. Украсата на прилежащите към плочката части на халката се свързва с някои пръстени от София и страната, които се

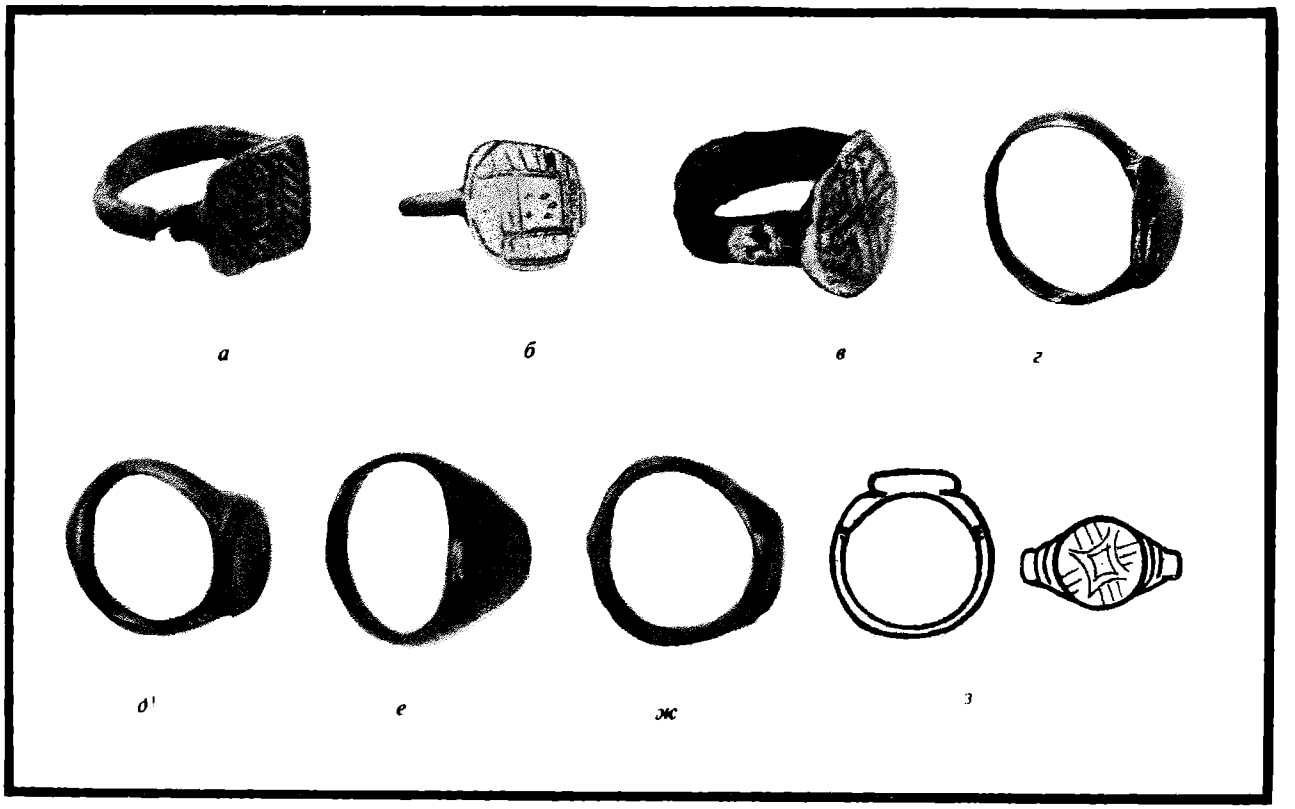

Обр. 6 Група II—2, 3, 4, 5, кат. №26—32, 79

датират от XV в. нататък[16]. При тях косите нарези, разположени в пояси, заместват старата плетеница или зигзаг.

Пръстени от този вид са намерени у нас[17] и в Сърбия[18]. Мотивът волути се смята от някои автори характерен за втората половина на XIV в., а плетеницата и нейната имитация — за първата половина на XIV в. и се приема от тях за византийско влияние[19]. Но такова обяснение ни се струва вече твърде ограничено, като имаме предвид многобройните паралели, които могат да се открият за тези мотиви в най-различни прояви на приложно-декоративното изкуство у нас. Най-близки по време са изделията на сграфито керамика с такива мотиви[20]. Така че в случая сигурно се отнася за прехвърляне на тези широко разпространени мотиви и върху изделия на златарството, каквито са пръстените.

Последният пръстен от тази група (кат. № 55; обр. 8 *д, ж*) се отличава от останалите и по форма (триръба халка, бадемовидна плочка), и по характера и изпълнението на украсата. Върху плочката и прилежащите ѝ части на халката симетрично е развита източната плетеница „руми", изработена чрез издълбаване на фона, запълнен със зелен емайл. Както мотивът, така и системата на сплитането му напомнят познати украси върху източни съдове, мрамор, щук и др.[21] Този мотив навлиза широко и в украсата на ръкописните книги от XV—XVII в. Употребата на емайл с тази техника позволява пръстенът да се датира в XV в. Формата и украсата на този пръстен може да се свърже с подобни пръстени, открити у нас и в Сърбия, датирани най-рано от края на XIV и XV в.[22]

10. Пръстени с различна гравировка на плочката — 3 бр. (кат. № 57—59).

Това са три бронзови лети пръстена. При тази форма самата халка се разширява до големината на плочката, чиято повърхност е украсена с гравиране. Това е сравнително лек и прост начин на изработване на пръстен. Два от екземплярите са съвсем просто оформени, без странична украса или по ръба. Третият е с най-грижливо изработена украса от къси нарези. Те са ветрилообразно разположени от двете страни на разширените части на халката, като на самата овална плочка са разположени по две, успоредно по ширината и дължината ѝ (обр. 8 *з*). Върху плочката на единия пръстен е гравиран буквообразен мотив — буква „Ж"[23] (обр. 9 *а*). Върху плочката на третия пръстен е издраскана по-късно пентаграма и не личи първоначалната украса, от която е запазена само една дълбока точка в центъра (обр. 9 *б*).

Пръстените са вероятно средновековни, за което намираме указание в местонаходищата им — некропола при църква № 2 под тротоара на бул. „Г. Димитров" срещу ЦУМ — два пръстена и един при строежа на Българска външнотърговска банка (кат. № 59).

11. Пръстени с изображения на животно върху плочката — 8 бр. (кат. № 43—50).

Пръстените от тази група по форма, по материал, по техника на изработка и стил се различават помежду си. Обединява ги наличието на животински образ върху плочките и евентуалната им употреба като печати. Прави

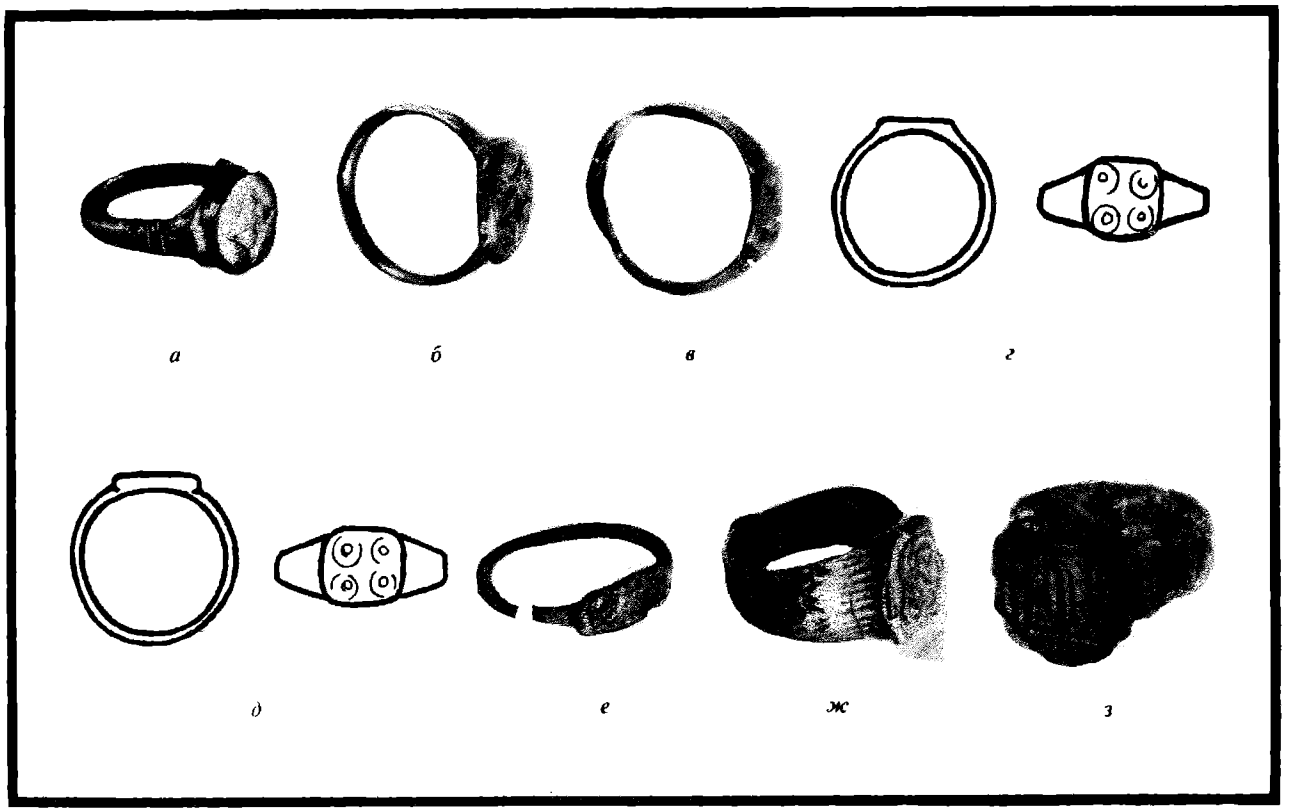

Обр. 7 Група II—5—8, кат. №33—39

впечатление фактът, че между тях има пръстени от евтин метал със сравнително груба изработка и схематично изображение. Въпреки това е явно желанието на притежателите им да носят един индивидуален знак. Най-типична в това отношение е една обла бронзова халка, която преминава в елипсовидна плочка с врязано схематично изображение на конче. Маркирани са само главата, шията и торсът с по една линия (кат. № 43). Подобно изображение на животно (кон или куче) е врязано и на един друг бронзов пръстен с профилирана халка (кат. № 44; обр. 9 *в*). Той има украса и по разширенията на халката.

Една профилирана сребърна халка с овална плочка (кат. № 45; обр. 9 *г*) е имала вероятно подобно изображение, което сега е почти изтрито. При плочката халката е украсена с растителен орнамент (палмети?)[24]. При друг пръстен — масивен бронзов (кат. № 46), схематично изображение на птица в профил с голяма висяща опашка и разперени криле (петел?) е изпълнено с дълбоки врязвания и пунктир върху плочката (обр. 9 *д*). Тя преминава в широка плоска халка. Той е намерен с материали от един разрушен средновековен некропол от XII—XIV в. на бул. „Хр. Михайлов". Зрънчестият мотив, който обрамчва плочката, е типичен за монети от тази епоха.

Два пръстена (кат. № 49, 50) имат дълбоко гравирани върху плочките си животни в движение. Единият от тях има по-обикновена форма и несложна изработка. Халката му постепенно се разширява и удебелява, като в горната си част е четирирьба и преминава в силно удебелена осмоъгълна плочка, чиито ъгли са притъпени. Изображението е схематично. Животното е с вдигната опашка, изправено на задните си крака надясно, като в позиция за борба. Тялото е силно окосмено, представено от майстора чрез дълбоки гъсти врязвания.

Изображението на животното е много близко с това на един пръстен от с. Игнатиево, Варненски окръг. При него обаче животното (лъв?) е стъпило върху четирите си крака в победоносна поза[25].

Другият пръстен (кат. № 49) има усложнена форма. От широка, леко заоблена халка излиза високо столче с профилиран ръб, което носи кръгла плочка. Той има прецизна изработка и украса върху плочката — лъв или куче — и розетки по халката. Принадлежал е безспорно на високопоставено лице[26].

Други два пръстена (кат. № 47, 48) имат изображения на орли върху плочките си. Единият от тях е със заоблена халка, чиито релефно оформени, прилежащи към плочката, краища напомнят пръстените от група II 5. Краищата преминават в плътна кръгла плочка, върху която е изобразена птица в ход надясно, готова за борба, както подсказват вдигнатата нагоре глава с остър извит клюн, силно разперените назад криле, стойката с разкрачени крака. Гравировката е изпълнена плитко с тънко острие. С непрекъсната линия са дадени контурите, а отделните елементи на крилете, опашката и краката — с къси линии. Цялото

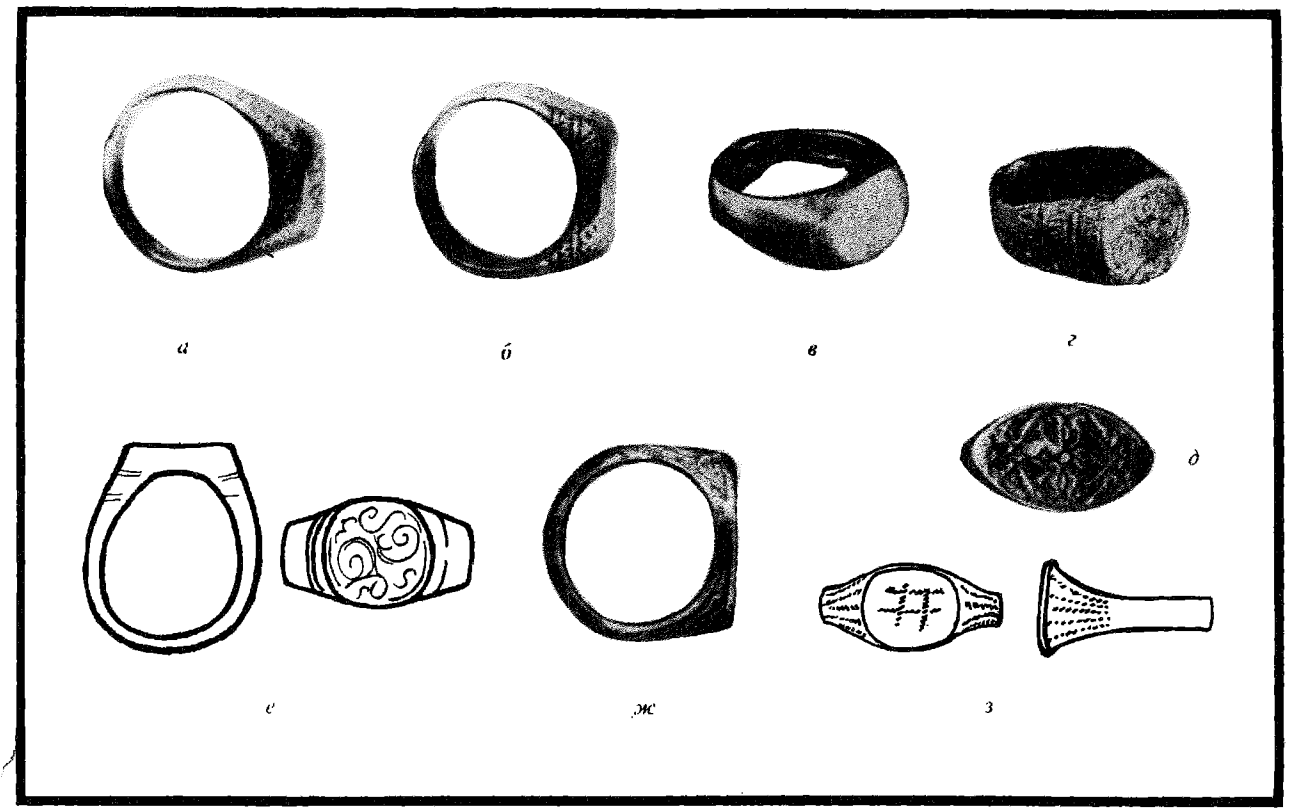

Обр. 8 Група II—9, 10, кат. № 51—55, 57

Обр. 9 Група 10, 12, кат. № 44—46, 48, 58, 59, 62, 63

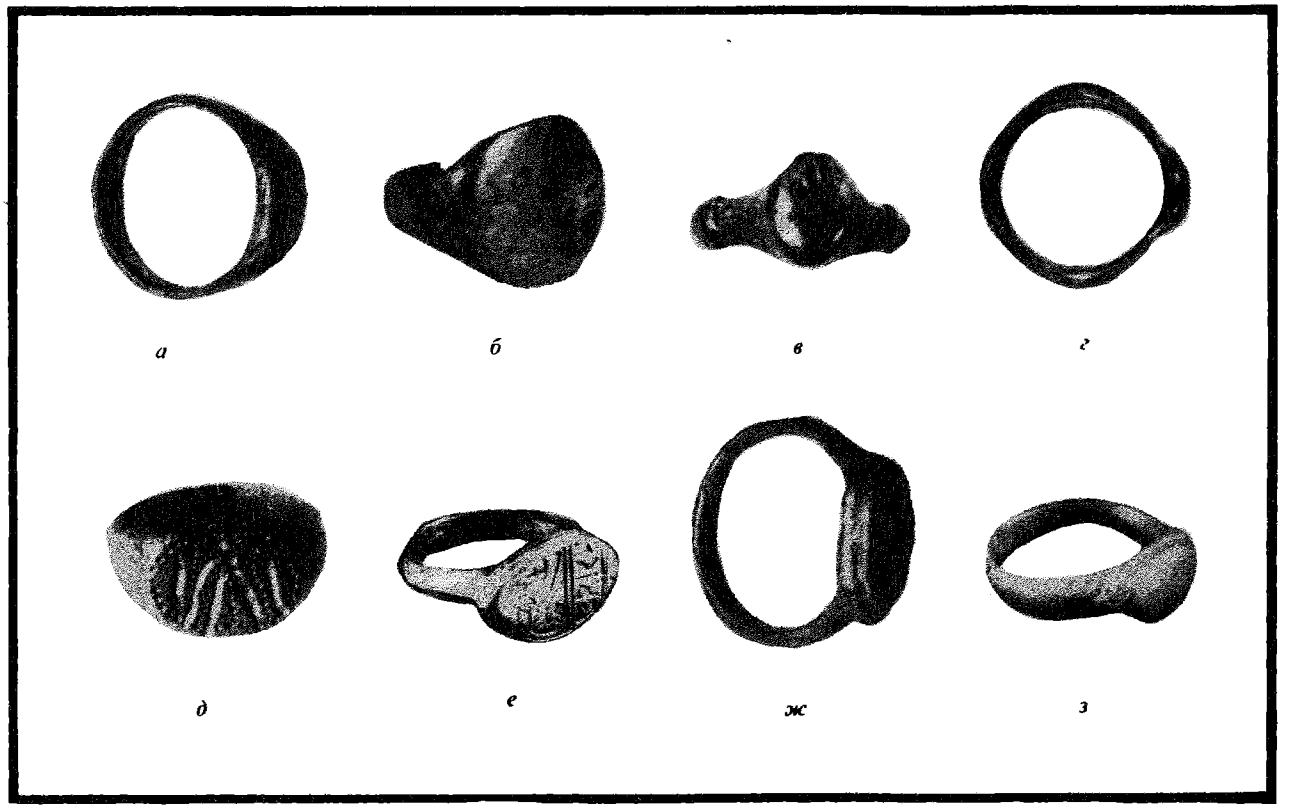

поле около изображението е запълнено с дъгички, ударени със замба. Пръстенът се отличава съществено от познатите досега средновековни български пръстени с изображения на птици[27].

Другият пръстен (кат. № 48) има триръба халка с пъпка и бадемовидна плътна плочка с врязана рамка[28]. Полето е разделено на три. В средата е изписано в негатив „Вуки", а под надписа е изобразен орел с извита назад глава, подчертан клюн, едро око и леко отделено от тялото крило. Опашката е къса. Означени са

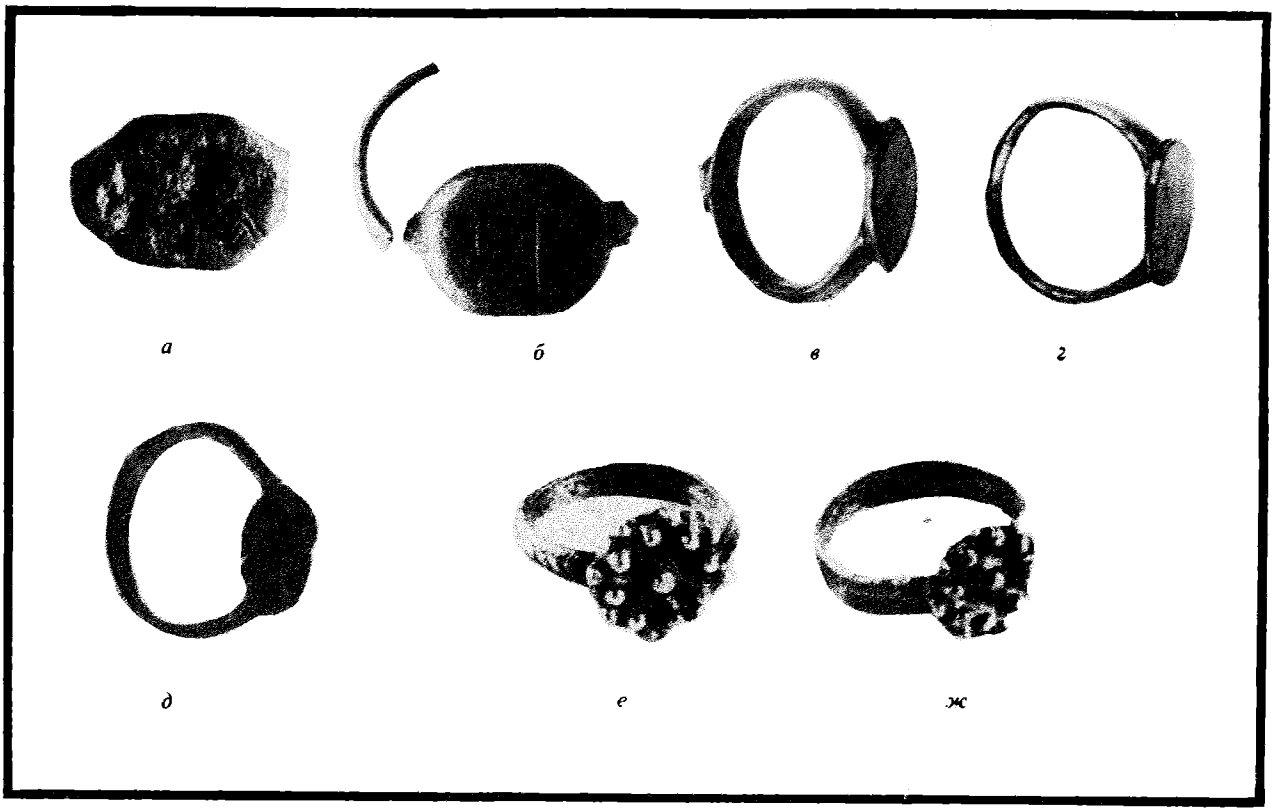

Обр. 10 Група II—12—14, кат. № 60, 61, 65, 66, 83—86

завитите нокти на краката. Зад опашката е гравирано лале. По страничния ръб на плочката е имитиран низ от гранули (обр. 9 *е*).

Местооткриването на тези пръстени е в средновековните некрополи — на бул. „Христо Михайлов" (кат. № 43, 46) и при църквата „Св. Спас" (кат. № 47, 49, 50), общата им характеристика и някои паралели ги отнасят към късното средновековие — от XIII до XVII в.[29]

Най-ранни (XIII—XIV) са двата пръстена от некропола на бул. „Хр. Михайлов" (кат. №43, 46).

12. Пръстени с плочки с изтрита или повредена украса — 4 бр. (кат. № 60—63).

Тенденцията да се оформи плочка от халката е по-ясно изразена при тази група пръстени. Всички те са лети. Плочките им са овални — 2 бр. (обр. 9 *ж, з*) и многоъгълни — 2 бр. (обр. 10 *а, б*), по-дебели, в някои случаи очертани с жлеб. Украсите са почти заличени, но по следите се вижда, че са били елементарни. Тези пръстени подражават на грижливо изработените пръстени с плочки в по-лесна за изпълнение техника. Несъвършенствата на формата и техниката, както и металът показват, че това са евтини пръстени. Един е от сребро, с доста изтрита плочка (кат. № 61; обр. 10 *б*). Останалите три са от бронз.

Два от пръстените (кат. № 60, 63) са открити при разкопки на строежа на административната сграда на Кореком на ул. „Калоян".

Могат да се датират в XIII—XVII в.

13. Пръстени с плочка без украса — 5 бр. (кат. № 64—68).

Четири от тях са сребърни, а един е бронзов. Плочките им са овални, кръгли и бадемовидни. Изработени са чрез отливане. Сребърните са дооформени чрез коване. Те нямат украса върху плочката. Два от пръстените имат съответно гравирана и релефна украса по прилежащите към плочката части на халката. Другите два (кат. № 65, 66; обр. 10 *в, г*) имат пъпка-щитче в долната част на халката.

Пръстените от тази група са добре запазени и не може да се допусне, че някаква украса на плочките е изтрита. Вероятно са изработени за пазара, за допълнително гравиране според желанието на собственика.

Особено грижлива е изработката на единия от сребърните пръстени с бадемовидна плочка, очертана с дълбоко врязана линия.

Местонамирането на пръстените (3 бр. при църквата „Св. Спас" и 2 бр. при църквата, открита по бул. „Г. Димитров" срещу ЦУМ) позволява да се свържат с разрушени гробове. А това би могло да означава, че тези пръстени са били купени специално за покойниците, за да заменят по-скъпи пръстени при погребението.

Най-общо можем да ги датираме в късното средновековие. А сребърният пръстен с бадемовидна плочка се доближава към XV в.[30]

14. Пръстени със сърцевидни и цветовидни плочки — 4 бр. (кат. № 83—86).

Два пръстена с тесни халки (кат. № 83, 86; обр. 10 *д*) имат сърцевидни плочки. Други два имат кръгли плочки, върху които са подредени в кръг по-големи и по-малки зрънца, придавайки им форма на цветче (кат. № 84, 85; обр. 10 *е*).

По халката на единия от тях минава един ред зрънца, а халката на другия е украсена с жлебове. Имитирана е гранулация.

Намирането на тези пръстени около църквата, разкрита под бул. „Г. Димитров" срещу ЦУМ (кат. № 83, 85), при църквата „Сп. Спас" (кат. № 86) и при църквата „Св. Николай Мирликийски" (кат. № 84), както и техниката (имитиране на гранулация) ни дават основание да ги датираме не по-рано от XIV в. и най-късно през XVII в. Тази датировка се подкрепя от находката на един пръстен със сърцевидна плочка в некропола при църквата „Св. Мария" в Чипровци заедно с други пръстени, датирани с монети от XV—XVII в.[31]

III. ПРЪСТЕНИ С КАМЪНИ

Свързването на пръстена с някакъв скъпоценен, полускъпоценен камък или тяхна имитация е един етап в развитието на този вид накит — от изработката му от еднороден материал към изработка от разнородни материали. Това обогатява значително смисъла и декоративния ефект на накита.

Скъпоценните и полускъпоценните камъни са натоварени с определен смисъл — магичен, апотропеичен, свързани са с някои вярвания. Затова поставянето на камък върху пръстена подсилва неговото значение както за оня, който го носи, така и за обкръжаващите го. Камъкът е и съществен елемент на украсата. Често върху камъните са гравирани знаци, букви или цели текстове, главно имена и пожелания.

Пръстените с камъни от софийските находки са общо 42 бр., а 14 бр. ги имитират.

1. Пръстени с гнезда, украсени с филигран и ахати — 3 бр. (кат. № 87—89).

Изработени са от сребро. Камъните са оформени като плочки (кат. № 87, 89; обр. 11 *а, б*) или полусфери (кат. № 88; обр. 11 *в*).

Два от тези пръстена (кат. № 87, 88) имат тесни, леко заоблени отвън халки, към които са припоени гнезда — елипсовидно (кат. № 87) и кръгло (кат. № 88). Стените на гнездата са вертикални и завършват със зъбчета, които придържат вложените в тях камъни. Украсата на стените е от гранули.

Един пръстен (кат. № 89; обр. 11 *б*) има постепенно разширяваща се към гнездото халка, украсена с канелюри. Гнездото е овално, с високи вертикални стени, украсени с фино изработен орнамент от зигзаговидна жичка и редове от гранули.

Тези пръстени са открити в късносредновековните некрополи при църквата, разкрита на бул. „Г. Димитров" между ул. „3-ти април" и „Трапезица" (кат. №87, 88) и при църквата „Св. Спас" (кат. № 89).

Те могат да се отнесат към XVI—XVIII в. Такава датировка имат и подобни находки от Михайловградско, Враца и Югославия[32].

2. Пръстени с гравирана украса и ахати — 3 бр. (кат. № 90—92).

Пръстените от тази група имат тясна (кат. № 90, 91; обр. 11 *г*) или постепенно разширяваща се (кат. № 92) халка, към която е

Обр. 11 Група III—1—3, кат. № 87—90, 98—101

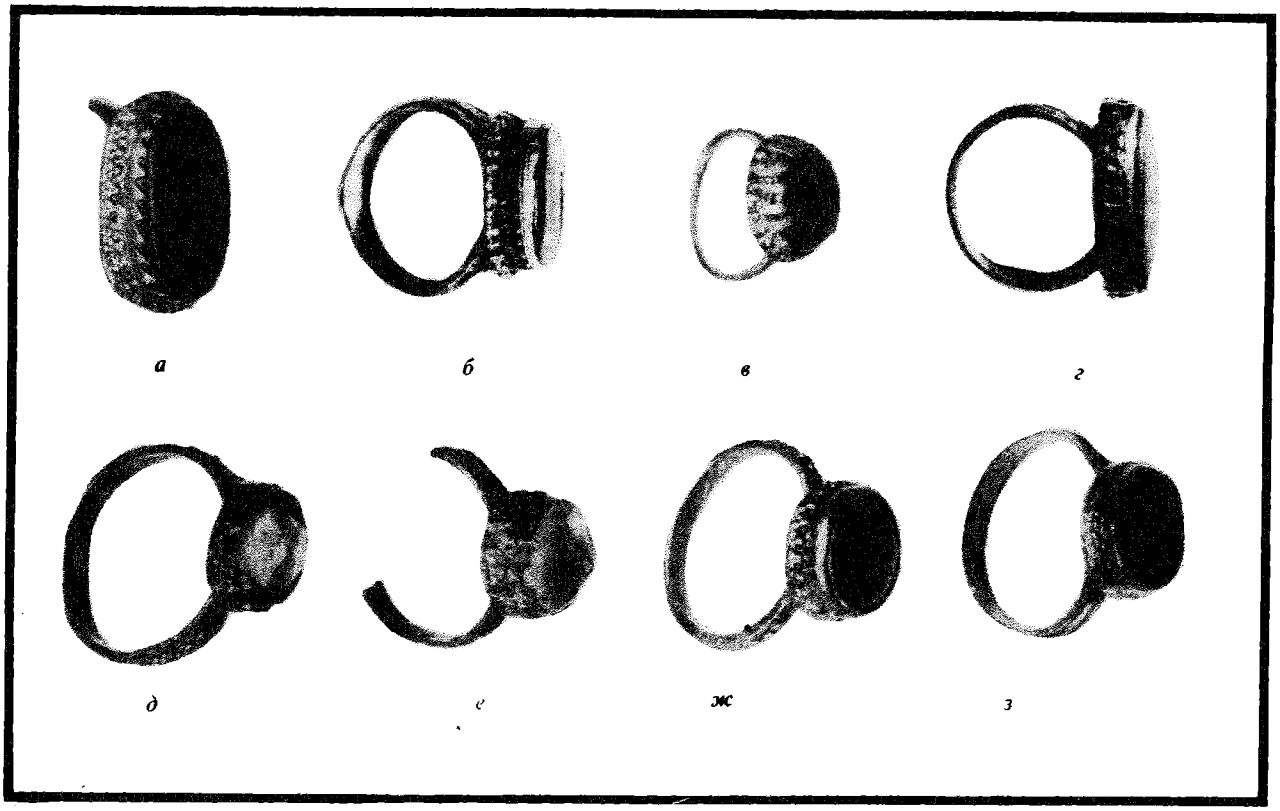

припоено гнездо с овално дъно и ниски вертикални стени. Изработени са от сребро. Имат гравирана украса по халките и гнездата, която напомня един архитектурен орнамент, характерен за ислямското изкуство. В гнездата са вложени плочки или полусферични ахатови камъни.

Според местооткриването им (некрополът на църквата „Св. Спас"), според общия им облик и по аналогии могат да се датират в XVII—XVIII в. Подобни пръстени са известни от Враца, Чипровци и Югославия[33].

3. Пръстени с цилиндрични гнезда и камъчета — 9 бр. (кат. № 93—101).

Имат проста форма — плоска халка и цилиндрично гнездо, в което е вложено цветно камъче. Седем пръстена от тази група имат съвсем еднаква форма, но се различават по някои детайли на украсата и по размерите. Те са изработени от бронз (кат. № 99) или от сребро с ниска проба (възможно е това да е калаено-оловна сплав, имитираща сребро), чрез отливане в калъп на тесни ленти. От тези ленти са оформени халката и цилиндърът на гнездото. Дъното на гнездото е слабо конкавно. Прикрепено е чрез припой към стените. Халката и цилиндърът имат релефна украса — имитация на филигран и гранулация, получена при отливането.

При три пръстена (кат. № 99—101; обр. 11 *д — ж*) върху халката е имитирана нишка и плетеница, а на гнездото — нишка и гранули. При други два пръстена (кат. № 97, 98; обр. 11 *з*) върху халката има канелюри, а на гнездото гранули (кат. № 97) или филигран (кат. № 98; обр. 11 *з*). На два пръстена (кат. № 95, 96; обр. 12 *а, б*) върху халката и гнездото има само канелюри.

В гнездата на пръстените са вложени различни на цвят прозрачни стъкла: зелено (кат. № 95), червени (кат. № 97, 101), жълто (кат. № 99), безцветни (кат. № 96, 100). Само на един пръстен камъчето липсва (кат. № 98). Повечето камъчета са оформени като многостранни пирамиди. Само едно е почти плоско (кат. № 96; обр. 12 *б*). Върху дъното на неговото гнездо е гравирана осмолистна розета с точки наоколо.

Останалите два пръстена от групата (кат. № 93, 94) са от благороден метал. Сребърният (кат. № 93; обр. 12 *в*) е украсен с имитация на гранули, а в гнездото му е вложено полусферично червено камъче, доста изтъркано. Златният пръстен (кат. № 94) е прецизно изработен. Различава се от останалите по овалната форма на гнездото. Украсата на гнездото имитира гранули, а по халката са гравирани орнаменти, наподобяващи ръкописните букви „*Х*" и „*Ш*". В гнездото е вложена гълъбовосиня гема с изображение на човешки бюст с шлем. Не е ясно, дали е представен мъж-воин или Атина. Вероятно този пръстен е от края на XVIII — началото на XIX в., когато стават на мода т. нар. антики, работени и от софийски гравьори[34].

Според данните от местооткриването на пръстените от тази група — некрополите при църквите „Св. Спас" (кат. № 93—95), „Св. Николай Мирликийски" (кат. № 96, 101), църква № 2, разкопана под бул. „Г. Димитров"

Обр. 12. Група III. 3, 4, кат. № 93, 95, 96, 105—107, 110

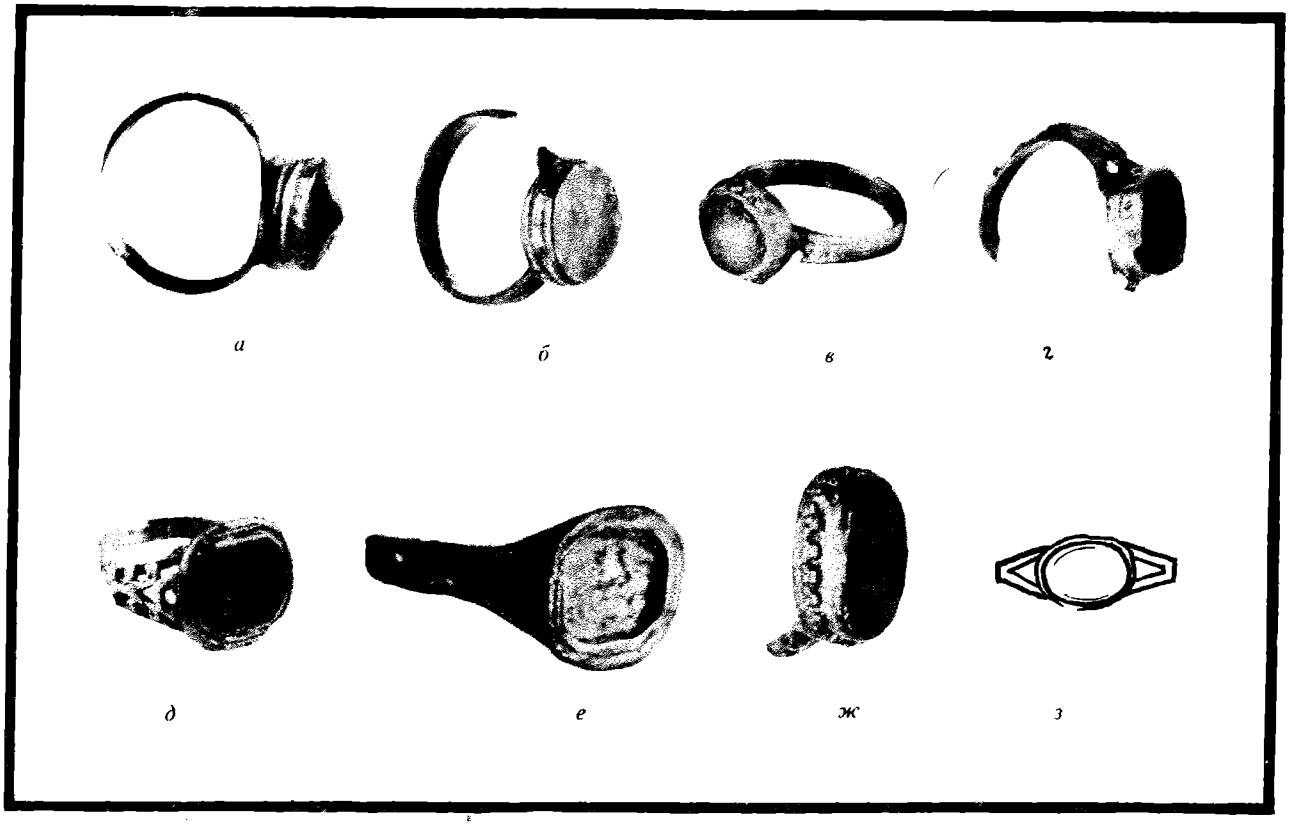

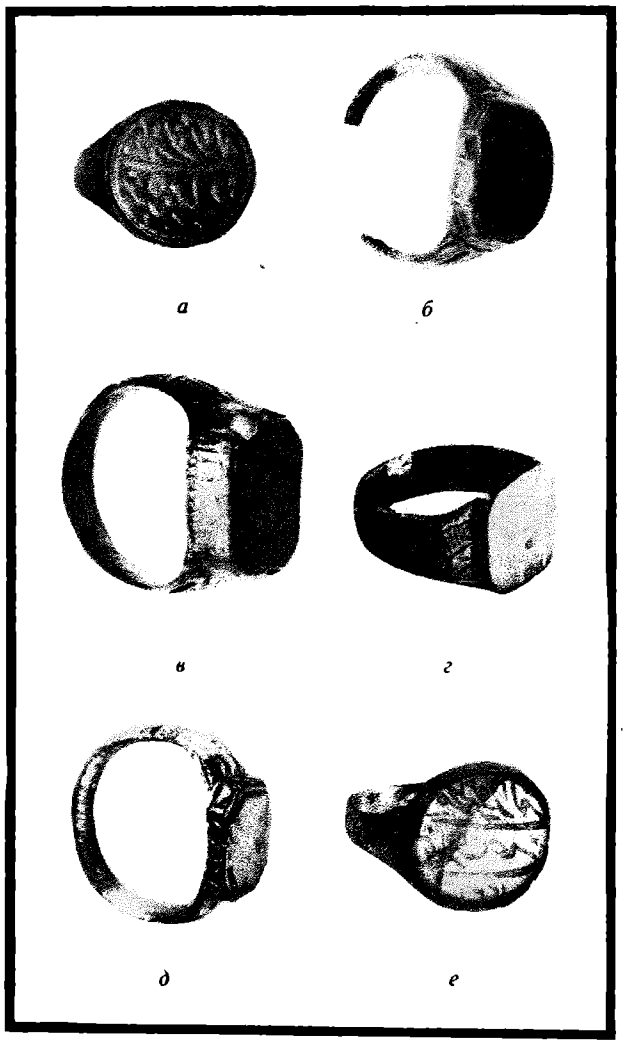

Обр. 13 Група III—4, 5, кат. № 129—139
Обр. 14 Група III—3, 6, кат. № 80—82

(кат. № 97—100), според формата и изработката им те могат да се датират в XVII—XVIII в. Подобни пръстени са открити във Враца и околностите ѝ и са датирани също в XVII—XVIII в.[35] Такава е датировката и на пръстени от същия вид от Югославия[36].

4. Пръстени с ажурни халки и гнезда с камъни — 9 бр. (кат. № 102—110).

Изработени са от различен метал — злато, сребро, бронз. Независимо от тази разлика всички са работени еднакво прецизно. Срещат се почти еднакви форми както от скъп (кат. № 102), така и от евтин метал (кат. № 103). Имат халки с раздвоени краища, върху които са припоени ажурни палмети. Същият мотив е продължен чрез гравиране върху плътната част на халките.

Гнездата са оформени различно. Те са: ниско цилиндрично (кат. № 102) или осмоъгълно (кат. № 103; обр. 12 *г*), с гравирани мотиви, имитиращи перлен низ; ниско правоъгълно (кат. № 104) или осмоъгълно (кат. № 105, 110; обр. 12 *д, е*) с широка периферия и врязана рамка; високо (кат. № 106, 108; обр. 12 *ж*) или ниско (кат. № 107; обр. 12 *з*) овално; полукълбовидно (кат. № 109). На едно от тях (кат. № 106) е имитирана плетеница, а друго (кат. № 108; обр. 12 *ж*) е украсено с гранули.

В гнездата на тези пръстени са вложени ахатови или стъклени камъчета. При един пръстен камъчето липсва (кат. № 110). Стъклените имат пирамидална (кат. № 104, 109) или полукълбовидна форма (кат. № 107). Ахатовите камъни са с гладка повърхност. При един екземпляр (кат. № 105; обр. 12 *д*) е гравиран негативен надпис: „Паниот Мартин

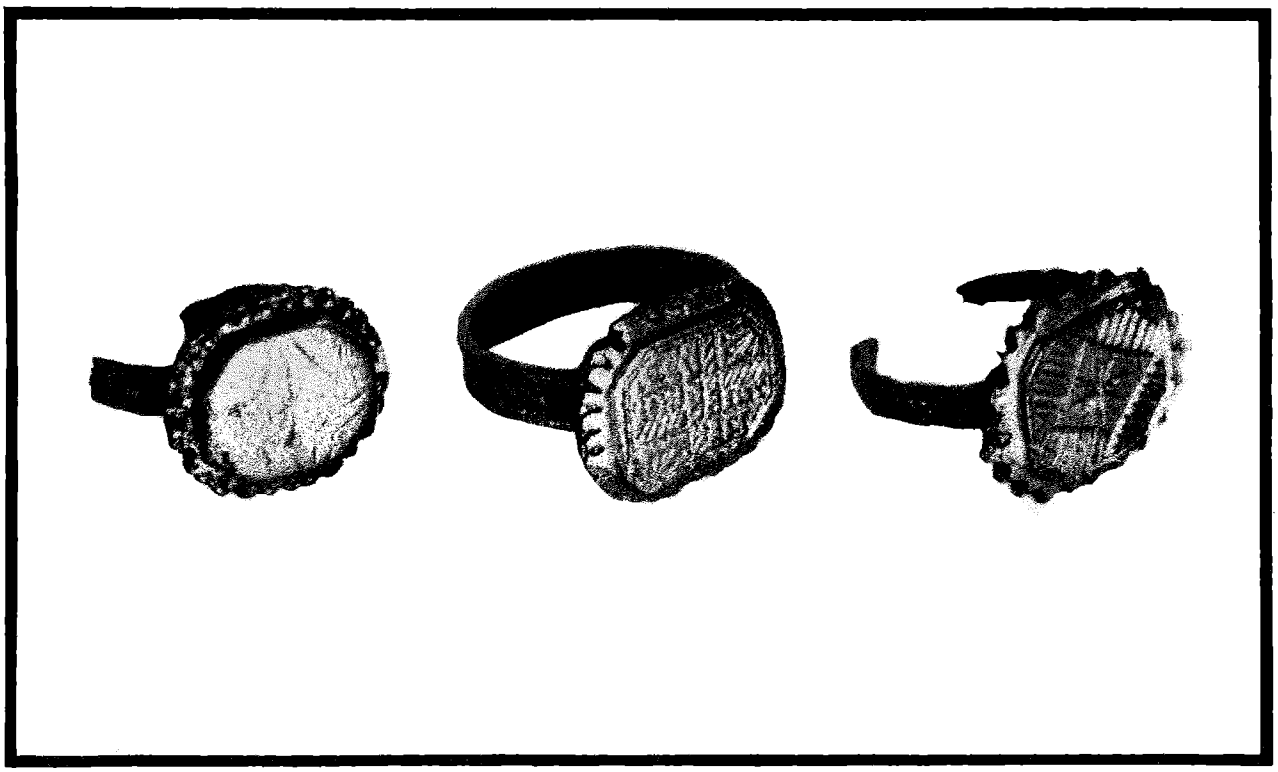

1831". Повечето от тези пръстени са открити в некропола около църквата „Св. Спас". Надписът с година дава датата на този тип — първата половина на XIX в. Подобни пръстени са известни и от Врачанско[37].

5. Пръстени, наподобяващи цвят, с вложени в гнезда геми — 6 бр. (кат. № 129—134).

Тези пръстени имат плоски, постепенно разширяващи се халки, към които са припоени гнезда с кръгли (кат. № 129, 132) или осмоъгълни (кат. № 130, 131) дъна и вертикални стени. Два от пръстените вместо гнезда имат масивни осмоъгълни плочки (кат. № 133, 134), имитиращи гнезда с геми. Те са отлети цели в калъпи. Четири пръстена са изработени от сребро, един е позлатен (кат. № 128), а само един е от бронз (кат. № 133). В гнездата са вложени ахатови плочки с тъмножълт и кафяв цвят.

Върху халките и стените на гнездата и плочките е гравиран папирусов цвят. Върху халката, в долната част е изобразена пъпка чрез напречни врязвания и мрежест орнамент, а нагоре са листчетата. Целият пръстен предава формата на цвят. При някои екземпляри листенцата са заоблени и прецизно гравирани (кат. № 129, 131; обр. 13 *а, б*), на други (кат. № 130, 133, 134; обр. 13 *в, г, д*) са заострени и по-грубо гравирани. Стилизацията напомня декоративни форми от ислямската архитектура, които се явяват като украса и на глинени лули от София[38]. Този начин на украса, несъмнено с чужд за българското златарство произход, е проникнал в него най-вероятно чрез имитиране на вносни изделия. Единият от пръстените в тази група може да е вносен (кат. № 129; обр. 13 *а*) и да е послужил на подобен модел.

Пръстените са използувани или подготвяни за печати. Върху ахатовите плочки на три от тях са гравирани негативни надписи — два с арабски букви (кат. № 129, 132; обр. 13 *а, е*) и един с гръцки (кат. № 131; обр. 13 *б*). На последния се чете: „Стамен Станоиа 1733" като „С" и „Т" са в лигатура, а също „А" и „Н" от третия ред. Първата цифра на годината е изтрита. На другите пръстени се чете съответно: „Проникнат (удостоен) от божията светлина божия раб Мурад" (кат. № 129; обр. 13 *а*) и „Проникнат (удостоен) от божията светлина Ариф Али 1816" (кат. № 132; обр. 13 *е*)[39].

Единият пръстен с надпис на арабица (кат. № 132; обр. 13 *е*) има по-високо гнездо, отколкото е височината на гемата (тя е пукната). Явно е, че пръстенът не е използуван за печат. Този факт, както и местооткриването му в християнски некропол дава основание да се предполага, че гемата е била направена за друг пръстен, а тук е преупотребена.

Върху плочките на летите пръстени няма надписи. При единия е очертана рамка (кат. № 134), а при другия — две прави линии — за разграничаване редовете на надписа (кат. № 133).

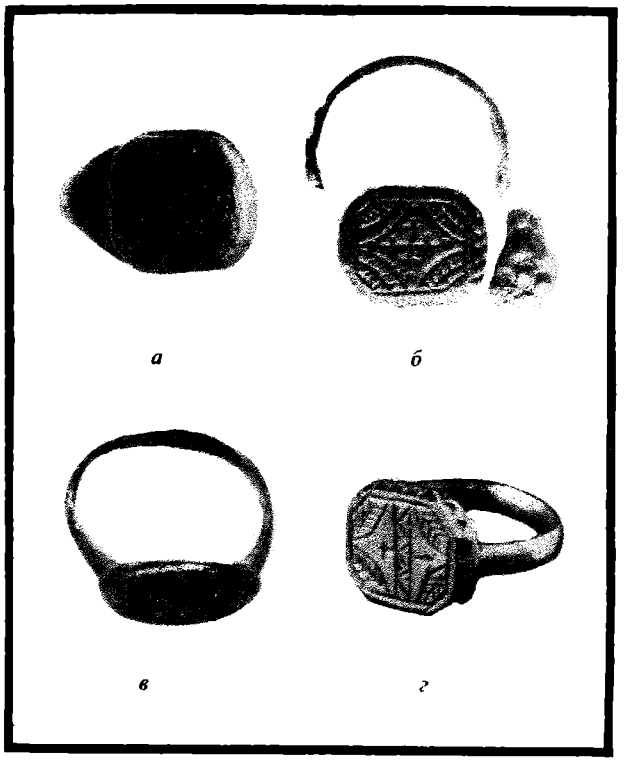

Обр. 15 Група III — 6, кат. № 71, 72, 75, 76

Всички пръстени са открити в некрополи, датирани от късното средновековие и от Възраждането. Както местооткриването им, така и общият им облик и някои паралели[40] ни дават основание да ги датираме в XVIII, първата половина на XIX в.

6. Пръстени с плочки, имитиращи геми — 12 бр. (кат. № 71—78, 80—82, 56).

Различават се по устройството на плочките. При едни от тях (кат. № 80—82) плочката и нейната основа са отлети поотделно, а след това припоени. При други (кат. № 71—78, 56) плочката и основата ѝ са едно цяло.

Само три пръстена са изработени по първия по-сложен начин (обр. 14). Те са от бронз, месинг, а единият вероятно е от калаена сплав. При два от тях халката е отлята заедно с овалната основа, към която е припоена осмоъгълна плочка (кат. № 80, 82), а при третия (кат. № 81) халката, основата и плочката са лети поотделно и след това са припоени.

От пръстените с изцяло лети плочки (кат. № 71—78, 56) два са сребърни, а останалите бронзови. Повечето са отлети в калъп заедно с халката, а само два (кат. № 71, 72) имат отделно лети халки с разширени краища, към които са припоени плочките. Плочките са с разнообразна форма — овална (кат. № 56, 74, 75), правоъгълна (кат. № 77), осмоъгълна (кат. № 71—73, 76) и неправилна (кат. № 78). При тази група имитирането на вложени в гнезда геми се подсилва от рамката, украсена с псевдогранули. При някои екземпляри тя се трансформира във фестониран ръб. На един екземпляр е гравиран надпис.

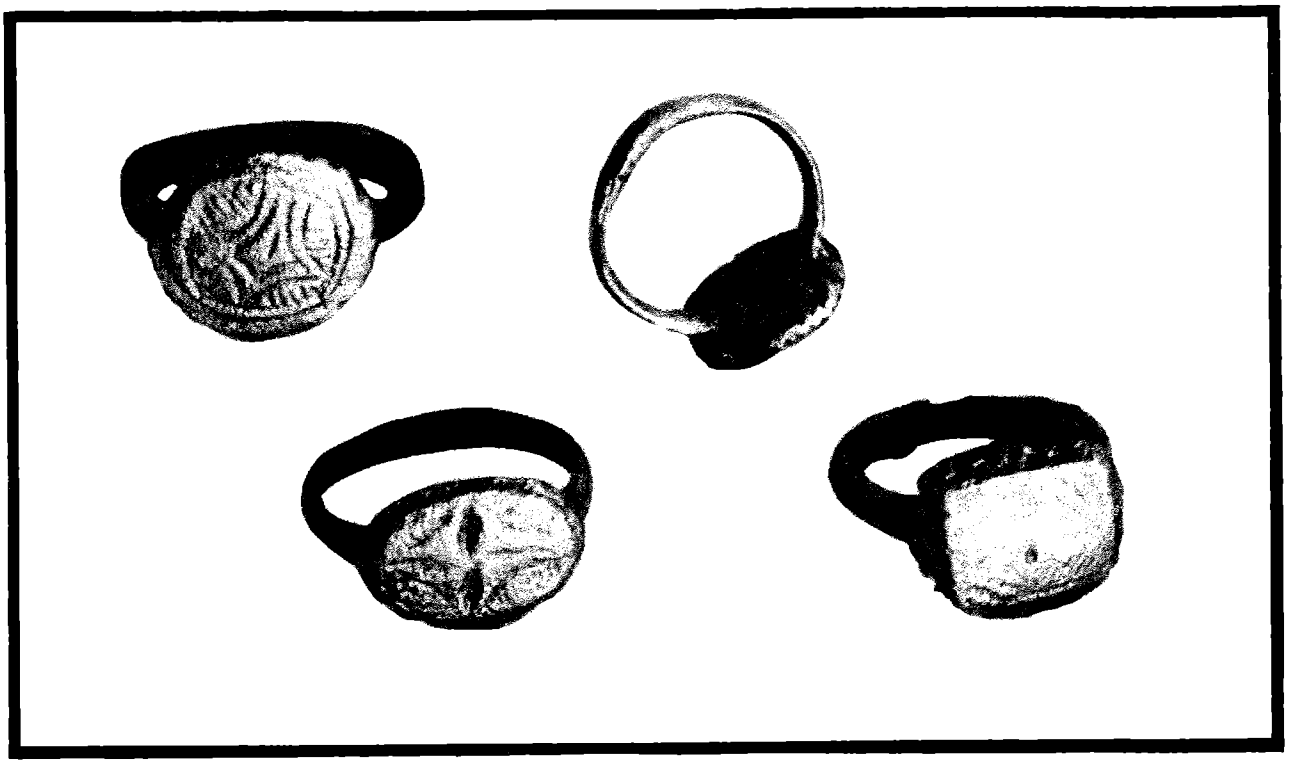

Обр 16. Група III—6, кат. № 75—78

Халките на повечето пръстени са тесни и гладки. Само при три пръстена халките са украсени с канелюра (кат. № 80—82; обр. 14), а при два (кат. № 71, 72; обр. 15 *а, б*)—с псевдогранули.

Съществен елемент при тези пръстени е украсата на плочката. Тя се състои от една централна композиция или елемент, които най-често са затворени в рамка от дъгички, понякога удвоени (кат. № 72, 75—78, 81, 82; обр. 15 *в, г*, 16, 17 *а*). Централните мотиви не са сложни, но са без съмнение символични. Подчинени са главно на една кръстовидна схема. Срещат се вертикални черти (кат. № 74, 78), кръстовидно разположени листенца (кат. № 75), кръст със засечени рамена (кат. № 72), ивица, запълнена с ъгълчета (кат. № 76), разположени на кръст елови клонки (кат. № 80), осемлъчна звезда (кат. № 81, 82). При два пръстена, около централното поле, са разположени елови клонки. На един от пръстените (кат. № 74; обр. 17 *б*) е гравирано в негатив име, което в позитив се чете Стамо. Пред името има кръстче, а „С" и „Т" са в лигатура.

При три пръстена (кат. № 73—75) върху долната повърхност на плочките са гравирани различен брой (7—10) радиални линии. Те наподобяват външните листенца на цветна пъпка. Тази украса е характерна за пръстените след XVI в.[41]

Един пръстен (кат. № 56; обр. 17 *в*), който по стил спада към тази група, предизвиква известни съмнения при датирането поради местооткриването му. Той е изцяло лят, заедно с рамката и плочката, има релефна украса на разширените, прилежащи към плочката части на халката и мотив борово клонче на плочката. Намирането му в имението, открито в кв. „Стефан Караджа", в археологическа среда, чиито най-късни материали са от средата на V в.; най-естествено би го поставило в това време. Но той може да се отнася към много късно време, като се има предвид, че на мястото на имението и по-точно на неговия мавзолей възниква оброк не по-късно от XVIII—XIX в.

7. Пръстени с камъчета в гнезда, оформени в халката — 2 бр. (кат. № 117, 120).

Гнездото е оформено в уширената и удебелена горна част на халката като конусовиден отвор. Единият пръстен (кат. № 118) е отлят от бронз. Има тясна тънка халка, украсена с пунктир и коси черти. Чрез две уширения халката преминава в ниска пирамида, в която е оформено конусовидното гнездо. Камъчето е изгубено. Пръстенът е открит в средновековен некропол под бул. „Христо Михайлов", поради което го датираме в XII—XIV в.

Другият пръстен (кат. № 120; обр. 17 *г*) е отлят от сребро. Леко заоблената халка преминава във високо конично уширение, в което е оформен обърнат с върха надолу коничен отвор за камъчето. То е изгубено. Гнездото е украсено с релефни растителни мотиви, симетрично разположени в четири групи по две. Изпълнени са чрез удълбаване на фона. Отдолу на халката има ромбовидно щитче. Откриването му заедно с пръстен от група II 11 (кат. № 45) в гробница в двора на Светия Синод позволява да го датираме в края на XIV—XV в.

8. Отворени халки от пръстени с камък или плочка — 4 бр. (кат. № 125—128).

Тесни плоски или заоблени бронзови халки с приплеснати краища, на някои от които са запазени следи от припой. Краищата на една от халките (кат. № 125) са разширени във форма на сърце и украсени с изпъкнали кръгчета.

Според местооткриването им в късносредновековни и възрожденски некрополи се датират след XVI в.

9. Разнообразни по форма пръстени с гнезда — 8 бр. (кат. № 111—116, 121, 122).

Повечето имат тесни заоблени халки. На два екземпляра (кат. № 114, 121) халките са по-широки. На един от пръстените (кат. № 115) краищата на халката са разклонени на три клончета, които поддържат полуяйцевидно гнездо. При друг (кат. № 116) халката е съставена от две припоени едно до друго телчета, които нагоре се разделят и оформят елипса, в която са припоени три гнезда от телчета с малки кръгли камъчета (обр. 17 *з*).

Основата на едно гнездо завършва с назъбен ръб (кат. № 114; обр. 17 *д*). Друго (кат. № 112) има фестониран ръб, а отдолу е оформено релефно като цветна пъпка (обр. 17 *е*). Върху плочката на трето гнездо (кат. № 121; обр. 17 *ж*) са били прикрепени две шестоъгълни стъклени плочки, съединени помежду си с нагъната хартийка.

Камъчетата са с различна форма — обла (кат. № 111, 114, 116, 122; обр. 17 *д, и*), пирамидална (кат. № 112, 113, 115; обр. 17 *е*). Две от тях са от естествен планински кристал (кат. № 111, 116), а другите са разноцветни стъкла: червено, тъмносиньо, светлосиньо, прозрачно.

Само два от пръстените са от скъп метал — от злато (кат. № 111) и от сребро (кат. № 112). Останалите са от бронз.

Повечето пръстени са от некропола на църквата „Св. Спас“ (кат. № 112—116), два са от некропола на църквата под бул. „Г. Димитров“ (кат. № 111, 121). Те могат да се отнесат към XVII—XIX в.

В тази сравнително еднородна по време група пръстени се отделя един малък пръстен със стъклено камъче, който е открит в тракийски могилен гроб при с. Ботунец и се датира в I—II в. по съпътстващите го находки. При него стъкленото камъче не е от обработено стъкло, а представлява стъклена капка, формирана за такава цел.

IV.

1. Единични екземпляри — 2 бр. (кат. № 118, 119).

Два сребърни пръстена със своеобразна форма и украса нямат връзка с останалите групи.

Единият от тях (кат. № 118; обр. 18) е лят. Представлява тясна тънка халка, украсена с

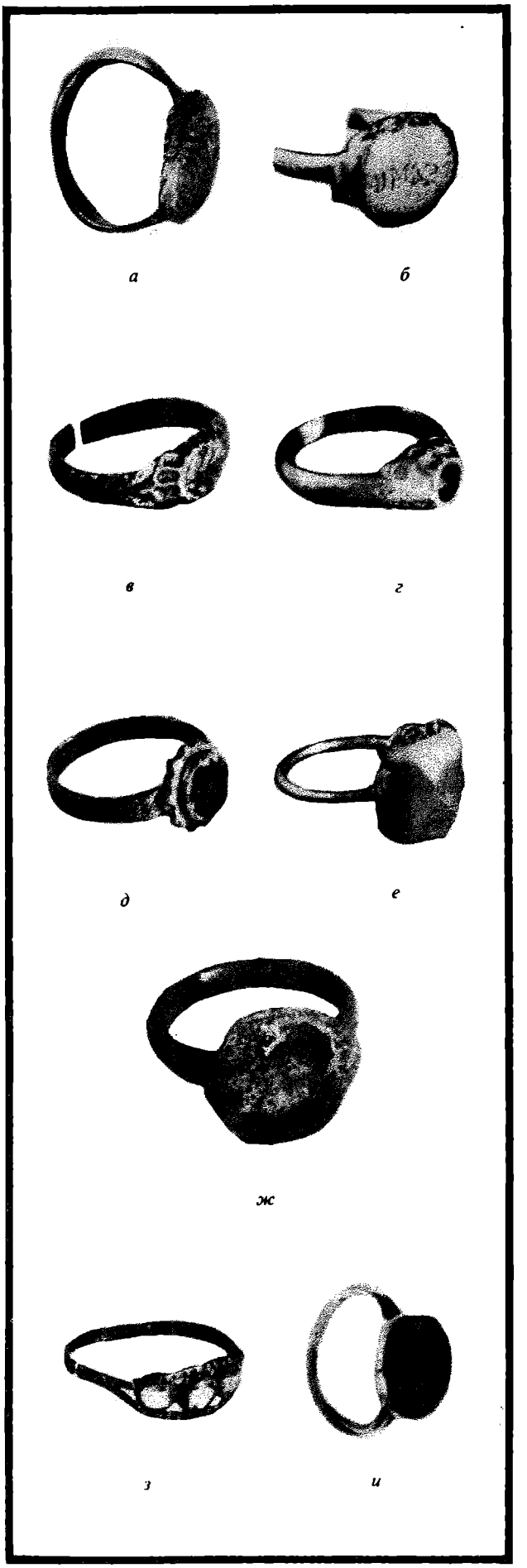

Обр. 17 Група III—6, 7, кат. № 56, 74, 78, 112, 114, 116, 120—122.

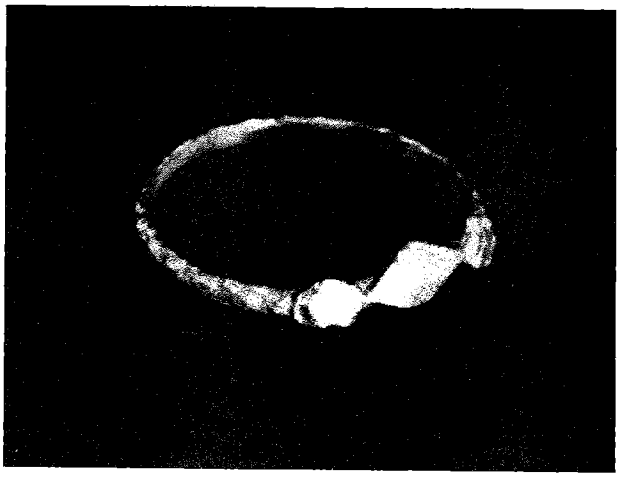

Обр. 18 Група IV—1, кат. № 118.

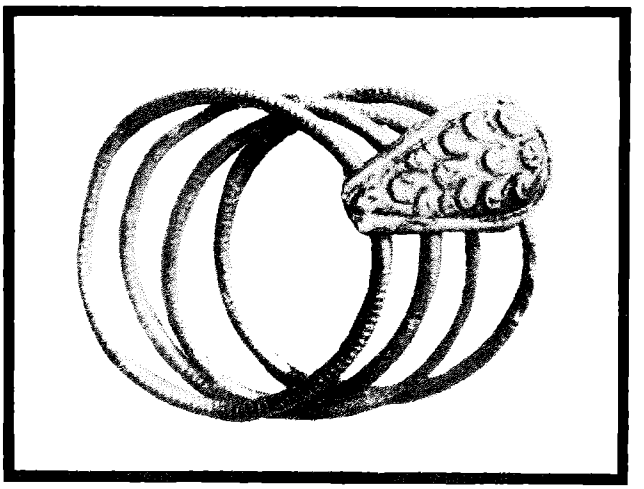

Обр. 19 Група IV—1, кат. № 119.

Обр. 20 Група IV—2, кат. № 123, 124.

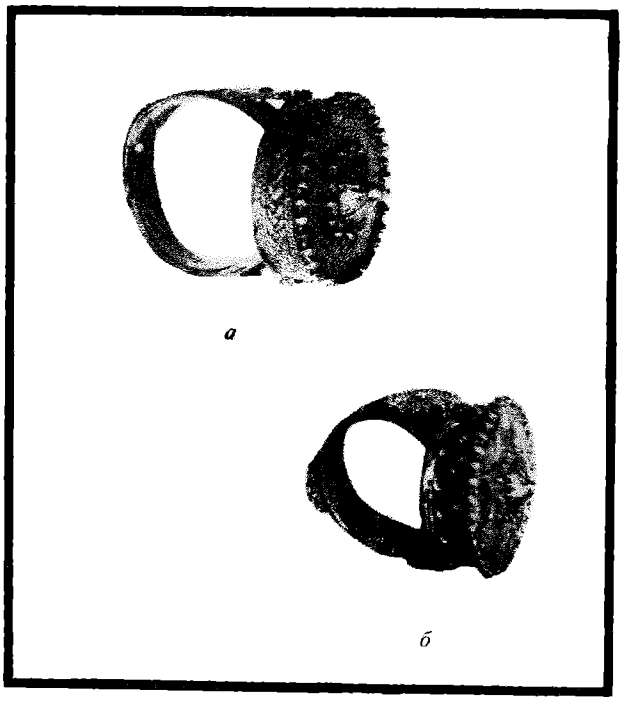

имитация на гранули, към която са припоени миниатюрна ромбовидна плочка и две розетки. Плочката има гладка неукрасена повърхност, а на розетките са имитирани гранули. Тази форма е късна — вероятно от XIX в., като се задържа и по-късно.

Другият пръстен (кат. № 119; обр. 19) е съставен от четири обли халкички с насечки, имитиращи усукване. Краищата им са запоени. Халкичките са нанизани на листовидна пластинка, през четири малки, свързани на обратната ѝ страна халкички. Пластинката е украсена с релефен растителен орнамент. Тя е лята, с имитация на филигран, но е доукрасена с гравиране.

И двата пръстена са открити в некропола на църквата „Св. Спас", в гробове от късновъзрожденско време.

V.

2. Столовати пръстени — 2 бр. (кат. № 123, 124).

За тези пръстени е характерна равномерно широката, плоска отворена халка, към чиито краища е припоен нисък цилиндър с голяма основа — „стол". Към халката и цилиндъра са припоени розети. Върху горната плоскост на цилиндъра с полукълбо и гранули е представена цветна пъпка.

Единият пръстен (кат. № 123; обр. 20 *а*) е изработен от бронз и е украсен чрез имитация на филигран. Мотивите са розети и плетеници. Другият пръстен (кат. № 124; обр. 20 *б*) е от сребро с позлата и клетъчен емайл — син и зелен. Орнаментите — кръгчета и дъгички, са припоени. Основният мотив е розетата.

Столоватите пръстени не са типично градски. Вероятно са изработвани от софийските златари за населението от околните села. Намирането им в некрополите на църквата „Св. Спас" и църквата под бул. „Г. Димитров" е едно косвено свидетелство за навлизането на селско неселение в големите градски центрове през Възраждането.

По своята форма и украса те се свързват с други накити от това време — грошоватите пръстени и гривните кубелии[42].

КАТАЛОГ

№ по ред	Група №	Инв. № МИС А	Материал	Вътрешен диаметър на халката (в mm)	Други размери (в mm)	Местооткриване в София или околностите	№ на образа в текста	Датировка
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	I – 1	108	сребро	19	деб. на халка 2	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	1	XIII – XIV в.
2	I – 1	178	сребро	18	деб. на халка 2 × 1,8	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	1	XIII – XIV в.
3	I – 1	179	сребро	20	деб. на халка 2 × 1,6	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	1	XIII – XIV в.
4	I – 1	199	мед	17,5	деб. на халка 2	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	–	XIII – XIV в.
5	I – 1	1557	бронз	19	деб. на халка 2	бул. „Г. Димитров" 116 (изкоп за строеж)	–	трудно определима
6	I – 1	1613	бронз	18	деб. на халка 3 × 2	пл. „9 септември"	–	трудно определима
7	I – 1	3184	сребро	19	деб. на халка 2	кв. „Обеля" (разкопки)	2	IV – ср. V в.
8	I – 1	3213	сребро	14	деб. на халка 2	ул. „Цар Калоян (строеж на административна сграда)	–	трудно определима
9	I – 1	4108	бронз	18	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	XV – XVIII в.
10	I – 1	4140	сребро	17	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	2	XV – XVIII в.
11	I – 2	4141	сребро	16	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	3	XVI – XVII в.
12	I – 2	4288	мед	17	деб. на халка 1,5	ул. „Дунав" и ул. „Московска" (изкоп за топлопровод)	4	XVI – XVII в.
13	I – 3	4113	сребро	18	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	трудно определима
14	II – 1	2764	бронз	19	деб. на халка 1	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	7,7 а	XIII – XIV в.
15	II – 1	4129	бронз	17	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	8	XIII – XIV в.
16	II – 1	4124	бронз	18	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	8	XIII – XIV в.
17	II – 1	4283	бронз	неопределим	деб. на халка 1	–	8	XIII – XIV в.
18	II – 1	4118	бронз	21	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	8,9	XIII – XIV в.
19	II – 1	2763	бронз	17	деб. на халка 1 плочка: 11 × 11 × 1	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	8	XIII – XIV в.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
20	II – 1	4119	бронз	20	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	8, 10, 10 а	XIII – XIV в.
21	II – 1	4123	бронз	20	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	8	XIII – XIV в.
22	II – 2	4117	бронз	18	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	11, 12	XIII – XIV в.
23	II – 2	4128	бронз	18	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	11, 12, 11 а	XIII – XIV в.
24	II – 2	4116	бронз	18	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	XIII – XIV в.
25	II – 2	2893	бронз	17	деб. на халка 1	ул. „Цар Калоян" – до църквата „Св. Николай Мирликийски" (изкоп за строеж)	11, 12	XIII – XIV в.
26	II – 2	182	бронз	неопределим	деб. на халка 0,5 плочка: 15 × 12 × 0,5	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	13	XIII – XIV в.
27	II – 2	177	бронз	15,5	деб. на халка 2 плочка: 12 × 11 × 1	бул. Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	14	XIII – XIV в.
28	II – 4	4121	бронз	20	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	17	XIII – XVII в.
29	II – 4	4126	бронз	20	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	16	XIII – XVII в.
30	II – 5	2761	сребро	17	деб. на халка 1 плочка – 11 деб. на плочка 2	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	18	XVI – XVII в.
31	II – 5	4133	сребро	19	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	19	XVI – XVII в.
32	II – 5	4134	сребро	19	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	20	XVI – XVII в.
33	II – 5	4110	сребро	18	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	21	XVI – XVII в.
34	II – 6	4132	сребро	18	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	22	XIII – XVII в.
35	II – 7	208	бронз	18	деб. на халка 1 плочка: 10 × 9 × 1	бул. „Г. Димитров" – (изкоп за топлопровод)	23	XIII – XIV в.
36	II – 7	4127	бронз	19	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	24	XIII – XIV в.
37	II – 7	4135	бронз	20	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	25	XIII – XIV в.
38	II – 7	4280	бронз	17,5	деб. на халка 1,5 плочка: 12 × 6	кв. „Обеля"	26	XIII – XIV в.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
39	II – 8	4125	бронз	21	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	27	XV – XVII в.
40	II – 8	3540	бронз	19	деб. на халка 2 диам. на плочка 14	кв. „Стефан Каражда" (разкопки)	28	XV – XVII в.
41	II – 8	2210	бронз	20,5	деб. на халка 2 плочка: 18 × 16 × 3	бул. „Г. Димитров" – (изкоп за топлопровод)	–	XV – XVII в.
42	II – 8	96	оловна сплав	19	деб. на халка 1,6 диам. на плочка 18 деб. на плочка 1,5	бул. „Г. Димитров" – (изкоп за топлопровод)	–	XV – XVII в.
43	II – 11	4273	бронз	19	деб. на халка 1,5 плочка: 14 × 9	бул. „Христо Михайлов" – средновековен некропол	–	XIII – XIV в.
44	II – 11	334	сребро	18	деб. на халка 2	църква „Св. Георги"	39	XIII – XV в.
45	II – 11	322	сребро	18	деб. на халка 2	пл. „Ал. Невски" – двор на Св. Синод – гробница	40	XIII – XV в.
46	II – 11	4275	бронз	20	деб. на халка 2 плочка: 15 × 12	бул. „Хр. Михайлов" – средновековен некропол	41	XIII – XIV в.
47	II – 11	4139	сребро	18	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	XIV – XVII в.
48	II – 11	4285	сребро	16	деб. на халка 1 плочки: 15,5 × 11	неизвестно	42	XVII в.
49	II – 11	4137	сребро	21	деб. на халка 3	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	XIV – XVII в.
50	II – 11	4138	сребро ниска проба	18	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	XIV – XVII в.
51	II – 9	4104	бронз	19	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	32, 33	XIII – XIV в.
52	II – 9	4111	сребро	21	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	29	XIII – XIV в.
53	II – 9	4130	сребро	20	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	30	XIII – XIV в.
54	II – 9	4112	сребро	16	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	31	XIII – XIV в.
55	II – 9	89	сребро	18	деб. на халка 2 плочка: 20 × 11,5 × 2	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	34, 35	XV в.
56	III – 6	3541	бронз	14	деб. на халка 1 плочка: 8 × 6 × 1,5	кв. „Стефан Караджа" (разкопки)	81	V в.
57	II – 10	176	мед	20	деб. на халка 1	бул „Г. Димитров", между ул. „Трапезица" и	38	XIII – XIV в.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
					диам. на плочка 18 деб. на плочка 0,5	„Найчо Цанов“ (изкоп за топлопровод)		
58	II – 10	2755	бронз	17	деб. на халка 1 плочка: 11 × 7 × 2,5	бул. „Г. Димитров“, между ул. „Жданов“ и „Трапезица“ (изкоп за топлопровод)	36	XIII – XIV в.
59	II – 10	4105	бронз	21	деб. на халка 2	църква „Св. Спас“ – некропол (разкопки при строеж)	37	XIII – XVII в.
60	II – 12	4278	сребро ниска проба или калаена сплав	неопределим	плочка: 11 × 13	ул. „Цар Калоян“ (разкопки при строеж на административна сграда)	45	XIII – XVII в.
61	II – 12	4293	сребро	неопределим	деб. на халка 1 плочка: 14 × 12 × 3	неизвестно	46	XIII – XVII в.
62	II – 12	4284	бронз	19	деб. на халка 1 плочка: 17 × 9	неизвестно	43	XIII – XVII в.
63	II – 12	2891	бронз	18	деб. на халка 2 плочка: 16 × 11 × 4	ул. „Цар Калоян“ до църквата „Св. Николай Мирликийски“ (изкоп за строеж)	44	XIII – XVII в.
64	II – 13	4287	бронз	19	деб. на халка 1 диам. на плочка 12	бул. „Г. Димитров“, между ул. „Трапезица“ и „Н. Цанов“ (изкоп за топлопровод)	–	XIV – XVII в.
65	II – 13	4286	сребро	20	деб. на халка 2 плочка: 15 × 10	бул. „Г. Димитров“, между ул. „Жданов“ и „Трапезица“ (изкоп за топлопровод)	47	XIV – XVII в.
66	II – 13	4131	сребро	20	деб. на халка 2	църква „Св. Спас“ – некропол (разкопки при строеж)	48	XV – XVII в.
67	II – 13	4114	сребро	17	деб. на халка 1	църква „Св. Спас“ – некропол (разкопки при строеж)	–	XV – XVII в.
68	II – 13	4115	сребро	19	деб. на халка 1	църква „Св. Спас“ – некропол (разкопки при строеж)	–	XV – XVII в.
69	I – 4	333	сребро	17	деб. на халка 2	църква „Св. Георги“	5	
70	I – 4	2759	сребро	18	деб. на халка 2	бул. „Г. Димитров“, между ул. „Жданов“ и „Трапезица“ (изкоп за топлопровод)	6	XIII – XIV в.
71	III – 6	2751	бронз	неопределим	деб. на халка 1 плочка: 15 × 14 × 2,5	кв. „Биримирци“	74	XVIII – XIX в.
72	III – 6	4279	бронз	20	деб. на халка 1 плочка: 17 × 14 × 2	пл. „Бански“ (изкоп за колектор)	75	XVIII – XIX в.
73	III – 6	2765	бронз	18	деб. на халка 1 плочка: 14 × 13 × 3	бул. „Г. Димитров“ (изкоп за топлопровод)	78	XVIII – XIX в.
74	III – 6	4102	сребро	18	деб. на халка 2	църква „Св. Спас“ – некропол (разкопки при строеж)	80	XVIII – XIX в.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
75	III – 6	2762	бронз	19	деб. на халка 1 плочка: 17 × 12 × 2	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	76, 78	XVIII – XIX в.
76	III – 6	2757	сребро	20	деб. на халка 1,5 плочка: 17 × 14 × 2,5	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	77	XVIII – XIX в.
77	III – 6	2758	бронз	19	деб. на халка 2 плочка: 18 × 13 × 2	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	78	XVIII – XIX в.
78	III – 6	4120	бронз	21	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	78, 79	XVIII – XIX в.
79	II – 3	4276	бронз	16	деб. на халка 2 плочка: 14 × 14	пл. „9 септември"	15	XIII – XIV в.
80	III – 6	4106	бронз	21	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	73	XVIII – XIX в.
81	III – 6	4107	бронз	19	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	73	XVIII – XIX в.
82	III – 6	2760	бронз	19	деб. на халка 1 плочка: 18 × 16 × 4	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	73	XVIII – XIX в.
83	II – 14	2754	бронз	17,5	деб. на халка 1,1 плочка: 13 × 11 × 2	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	49	XV – XVII в.
84	II – 14	4277	бронз	18	деб. на халка 1 плочка: 12	ул. „Цар Калоян" (разкопки на строеж)	50	XIV – XVII в.
85	II – 14	2766	бронз	17	деб. на халка 1 диам. на плочка 13	бул. „Г. Димитров" (изкоп за топлопровод)	50	XIV – XVII в.
86	II – 14	4122	бронз	неопределим	–	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	XV – XVII в.
87	III – 1	4290	сребро	неопределим	сеч. халка 4 × 1,5 гнездо: 22 × 8 × 8	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	51	XVI – XVIII в.
88	III – 1	4289	сребро ахат	21	деб. на халка 1,5 гнездо: 19 × 17 × 10	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	53	XVI – XVIII в.
89	III – 1	4089	сребро ахат	19	деб. на халка 2 гнездо: 15 × 10 × 6	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	52	XVI – XVIII в.
90	III – 2	4096	сребро ахат	19	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	51	XVII – XVIII в.
91	III – 2	4090	сребро ахат	18	деб. на халка 0,5	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	XVII – XVIII в.
92	III – 2	4097	сребро	20	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	XVII – XVIII в.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
93	III – 3	4091	сребро (червено стъкло)	18	деб. на халка 1 гнездо: 11 × 10 × 4	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	61	XVII – XVIII в.
94	III – 3	4292	злато синьо камъче	20	деб. на халка 0,3 гнездо: 15 × 13 × 3	неизвестно	–	кр. XVIII – нач. XIX в.
95	III – 3		сребро ниска проба, стъкло	17	деб. на халка 1 диам. на гнездо 10	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	59	XVII – XVIII в.
96	III – 3	2895	сребро ниска проба, стъкло	15	деб. на халка 1 диам. на гнездо 6 вис. на гнездо 5	ул „Цар Калоян" до църквата „Св. Николай Мирликийски" (разкопки при строеж)	60	XVII – XVIII в.
97	III – 3	2768	сребро ниска проба, стъкло	19	деб. на халка 1 диам. на гнездо 11 вис. на гнездо 4	бул. „Г. Димитров" (изкоп за топлопровод)	–	XVII – XVIII в.
98	III – 3	181	сребро ниска проба или калаена сплав	18	деб. на халка 0,5 диам. на гнездо 12 вис. на гнездо 5	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" в гроб – (изкоп за топлопровод)	58	XVII – XVIII в.
99	III – 3	198	бронз стъкло	20	деб. на халка 1,5 диам. на гнездо 12 вис. на гнездо 3,5	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	55	XVII – XVIII в.
100	III – 3	197	сребро ниска проба или калаена сплав, стъкло	18	деб. на халка 1 диам. на гнездо 12 вис. на гнездо 4,5	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" – гроб (изкоп за топлопровод)	57	XVII – XVIII в.
101	III – 3	2894	сребро ниска проба, стъкло	18	деб. на халка 1,5 диам. на гнездо 13 вис. на гнездо 5	ул. „Цар Калоян" до църквата „Св. Николай Мирликийски" – в гроб (разкопки при строеж)	56	XVII – XVIII в.
102	III – 4	4291	злато камък	16,5	деб. на халка 0,5 диам. на гнездо 9,5 вис. на гнездо 5	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	първата половина на XIX в.
103	III – 4	2767	сребро камък	17	деб. на халка 1 гнездо: 11 × 9 × 5	бул. „Г. Димитров" (изкоп за топлопровод)	62	първата половина на XIX в.
104	III – 4	4083	бронз стъкло	18	деб. на халка 1 гнездо: 8 × 8	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	първата половина на XIX в.
105	III – 4	4098	сребро камък	20	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	63	1831 г.
106	III – 4	4100	сребро стъкло	20	деб. на халка 2	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	първата половина на XIX в.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
107	III – 4	4085	бронз стъкло	20	деб. на халка 0,5 гнездо: 13 × 9	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	66	първата половина на XIX в.
108	III – 4	2892	сребро неопределим ниска проба, ахат		гнездо: 16 × 12 × 6	ул. „Цар Калоян" до църквата „Св. Николай Мирликийски" (разкопки при строеж)	65	първата половина на XIX в.
109	III – 4	4094	бронз стъкло	15	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	първата половина на XIX в.
110	III – 4	4281	сребро неопределим ниска проба		деб. на халка 1	неизвестно	64	първата половина на XIX в.
111	III – 9	225	злато камък	16	–	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" в гроб (изкоп за топлопровод)	87	XVII – XIX в.
112	III – 9	4084	сребро камък	18	деб. на халка 1 гнездо: 13 × 11	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	84	XVII – XIX в.
113	III – 9	4093	бронз стъкло	16	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	XVII – XIX в.
114	III – 9	4088	бронз стъкло	20	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	83	XVII – XIX в.
115	III – 9	4092	бронз стъкло	18	деб. на халка 1,5	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	–	XVII – XIX в.
116	III – 9	4082	бронз стъкло	16	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	86	XVII – XIX в.
117	III – 7	4274	бронз	18	деб. на халка 1	бул. „Хр. Михайлов" – средновековен некропол	–	XII – XIV в.
118	IV – 1	4087	сребро	20	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	88	XIX в.
119	IV – 1	4086	сребро	20	деб. на халка 1 плочка 13	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	89	XIX в.
120	III – 7	331	сребро	18	деб. на халка 1 вис. на гнездо 1	пл. „Ал. Невски" – гробница в двора на Св. Синод	82	кр. XIV – XV в.
121	III – 9	180	бронз стъкло	17	деб. на халка 2 плочка: 15 × 14 × 1	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	85	XVII – XIX в.
122	III – 9	3068	бронз стъкло	17	деб. на халка 1	кв. „Ботунец" – могилен гроб	–	I – II в.
123	IV – 2	2769	бронз мед	20	диам. на стол 21	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	90	XVIII – XIX в.
124	IV – 2	4101	сребро с позлата емайл	21	диам. на стол 22	църква „Св. Спас" – некропол (разкопки при строеж)	91	XVIII – XIX в.
125	III – 8	209	бронз	16	деб. на халка 1	бул. „Г. Димитров" (изкоп за топлопровод)	–	XVII – XIX в.
126	III – 8	109	мед	17	деб. на халка 1	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод).	–	XVII – XIX в.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
127	III—8	4109	бронз	20	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" — некропол (разкопки при строеж)	—	XVII—XIX в.
128	III—8	4282	мед	19	деб. на халка 1	бул. „Г.Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за строеж)	—	XVII—XIX в.
129	III—5	2449	сребро с позлата ахат	19	деб. на халка 1 диам. на гнездо 15 вис. на гнездо 3	пл. „9 септември" и бул. „Руски"	67	XVIII—първата половина на XIX в.
130	III—5	113	сребро ниска проба ахат	19,5	деб. на халка 2 гнездо: 18 × 15 × 6	бул. „Г. Димитров" (изкоп за топлопровод)	69	XVIII—първата половина на XIX в.
131	III—5	2756	сребро	20	деб. на халка 1 гнездо: 15 × 19 × 3,5	бул. „Г. Димитров", между ул. „Жданов" и „Трапезица" (изкоп за топлопровод)	68	1733 г.
132	III—5	4099	сребро ахат	19	деб. на халка 1	църква „Св. Спас" — некропол (разкопки при строеж)	72	1816 г.
133	III—5	4103	бронз	22	деб. на халка 3	църква „Св. Спас" — некропол (разкопки при строеж)	70	XVIII—първата половина при XIX в.
134	III—5	4136	сребро	16	деб. на халка 2	църквата „Св. Спас" — некропол (разкопки при строеж)	71	XVIII—първата половина при XIX в.

БЕЛЕЖКИ

[1] Иванов, И. Старобългарски и византийски пръстени. — ИАД, 2, 1911, 1—14.

[2] Пак там, с. 5, 8, 9 — Витомировият и Ходоровият пръстени.

[3] Генова, Е. Средновековният некропол в местността Странджата край град Плевен. — ИНИМ, 3, 1981, с. 92.

[4] Подобни усукани или имитиращи усукване халки се срещат в Сърбия през XI—XII в. Вж. Радојковић, Б. Накит код срба од XII до краја XVIII века, Београд, 1969, с. 79, обр. 2 (в таблиците).

[5] Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол край град Ловеч. — ИАИ, 20, 1955, 544—546; Станчев, Ст., Ив. Наначева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, 23, 1960, 71—97; Манова, Е. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. — Археология, 5, 1963, № 3, с. 77, обр. 4а; Милчев, А. Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. — Археология, 5, 1963, № 3, с. 32; Гатев, П. Накити от погребения от XI—XII в. — Археология, 19, 1977, № 1; 41—43, обр. 6, обр. 1—1, 2.

[6] Георгиева, С. Български средновековни накити. — Археология, 3, 1961, № 1, с. 7, обр. 6[5]; Михайлов, Ст. Разкопки на западната порта на Плиска. — ИАИ, 34, 1975, с. 237, обр. 35[5]; Станчев, Ст. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. — ИАИ, 20, 1955, обр. 25[6,7].

[7] Георгиева, С., Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959, табл. XVIII—10.

[8] Инв. № 113 от ОИМ, Хасково. Пръстенът е от неизвестно местонаходище в Хасковски окръг. Непубликуван. Авторите изказват своята благодарност на Д. Аладжов за любезното разрешение да ползуват като аналогии непубликувани пръстени от ОИМ, Хасково.

[9] ИАИ, 5, 1929, с. 342.

[10] Николов, Б. Раннобългарски находки край Островския окоп. — Археология, 4, 1962, № 2, с. 33, обр. 2; Георгиева, С. Български средновековни... обр. 3[1]; Станчев, Ст., Ив. Начева, Цит. съч., № 57, гроб № 29, датиран след X в.

[11] Инв. № 2212 от ОИМ — Хасково. Случайна находка от Североизточна България. Непубликуван.

[12] Пръстените са открити в късносредновековните некрополи при църквата „Св. Спас" и църквата, открита под бул. „Г. Димитров" в София. Такива пръстени са открити при разкопките на църквата „Св. Мария" в Чипровци през 1980 г., ръководени от Ив. Сотиров, който ги датира с монети от XVI—XVII в. Вж. Сотиров, Ив. Чипровска златарска школа (албум) С., 1984, обр. 105, 113; Радојковић, Б. Цит. съч., с. 177, 243, смята, че лалето и лотосът са характерни за източното златарство и се разпространяват в балканските земи с османските завоевания.

[13] Георгиева, С. Български средновековни..., с. 7, обр. 32; Николов, Б. Цит. съч., с. 33, обр. 2; Генова, Е. Цит. съч., обр. 8, 9; Вежарова, Ж. Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976, с. 245, обр. 5 а, б, с. 296, обр. 8 а, б, в; Од археолошкото богатство на СР Македонија, Скопје, 1980 (кат. № 634—639); Михайлов, Ст. Средновековни църкви в Родопите. Родопски сборник, 2, 1969, с. 158, обр. 11 — един пръстен от некропола при с. Крибул е датиран от късното средновековие.

[14] Сотиров, Ив. Цит. съч., обр. 103 (Пръстени от накитните съкровища от с. Копиловци и с. Главановци, Михайловградски окръг.)

[15] Експозиция на Народния етнографски музей — Пловдив.

[16] Един пръстен от група III—2 в тази публикация; един пръстен от Враца — Вж. Георгиева, С., Д. Бучински. Цит. съч., табл. XVIII.

[17] Мирчев, М., Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне — Карвуна. — ИВАД, 13, 1962, кат. № 45, обр. 74[1].

[18] Радојковић, Б. Цит. съч., с. 113, табл. 58.

[19] Пак там, с. 113, обр. 60, табл. 42—46, табл. 58.

[20] Станчева, М. Средновековна сграфито керамика от София, Сердика. Т. 1, С., 1964, 173—174.

[21] Друмев, Д. Златарско изкуство. С. 1976, 72—73, обр. 279—281, обр. 464; Ремпель, Л. И. Искусство Среднего Востока. Избранные труды по истории и теории искусства. М., 1978, 175—177, обр. 75.

[22] Пръстени от този тип, но предимно с друга украса, са открити на много места у нас, но твърде малко от тях са публикувани. Мутафчиев, П. Кръстовидната църква в с. Клисекьой. — ИАД, 5, 1915, с. 85, обр. 70[7,8]; Мутафчиев, П. Два стари сребърни пръстена. — ИАД, 4, 1914, с. 260, обр. 236; Сотиров, Ив. Цит. съч., обр. 105; Инв. № 103 от ОИМ, Хасково. Пръстенът е от Симеоновград. Вж. Аладжов, Д. Материали за археологическата карта на Хасковски окръг, № 4, Марица, с. 32; Инв № 111 от ОИМ — Хасково. Пръстенът е от с. Камилин дол, Кърджалийски окръг. Непубликуван; Пръстени от ОИМ — Кюстендил. Вж. Младенова, В. Средновековни накити от Кюстендилско. В. „Звезда" от 14. февр. 1981 г., бр. 19; Радойковић, Б. Цит. съч., с. 177, обр. 91—94, табл. 104, 108.

[23] Пръстен с подобна украса е открит в Ловеч. Вж. Георгиева, С., Р. Пешева, Цит. съч., обр. 40[2].

[24] Подобни пръстени от Сърбия и Македония са датирани в края на XIV — началото на XV в. Вж. Радойковић, Б. Цит. съч., обр. 136, 137, 139 (в таблиците).

[25] Археологически музей Варна (пътеводител). С., 1965, обр. 96—97; Радойковић, Б. Цит. съч., обр. 48 (в таблица I) — датира в 30-те години на XIII в. — средата на XIV в.

[26] Богоева, С. Български народни накити (албум). С., 1977 — отнася подобен пръстен към Възраждането; Радойковић, Б. Цит. съч., обр. 95, 119 (в табл. I) — датира в края на XIV в. — началото на XV в.

[27] Иванов, Й. Цит. съч., 8—9 — Витомировият и Радославовият пръстен; Чангова, Й. Средновековното селище над тракийския град Севтополис. С., 1971, с. 110, обр. 90[6]; Възарова, Ж. Цит. съч., обр. 180, табл. 19, тип VI, цит. там лит.

[28] Младенова, В. Средновековен пръстен от София. С., 1981, №7, с. 10.

[29] Вж: бел. 24—27; Радойковић, Б. Цит. съч., с. 177, 180; Народен музеј Београд (водач). Београд, 1978, 44—45; Мутафчиев, П. Кръстовидната църква..., с. 85, обр. 70[7,8]; Мутафчиев, П. Два стари... с. 260, обр. 236; Мирчев, М., Г. Тончева, Д. Димитров. Цит. съч., кат. 46, 47, обр. 74[4]; Инкова, В. Калояновото погребение. С., 1979, 76—87, обр. 61; Сотиров, Ив. Цит. съч., обр. 105.

[30] Мутафчиев, П. Цит. съч.; Сотиров, Ив. Цит. съч., обр. 105

[31] Сотиров, Ив. Цит. съч., обр. 105.

[32] Пак там, обр. 103, 104; Георгиева, С., Д. Бучински. Цит. съч., табл. XVII[11—18]; Радойковић, Б. Цит. съч., с. 244.

[33] Георгиева, С., Д. Бучински. Цит. съч., табл. XVII[11—18], табл. XVIII[6]; Сотиров, Ив. Цит. съч., обр. 103.

[34] Енциклопедия на изобразителните изкуства в България. Т. 1, Глиптика, с. 188 и цит. там лит.

[35] Георгиева, С., Д. Бучински. Цит. съч., табл. XVII[11—18].

[36] Радойковић, Б. Цит. съч., с. 244.

[37] Георгиева, С., Д. Бучински. Цит. съч., табл. XVII[5,6]

[38] Станчева, М., С. Медарова, Производството на глинени лули у нас. — МПК, 1968, №4, 4—13, обр. 5, 6, 8.

[39] Преводът е направен от ст. н. с. Аспарух Велков от Ориенталския отдел на НБКМ. Авторите му изказват своята благодарност.

[40] Друмев, Д. Цит. съч., обр. 510 (пръстенът е от НАМ — София); Кузев, А. Пръстени печати от късното средновековие във Варненския музей. — ИВАД, 12, 1961, 81—89; Джамбов, Х. Народни накити от Пловдивския край. — ГПл. НМ, 5, 1963, с. 158, обр. 8[6]; Георгиева, С. Български средновековни..., обр. 3[8,9].

[41] Радойковић, Б. Цит. съч., с. 244.

[42] Пак там; Друмев, Д. Цит. съч., обр. 512.

Магдалина Станчева,
Весела Писарова

КОЛЛЕКЦИЯ ПЕРСТНЕЙ МУЗЕЯ ИСТОРИИ СОФИИ

(Резюме)

Представлено 134 перстня, найденные при раскопках и случайно обнаруженные. Только 3 из них античные. Самое большое число составляют средневековые перстни — 72, а остальные 55 относятся к XVIII и XIX вв.

Коллекция делает возможным исследование однородных украшений из Софии (Сердика — Средец) и близкой окрестности.

Перстни группируются на основании нескольких признаков: формы, тип соединения плитки с кольцом, расположения и характера отделки и др. Обособлено 4 основных вида, у каждого из которых по несколько типовых групп: кольца — 4 группы; перстни с плиткой — 14 групп; перстни с камнями — 9 групп; особые экземпляры — 2 группы.

Виды и типы перстней указывают на наличие продолжительного сохранения техник и способов выработки декорации, существующих в различные эпохи, хотя для каждой из них можно выделить более или менее характерные традиционные признаки.

Некоторые группы можно считать изделиями местных или даже одних и тех же мастеров. Отдельные экземпляры попали в Софию вероятно путем торговли, становясь образцами для местных ювелиров.

Коллекция дает представление о развитии и распространении массового украшения, в ней преобладают перстни из дешевого металла (меди и ее сплавов, серебра низкой пробы), нехитрой выработки. Они содержат данные о символике украшении, о технике работы, об эстетических вкусах. Посредством множества своих признаков софийские перстни связываются с находками из других поселений в Болгарии (прежде всего средневековья).

Единичные экземпляры из серебра являются лучшими произведениями ювелирного искусства. Некоторые из этих форм сделаны также из меди или бронзы, причем исполнение такое же тонкое. По особенностям и размерам перстни можно разделить на женские и мужские. Соотношение их числа указывает на преобладание женских перстней в средневековье и на постепенное умножение числа мужских в XV—XVI вв. В эпоху Возрождения мужской перстень приобретает определенную индивидуализацию. Чаще всего встречаются перстни с печаткой как выражение возросшего самочувствия делового гражданина.

Magdalina Stančeva,
Vessela Pissarova

COLLECTION DES BAGUES DU MUSEE DE L'HISTOIRE DE SOFIA

(Résumé)

La collection présente 134 bagues découvertes lors des fouilles ou bien des trouvailles accidentelles. Les bagues antiques sont au nombre de 3, les plus nombreuses sont les bagues médiévales — 72, tandis que les autres sont datées vers le XVIIIe et le XIXe s.

La collection donne la possibilité d'étudier un nombre considérable des parures similaires de Sofia (Serdica — Sredec) et de ses alentours. Les bagues sont groupées d'après quelques caractéristiques: la forme, le lien entre la plaque et l'anneau, la disposition et le caractère de la parure, etc. On distingue quatre types principaux, chacun avec quelques groupes y appartenant: anneaux — 4 groupes, bagues à plaques — 14 groupes; bagues à pierres — 9 groupes; des exemplaires particuliers — 2 groupes.

Les types et les groupes de bagues montrent la présence d'une technique et d'un mode de production et d'ornement qui furent durables et qui existaient pendant les époques différentes, mais on peut distinguer des caractéristiques plus ou moins traditionnelles pour chacune des époques.

Certains groupes peuvent être considérés comme des produits des ateliers locaux ou bien des mêmes maîtres. Certains exemplaires sont apparus à Sofia vraisemblablement par voie commerciale et ils ont servi comme des modèles pour les orfèvres locaux.

La collection donne une image pour le développement et la répartition de la parure commune, car les bagues en métal à bas prix (le cuivre et ses alliages, l'argent à bas titre) et d'une facture simple y prédominent. Les bagues fournissent des données au sujet de l'ornement symbolique, des techniques de production, des goûts esthétiques. Par plusieurs de leurs caractéristiques, les bagues de Sofia sont en relation avec des trouvailles des autres endroits en Bulgarie (surtout pendant le Moyen Age).

Des exemplaires uniques en argent présentent des produits de qualité de l'orfèvrerie. Certains d'eux sont imités en cuivre ou bien en bronze et ils sont élaborés avec le même soin. Les particularités et les dimensions des bagues permettent leur division (féminines et masculines). Le rapport du nombre montre la prépondérance des bagues féminines au Moyen Age avec une augmentation progressive du nombre des bagues masculines aux XVe—XVIe s. La bague masculine pendant l'époque de la Renaissanse nationale bulgare a une individualisation déterminée. Les plus nombreuses sont les bagues-sceaux, ce qui est la manifestation de l'autoprestige du bourgeois.

Магдалина Станчева,

Татяна Шалганова

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ВНОС НА ЗАПАДЕН ПОРЦЕЛАН В СОФИЯ ПРЕЗ XVIII И XIX В.

Близо десетметровите археологически наслагвания в София съдържат освен недвижимите останки едно изключително по своето богатство и разнообразие движимо археологическо наследство, не по-малко важно за изучаване на историята на града. Трудно е да се определи горната граница по отношение на време, до която трябва да спре грижата на археолога за събиране, изследване и запазване на археологическия материал. Не трябва да се забравя при това, че историческата съдба на нашата страна до Освобождението има като последица за музейната, а и не само за музейната документация на градската култура огромни празноти. Разбира се, те мъчно могат да бъдат запълнени добре чрез археологически находки. Но при отсъствие на други свидетелства напълно оправдано е за много страни на градската култура през XVIII и XIX в. да се използват методите на археологията. В това отношение софийските археологически изследвания имат вече известна традиция и доказват безспорните възможности за обогатяване на информацията както за по-ранните, така и за по-късните столетия от епохата на османското владичество[1].

Обр. 1 Чашки за кафе, произведени между 1740 – 1770 г., Майсен

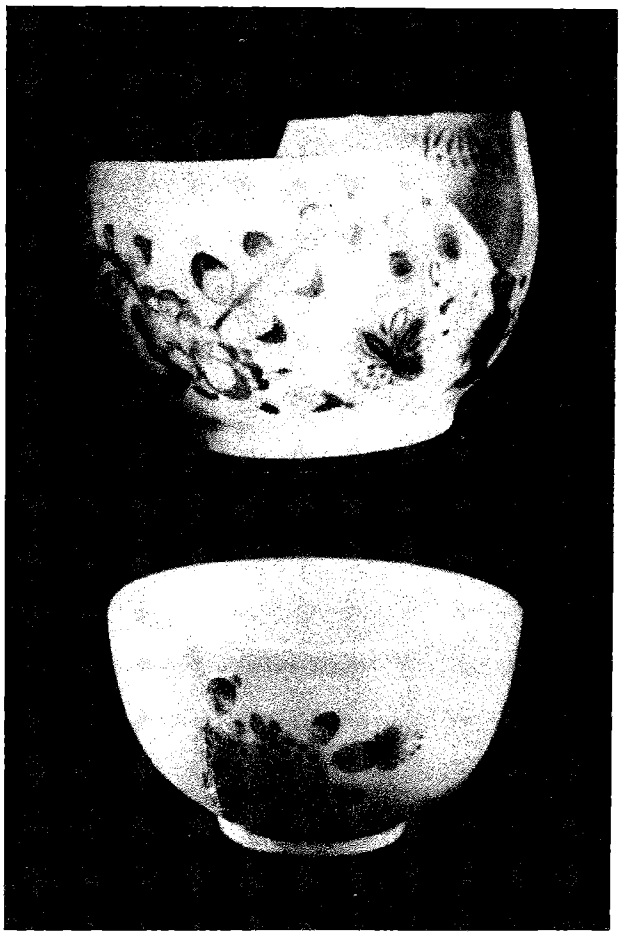

В настоящата работа се правят достояние една група находки на порцеланови чашки за кафе, европейско производство, събрани при археологически проучвания в София. Те дават представа, от една страна, за бита на софиянци във времето, към което се отнасят, а от друга страна, са свързани с редица важни изменения на икономиката на османската империя, постепенното ѝ превръщане в пазар на западната и средноевропейската промишленост.

Някои от тези находки спадат към най-добрите изделия в порцелановата промишленост и в този смисъл са от интерес като прояви на приложното изкуство в тази област. Други имат твърде скромни качества и не биха намерили може би място в сбирките на музеи, които са създадени по такива показатели. Толкова по-голям е интересът към тях като към изделия за масова употреба, която също заслужава внимание.

Колекцията порцеланови чашки от XVIII и първата половина на XIX в. в Музея за история на София наброява около 60 екземпляра, от които болшинството са изделия на Майсен, Виена и на някои тюрингски фабрики.

Най-многочислени в софийската колекция са чашките, произведени в порцелановата фабрика в Майсен, която до края на XVIII в. е водеща в Европа. След 1780 г. тя започва постепенно да отстъпва позицията си на Севр[2]. Майсенската продукция е белязана с марка, която представлява два кръстосани меча, мотив от саксонския герб[3].

С четири чашки е представена най-ранната засвидетелствана в София продукция на Майсен (обр. 1). Две от тях са с малки размери (диам. на устието 0,058 m, вис. 0,035 m). Украсени са с „индийски цветя“[4]. Те са с еднаква композиция – две вази разделят групите от цветя. Използвани са предимно коралови цветове, рисунката е подчертана на

места със златен контур. Третата чашка е със същите мотиви, без вазите. Нейната двуделна симетрична композиция е изпълнена в бледо виолетово, виолетово и розово. По вътрешната страна на малките чашки от тази група има пояс с цветни деликатно изработени мотиви, а върху дъното на голямата — „индийско" цвете.

Качеството на тези чашки не е особено добро. Забелязват се производствени дефекти.

По марката, запазена на една от чашките, украсена с мотив „ваза", те могат да се датират в периода 1730—1756 г.[5] Използването подглазурно на синьо за изрисуване на вазите стеснява датировката между 1740—1756 г.[6] По-голямата чашка се датира в т. нар. точков период, между 1756—1774 г.[7] Възможно най-близка аналогия на тази форма на марката има от 1763 г.[8] Тази датировка може да се приеме, тъй като „индийските цветя" се използват като украса до 1770 г.[9] След тази дата украсата коренно се променя, рисунката е вече с „немски" („европейски") цветя[10]. И трите чашки попадат в т. нар. за Майсен период рококо[11], макар че по стилови особености те по-скоро са характерни за „периода на Херолд и Кендлер"[12]. „Индийските цветя" са мотив, инспириран от далекоизточни образци[13].

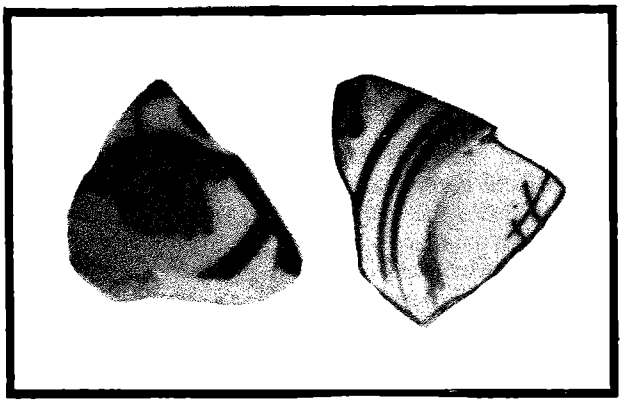

Обр. 2 Чашка от периода 1756—1774 г., Майсен

Обр. 3 Майсенски чашки от „периода на Марколини"

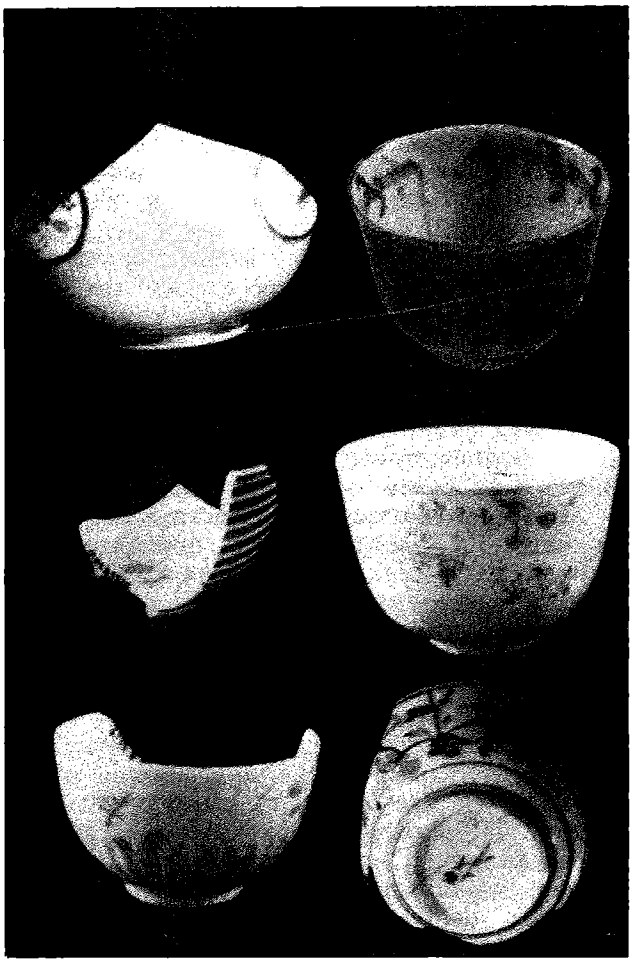

Формата на тази група чашки и стилът на декорация ги сближават с далекоизточни традиции. С традициите на Османската империя ги свързва типът на съдчето — филджан, едно от предпочитаните изделия на турския фаянс през XVIII в.[14]

Към този период спада и един фрагмент от чашка, от вътрешната страна на която подглазурно в два тона синьо е изрисувано лале в стил „немски цветя" (обр. 2). На външната страна е запазена част от неясен мотив в розово и подглазурно синьо. Запазената част от марката е характерна за периода 1756—1774 г.[15] Датировката на марката отговаря на датировката на декорацията.

Отделна група, която може да се отнесе към т. нар. период на Марколини (1774—1814)[16], е представена с шест чашки (обр. 3). Те имат различна украса, но едно и също изчертаване на марката — под кръстосаните мечове има звездичка[17]. Рисунката на тази група чашки се характеризира с леко и деликатно изпълнение на цветните мотиви, които изглеждат свободно разхвърляни по повърхността. Цветята са тип „немски", но декоративно стилизирани. Те са поставени и по вътрешната, и по външната повърхност на съдчето. Но чашките се отличават и твърде съществено, което подсказва разнообразието на този период. Две от тях са с фон (небесносин и жълт), на който има медальон в резервация с цветчета, една е с вертикални канелюри в долната част, а друга — с концентрични златни кръгове по външната страна. Последната се отличава с високо качество на чирепа, на изпълнението на украсата и с обилното използване на злато.

Още една чашка се отнася към този период на Майсен (обр. 4). Характерното при нея е, че тя отвън е едноцветно кафява. Кафяви отвън са и около двадесет фрагмента от други чашки, при които не е запазена или не е поставена марка (обр. 5). Отвътре те са бели, с кобалтова подглазурна рисунка. Чашките са различни по големина — диаметърът на устието им се движи от 0,048 до 0,075 m. Декорацията се разпределя на дъното и под устието. На дъното е разположен обогатен цветен мотив или лека пейзажна рисунка. Маркираната на

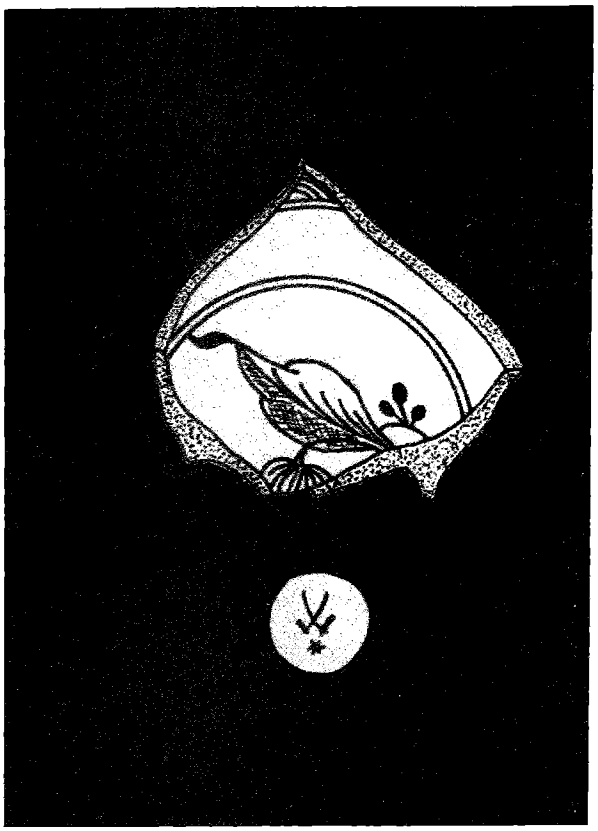

Обр. 4 Чашка с кафява външна повърхност, производство на Майсен

Обр. 5 Чашки с кафява външна повърхност

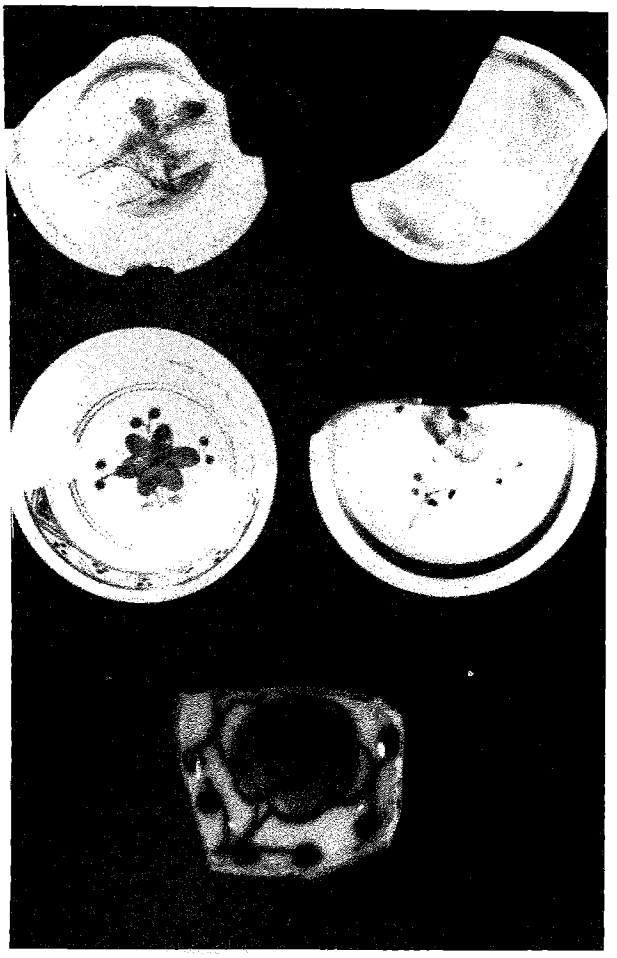

дъното чашка е украсена с несиметрично разположено клонче. Подустийната украса е или от успоредни ивици, или от широк пояс, разделен на триъгълни полета с по три точки в тях.

В тази група декорираните с цветя чашки могат да се свържат по стил с филджаните Кютахия, докато пейзажните мотиви явно подражават далекоизточно производство. Една от чашките с пейзажен мотив се отделя и по цвят, и по фактура. Тя е с много тънка стена, почти прозрачна, с пастелен сиво-зеленикав цвят, напомнящ цвета на селадона (обр. 5 а).

Само датираната със сини мечове чашка от тази група може да се смята за сигурно майсенско производство (1782—1814)[18]. Останалите екземпляри са вероятно изделия на някоя от тюрингските фабрики, които по това време са копирали майсенски образци, без да поставят свой знак върху тях[19]. Монохромната външна повърхност позволява и те да се отнесат към времето след 1782 г.[20]

Сред находките са представени и майсенските чашки от висококачествен порцелан с т. нар. луковичен (zwiebeln) мотив[21] (обр. 6). Този мотив, създаден още през 1740 г. от Давид Кречмар, продължава да се използва и досега[22]. Марките на две от съдчетата сигурно ги датират през 1924—1933 г.[23] Но има фрагменти, които са значително по-ранни. Заслужава да се отбележи, че и двете чашки от XX в. са изработени от една и съща ръка и носят инициалите „Rc“[24].

Освен изброените групи, произведени от Майсен, които показват регулярни серийни доставки, сред находките има единични екземпляри от други типове, както по-ранни, така и по-късни, които потвърждават продължаването и разширяването на майсенови доставки в София (обр. 7).

Реномето на майсенския порцелан е предизвикало неговото подражаване от други производители, които всъщност трудно могат

Обр. 6 Чашка, украсена с „луковичен“ мотив, Майсен

да заблудят истинския познавач, тъй като и по качество, и по мотиви, а и по начина, по който се подражава на марката, техните изделия могат да бъдат различени. Например кръстосаните мечове на марката, които при Майсен са винаги сини, при подражанията са били изрисувани със златно или пък със синьо, но с променено място на звездичката, която при Майсен е винаги под или между гардовете на мечовете[25]. В София са намерени три чашки, имитиращи Майсен (обр. 8). Първата е с радиално украсена външна повърхност. По рисунката тя се датира в края на XVIII или в началото на XIX в. Към този период спада и имитираната марка. Тя е със звезда. Вероятно тази чашка е английска имитация. По това време (от 1775 до 1848 г.) майсенските мечове най-често се имитират в Уорчестър и Дерби[26]. Втората чашка е с триделна композиция. В усложнени медальони са изрисувани стилизирани „немски цветя". Третата е украсена с геометричен мотив на пояси. Тази украса е особено разпространена във втората половина на XIX — началото на XX в.

Само с две маркирани чашки е представено едно друго немско производство (обр. 9). Техните марки в основата си представляват подражание на сините мечове, но лесно отличимо, тъй като дръжките на мечовете са деформирани и свързани по друг начин с основите на кръстосаните линийки. Харак-

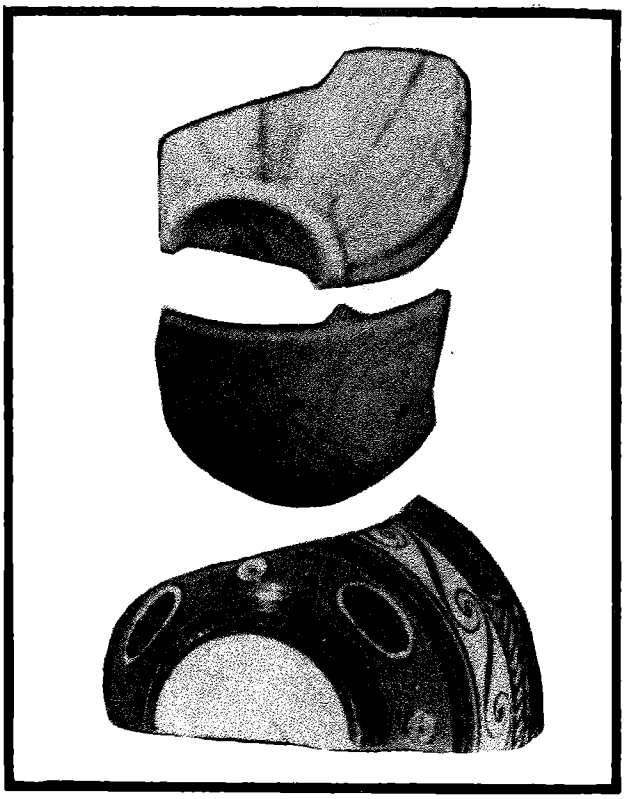

Обр. 8 Чашки, имитиращи майсенско производство

Обр. 7 Чашки за кафе, производство на Майсен

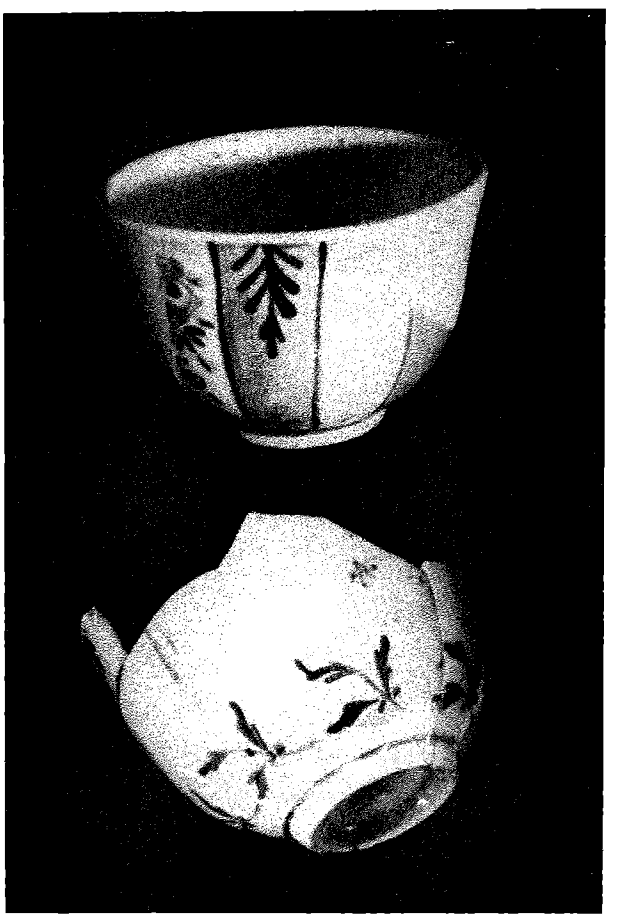

Обр. 9 Маркирани чашки от тюрингски фабрики

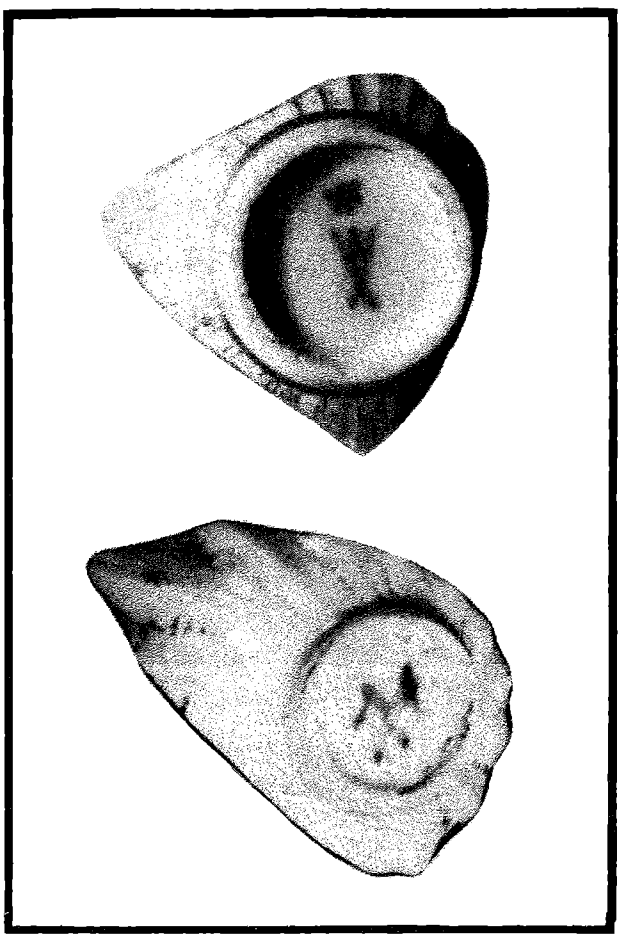

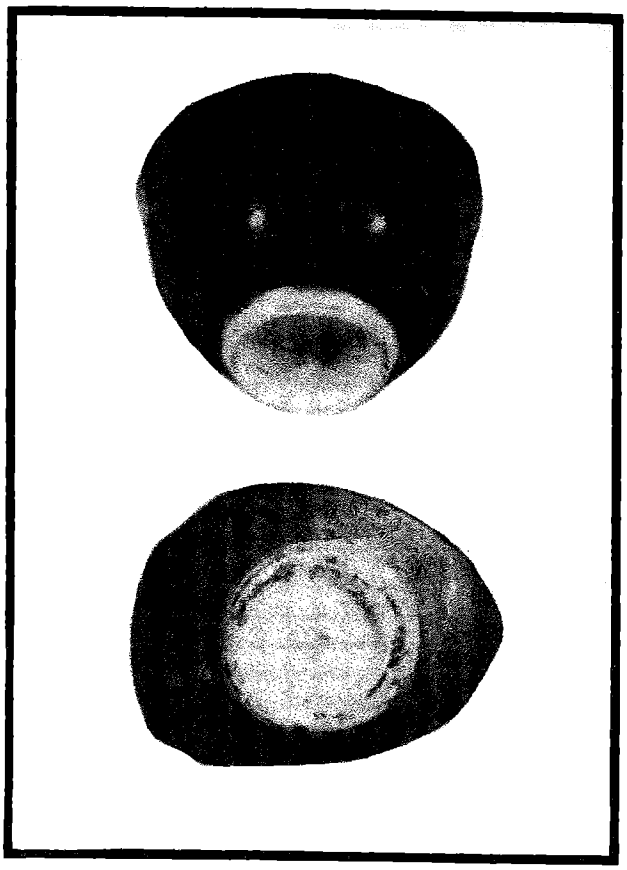

Обр. 10 „Лейтнерово синя" чашка, виенско производство

терна е и тяхната канелирана повърхност и мотивите на украса. Софийските чашки са от две различни тюрингски фабрики, които са добре известни — Валендорф от края на XVIII в.[27] и Фолкстедт от 1775—1780 г.[28]

Другият център на производство, който е представен с доста много чашки, е Виенският кралски завод. Виенските съдове са означени с характерната марка с форма на щит, пресечен с две линии, мотив от австрийския герб[29].

Типично за виенските чашки е използването на т. нар. синя лейтнерова боя[30]. Най-добре запазените два екземпляра могат да се характеризират така: целият корпус отвън е покрит със синьо, ограничено с тънки златни ивици, като устийният ръб и столчето са оставени бели. Отвътре чашките са украсени със златна ивица по устийния ръб и в центъра на дъното с пунктир в златно е изпълнена усложнена розета (обр. 10). Този вид чашки са добре датирани с марката си — едната в 1806 г., а другата в 1809 г.[31] Търсен е ефект, който да напомня на източни, персийски чашки. Такова сближаване с източни образци, от една страна, може да бъде обяснено с мода, а от друга, може да е диктувано от изискванията на експорта към Османската империя.

Виенският внос по време се изявява малко след най-ранните внесени в София майсенски изделия. Това е засвидетелствано с една чашка (обр. 11), която по марката си се датира през

Обр. 11 Чашка, произведена между 1770—1783 г., Виена

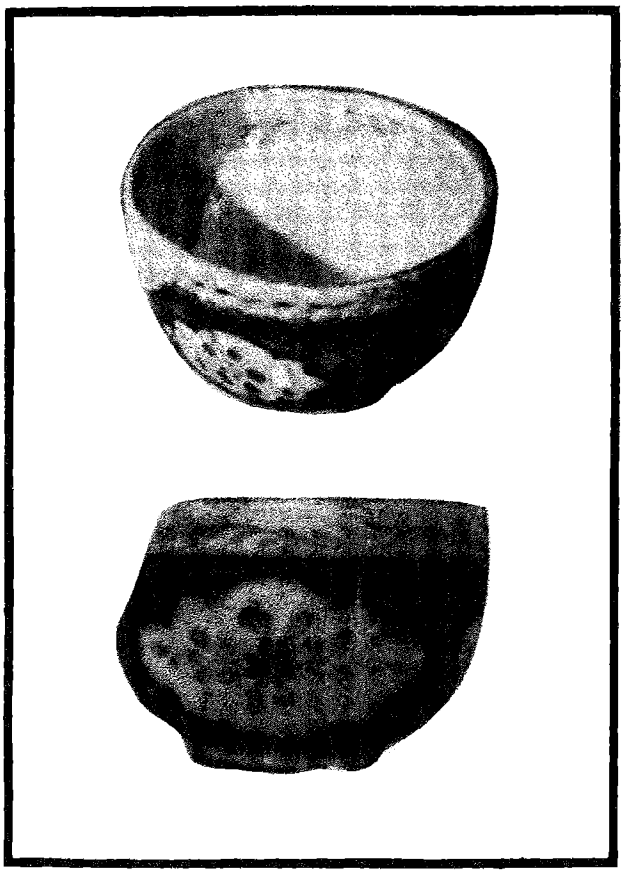

Обр. 12 Чашки от 1806 г., Виена

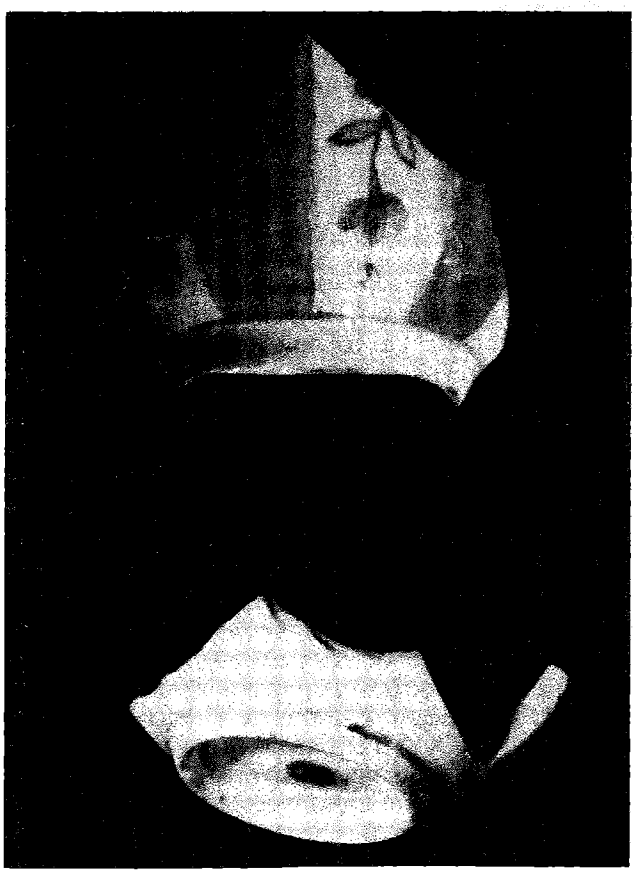

1770—1783 г.[32] Отвън тя е кобалтово синя. На този фон са представени в резервация три медальона с форма на цвят. Контурите им са подчертани със златно. В медальоните с коралово е изрисуван цветен мотив, попълнен на места със златна боя. Над кобалтовия пояс минава бял бордюр, в който с коралово е нанесен непрекъснат растителен мотив. Кобалтовият пояс е разделен със златна боя на ромбовидни полета. Отвътре чашката е оставена бяла. Украсена е под устието с идентичен на този от външната страна бордюр. На дъното е разположена усложнена розета със златно.

Може би от същия тип е и фрагмент от чашка, на който не е запазено дъното и марката. Отнасянето към Виена е въз основа на стилни особености. Композиционно тази чашка е напълно идентична на другата. Тук са употребени повече цветове, всичките характерни с мекотата си за рококо — зелено, коралово, светловиолетово и др.[33]

Както изглежда, виенският внос се засилва през XIX в., тъй като е по-добре представен от това време. Освен двете сини чашки от същото време са две други разновидности, представени с по един екземпляр (обр. 12). При единия корпусът е разделен на радиални пояси, ограничени със златно, едните бели, другите „лейтнерови сини". Върху белите е изрисувано цветно клонче с бледозелено, розово, виолетово, коралово, жълто. По запазената част от марката чашката се датира през 1806 г. При другия екземпляр е запазена долната част на чашката. Столчето е отделено от тялото със златна ивица. Системата на декорация не може да се улови. Личи само една тревистозелена точка от надглазурна боя, вероятно част от растителен мотив. Чашката е изпълнена от висококачествен порцелан. По марката си тя се датира през 1806 г.

Най-късно датирана по марката си чашка от XIX в. се отнася към производство от 1820—1827 г.[34] Тя е с триделна композиция. Изпълнена е в два тона кобалтово синьо, коралово и златно. Порцеланът не е така висококачествен, както при другите чашки от Виена (обр. 13).

От разгледаните и споменати екземпляри по археологически път са събрани и повече от двадесет късчета от други чашки, които се отнасят, доколкото може да се съди по запазената част и състава на порцелановата маса и към немско, и към австрийско производство (обр. 14).

Намерените при разкопки чашки са само относителен показател в количествено отношение, но те са безспорно свидетелство за появата на европейски порцелан в България и в частност в София в средата и във втората половина на XVIII в., както и за главните източници на този внос. Колкото и малка да изглежда ролята на един такъв предмет както чашката за кафе в характеристиката на битовата култура на епохата, при липсата на много факти в това отношение тези находки прида-

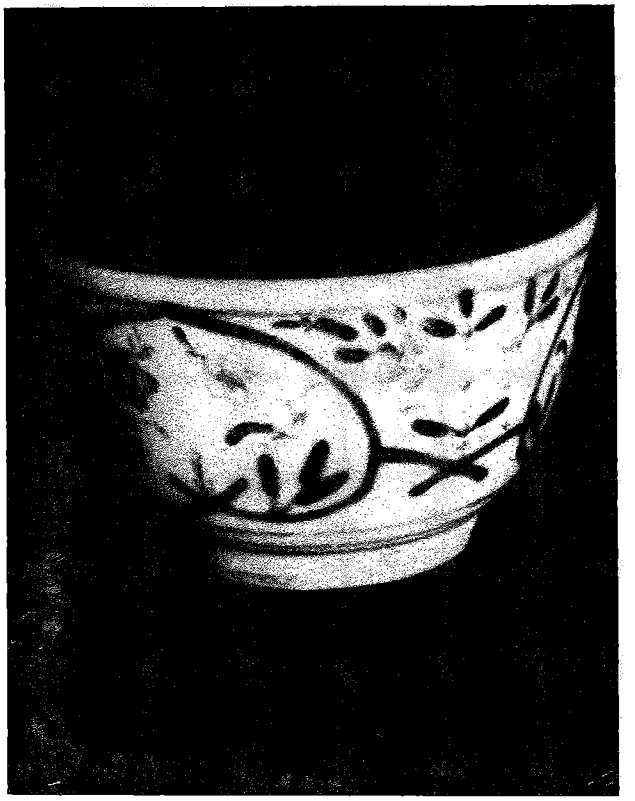

Обр. 13 Чашка, произведена между 1820 и 1827 г., Виена

Обр. 14 Порцеланови чашки, намерени в София

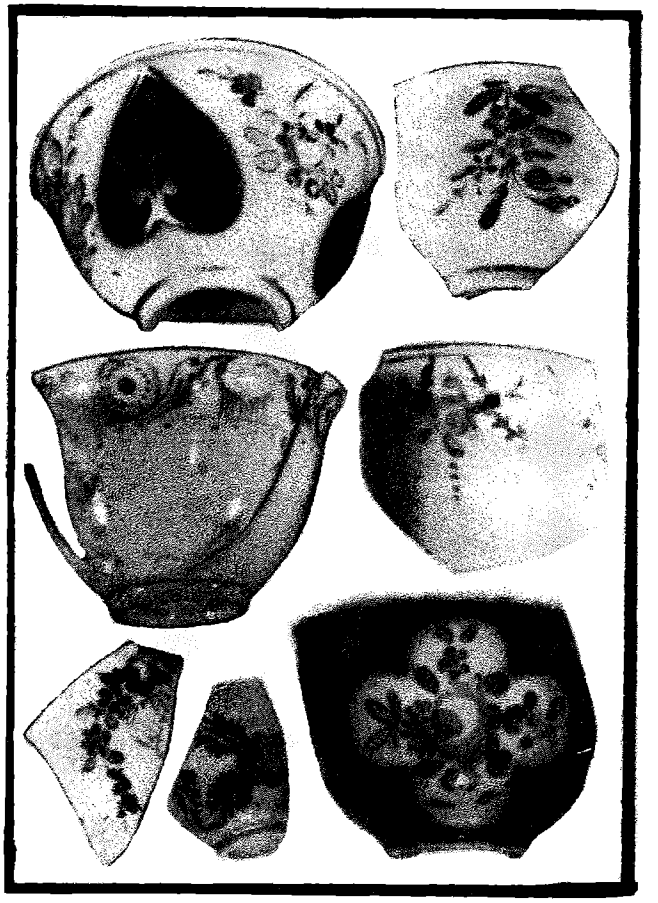

биват значение. Те отразяват „поевропейчването“ на градския бит. Вносът и търсенето на европейски порцеланови чашки за кафе не е само белег за навлизането на западно производство в пазара на Османската империя, но безспорно отразява интереса на гражданите към западни изделия. Този интерес се проявява, разбира се, и в много други черти на градския бит у нас през епохата на Възраждането. Тези находки показват също известването на привичния източен артикул от новите западни стоки.

За разлика от почти всички европейски страни, в които музеите съхраняват колекции от порцелан от XVIII и XIX в., тази „археологическа“ колекция в Музея за история на София е една от малкото, а може би единствената в нашата страна, както и тази публикация е първият опит да се проучат, систематизират и датират такъв вид находки.

БЕЛЕЖКИ

[1] Станчева, М. Каменни калъпи за сфероконуси от София. — Археология, 3, 1961, № 1, 22—27; Турски фаянс от София. ИАИ, 23, 1960, 111—134; Флорентинская майолика, обнаруженная в Софии. ИИИИ, 5, 1962, 161—166; Домашни глинени съдове от 1802 г. — ИЕИМ, 6, 1963, 225—230; Към изучаването на градската материална култура и бит в София през епохата на турското владичество. ИЕИМ, 20, 271—279; Станчева, М., Ст. Медарова. Производството на глинени лули у нас. — МПК, 1968, 4; Водоснабдяването на София през епохата на турското владичество. ИЕИМ, 11, 99—116; Станчева, М., К. Кръстанова. За зиданата домашна печка в нашите земи през епохата на турското владичество. — ИЕИМ, 10, 1967, 129—142; Станчева, М. Археологически данни за внос на италиански стоки у нас през XV—XVII в. — Векове, 1978, 5, 30—38 и др.

[2] Osborne, Marold. The Oxford Companion to the decorative art. Oxford the claredon press, 1975, p. 631.

[3] Гейдова, Д. Фарфор. — В: Большая иллюстрованная энциклопедия древностей, Артия, Прага, 1980, с. 197.

[4] Милде, М., Р. Лаушке. Роспись фарфора. М., 1971, с. 13.

[5] Гейдова, Д. Цит. съч., с. 197.

[6] Милде, М., Р. Лаушке. Цит. съч., с. 40.

[7] Walcha, Otto. Meissner Porzellan. Dresden, 1973, p. 499, 501, abb. 8

[8] Poche, Emanuel. Porzellan-marken. Artia, Praha, 1975, No 203.

[9] Walcha, Otto. Цит. съч., с. 156.

[10] Гейдова, Д. Цит. съч., с. 196; Walcha, Otto. Цит. съч., с. 156.

[11] Гейдова, Д. Цит. съч., с. 196.

[12] Пак там.

[13] Osborne, Marold. Цит. съч., с. 63; Гейдова, Д. Цит. съч., с. 197; Walcha, Otto. Цит. съч., 41—109.

[14] Станчева, М. Турски фаянс..., 122, 123.

[15] Walcha, Otto. Цит. съч., с. 499, 501, обр. 8.

[16] Гейдова, Д. Цит. съч., с. 197.

[17] Гейдова, Д. Цит. съч., с. 197, 199—202; Emanuel Poche. Цит. съч., № 204—206; Walcha, Otto. Цит. съч., с. 501, № 12.

[18] Изобразяването на марката е със звезда, което я датира в тези години.

[19] Scherf, H., J. Karpinski. Thüringer Porzellan unter besonderer Berücksichtigung der Erzeugnisse des 18. und frühen 19. Jahrhunderts. VEB. E. A. Seemann. Buch-und Kunstverlag Leipzig, 1980, p. 34, 44—48, 91—96, 151—156, 205—208, 249—252, 286—288, 317—318, 348—352, 407—408, 434—436.

[20] Гейдова, Д. Цит. съч., с. 197.

[21] Милде, М., Р. Лаушке. Цит. съч., с. 34.

[22] Милде, М., Р. Лаушке. Цит. съч., с. 34; Walcha, Otto. Цит. съч., с. 472, обр. 58.

[23] Walcha, Otto. Цит. съч., с. 499, 501, обр. 20.

[24] Пак там. Работата на калфите се контролира — те е трябвало да прибавят началните букви на фамилията си до мечовете на марката.

[25] Гейдова, Д. Цит. съч., с. 197, 199—202; Poche, Emanuel. Цит. съч., № 204—206; Walcha, Otto. Цит. съч., с. 501, № 12.

[26] Гейдова, Д. Цит. съч., с. 206, с. 207; Walcha, Otto. Цит. съч., с. 156; Poche, E. Цит. съч., № 222—234.

[27] Scherf H., J. Karpinski. Цит. съч., с. 199, № 12, 14, 15, 28.

[28] Scherf H., J. Karpinski. Цит. съч., с. 37, № 12.

[29] Гейдова, Д. Цит. Съч., с. 199; Poche, E. Цит. съч., № 164—169.

[30] В периода на най-голям разцвет на Виенския завод — „периода на Зоргентал“ (1784—1805), силно се увеличава производството на сервизи за чай и кафе, като се работи усилено върху подобряването на боите. Тогава химикът И. Лейтнер подобрява цветовете на някои бои. Един от сините цветове започва да носи неговото име „лейтнерова синя“. Вж. Гейдова, Д. Цит. съч., с. 199.

[31] От 1800 г. върху изделията на Виенския завод започват да се поставят последните три цифри от годината на производство. В нашия случай до марките са щамповани съответно цифрите 806 и 809. Вж. Гейдова, Д. Цит. съч., с. 200.

[32] Poche, E. Цит. съч., № 166. За тази марка се дава датировка 1749—1783 г. Поради това, че марката е малка и симетрична, датировката се стеснява в годините 1700—1783 г., т. е. чашката попада в „периода на Зоргентал“. Под марката е изрисувана цифрата 13, която принадлежи на живописеца.

[33] Гейдова, Д. Цит. съч., с. 198; Osborne, M. Цит. съч., с. 631.

[34] Poche, E. Цит. съч., № 168.

Магдалина Станчева,

Татяна Шалганова

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О ВВОЗЕ ЗАПАДНО-ЕВРОПЕЙСКОГО ФАРФОРА В СОФИЮ В XVIII—XIX вв.

(Резюме)

В статье опубликованы первые исследования ввозных фарфоровых изделий XVIII—XIX в., обнаруженных при археологических раскопках. На основании специфических элементов украшения устанавливаются Мейсенское и Венское производства, а также и некоторые модные в ту эпоху стили. Часть находок сохраняет марку производителя, а Тюрингские фабрики, которые подражают производству Мейсенского фарфора, можно определить по характерным деформациям марки, называемой „синие мечи". В отличие от предшествующего столетия, в XIX в. замечается увеличение венского производства.

Magdalina Stančeva,

Tatiana Šalganova

DONEES ARCHEOLOGIQUES CONCERNANT L'IMPORTATION A SOFIA DU PORCELAINE DE L'OCCIDENT PENDANT LE XVIIIeET LE XIXe S.

(Résumé)

C'est la première publication concernant les porcelaines importées au cours du XVIIIe—XIXe s., desouvertes lors des fouilles archéologiques. Selon des éléments spécifiques de la décoration, on détermine la provenance de la production — Viene et Meissen, de même que certains styles de l'époque. Une partie des trouvailles porte la marque du producteur. Les fabriques de Turingue qui imitent les porcelaines de Meissen, se distinguent par des déformations caractéristiques de la marque nommée „les épées bleues". On remarque une augmentation de la production viennoise au cours du XIXe s., par différence avec le siècle précédent.

Магдалина Станчева,

Татяна Николова

НОВИ ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ ГЛИНЕНИТЕ ЛУЛИ ОТ СЕРДИКА

Първото изследване на глинени лули в България бе направено върху находките от София[1]. Тогава колекцията на Музея за история на София съдържаше около 350 лули. Този първи опит естествено имаше някои слабости и непълноти. Но той изигра важна роля и предизвика интерес преди всичко за създаването на подобни колекции в окръжните музеи и стимулира тяхното изследване. Последваха публикации на голямата колекция от Варненския музей[2] и Окръжния исторически музей във Велико Търново[3]. Беше публикувана и една студия върху някои въпроси за производството и декорацията на лули в България[4].

Между недостатъчно изяснените въпроси около производството на лулите останаха тези за по-точното им хронологическо разпределяне, за разчитането и тълкуването на печатите върху тях и за уточняване на производствените центрове.

Редица други изводи могат да се направят със задълбочаване на изследванията, които имат отношение както пряко към производството и характеристиката на лулите като продукт на един художествен занаят, издигнал се до нивото на приложно изкуство у нас, така и към по-широк кръг въпроси на икономиката, бита и културата на селищата, в които тези лули се произвеждат и използуват.

В настоящата работа се прави опит за решаване на някои от тези въпроси. Същевременно за изследването се привличат освен публикуваните през 1968 г. и намерените до настоящия момент в София нови около 100

Обр. 1 Керамични лули от София — нови находки

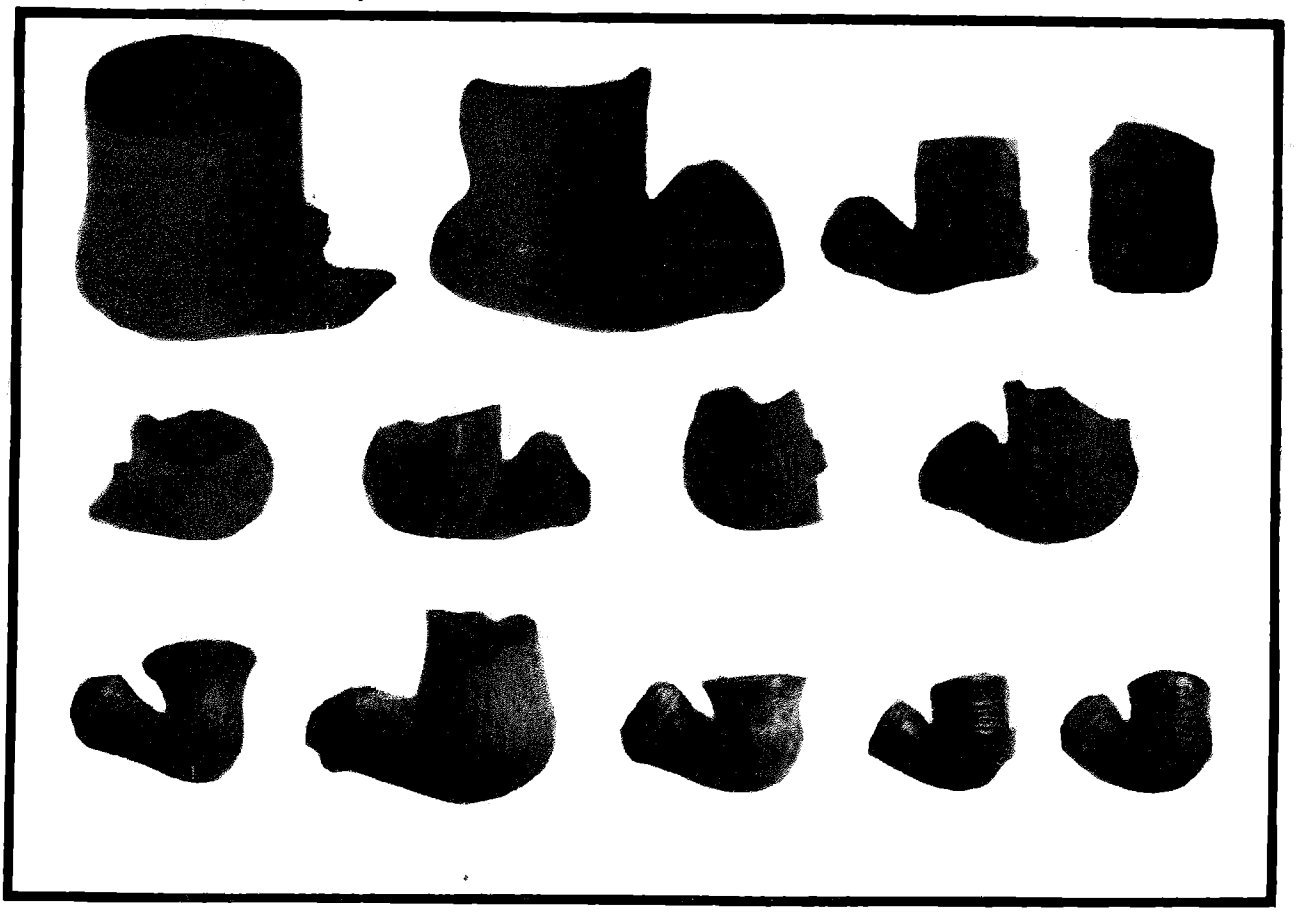

екземпляра (обр. 1). Данните от цялата колекция се поставят във връзка с колекциите от Варна и Велико Търново.

Като смятаме, че преди всичко трябва да се потърсят нови опорни данни за печатите и тяхното съдържание[5], ще представим най-напред резултатите от тяхното изследване. То бе направено от к. ф. н. Аспарух Велков, научен сътрудник в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий"[6]. По негово мнение всички печати, които съдържат букви, са на арабица.

От изследваните 87 печата 42 бяха разчетени. Съдържанието на тези 42 печата се разпределя така:

1. Печати, съдържащи дата (година) — 2 бр. (обр. 2). Годините по летоброене от егира: 1100 (= 1688); 1118 (= 1706).

2. Печати, съдържащи формулата „произвел... (името на производителя)" — 8 бр. (обр. 3). Думата „произвел" е изписана, а името на производителя често се означава с една начална буква, повече или по-малко четливо гравирана. Разчитат се следните имена или букви след „произвел": Хюсни, Мустафа, Хюсейни, „Хи".

3. Печати, съдържащи лично име — 15 бр. (обр. 4). Разчитат се следните имена: Зарифи, Наджи, Хюсни, Хюсейни, домади Хюсейни (= зет на Хюсейни), Бизим, Кияри Деде.

4. Печати, съдържащи дума с отвлечено значение, свързано може би с удоволствието от пушенето — 2 бр. или евентуално 4. Разчитат се думи със значение „екстаз" и „молитва" и може би „богатство" и „обогатяващ"[7].

5. Печати с думата „дамга" (= печат) — 1 бр.

6. Печати с надпис „принадлежащ към нещо", в смисъл на „приобщен" — 2 бр. (обр. 5).

7. Печати, на които се разчита думата „нишан" (белег) — 5 бр. (обр. 6).

8. Печати, на които се разчитат звукосъчетания, без определен смисъл в турския език — 7 бр. (обр. 7).

9. Печати, в които може да се определят една или няколко букви, вплетени в орнамент — 45 бр. (обр. 8).

Струва ни се, че тази последна група може да бъде тълкувана и като неграмотна имитация на арабско писмо.

Най-същественият резултат от изследването на печатите е установяването на дати, което дава възможност за датирането на различните типове лули.

Едната група лули, в която има екземпляр с дата, е твърде многобройна — 39 бр. От тях 20 бяха разгледани при първата публикация[8]. Това са лули с цилиндрични чашки и къси втулки, твърде близки по вид. Те са червенокафяви с хубав блестящ фирнис. При отделни екземпляри чашката леко се различава в силует, като стените им са слабо конкавни или конвексни, запазвайки общо цилиндричната си форма. Основата на чашката е или гладка, или

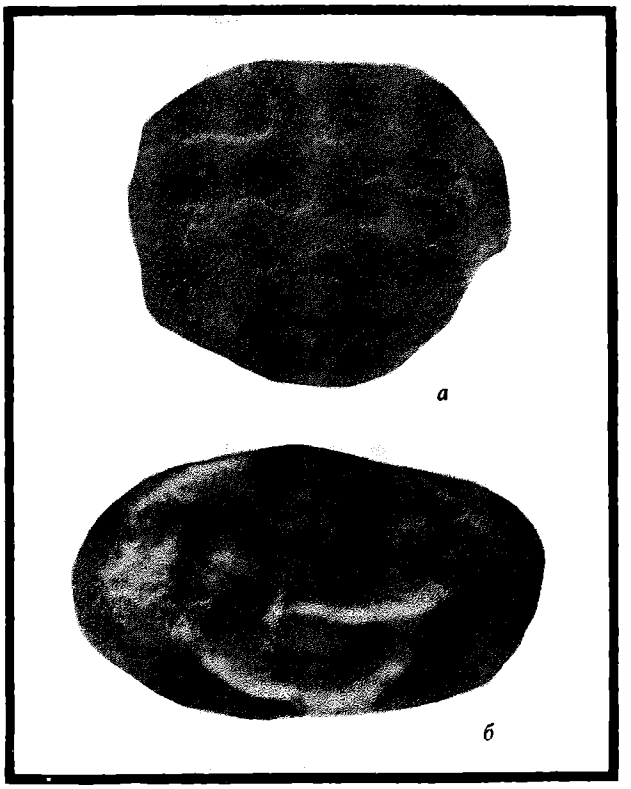

Обр. 2 а — печат върху керамична лула с дата 1688 г.; б — печат върху керамична лула с дата 1706 г.

оформена като разтворена пъпка. При три екземпляра основата излиза от очертанията на цилиндъра с изпъкнал кръг. Украсата от дребен щампован мотив е или под горния ръб, или покрай ръба на дъното ѝ (обр. 1 а-г). Само при три екземпляра в долната половина на чашката минава сравнително широк пояс от щамповани мотиви (обр. 1 г). При две от тези лули декорацията е вдлъбната.

Тези лули нямат паралели в досега публикуваните от Варна[9] и Търново[10] и могат да се приемат за софийско производство[11]. Тази група лули е твърде често с печати. Те са пет вида[12]: от първия вид — 1 лула; от втория вид — 4; от третия вид — 4; от осмия вид — 4; от деветия вид — 5.

Както се вижда, тази група цилиндрични лули може да се отнесе към най-старите (XVII) и да се приеме за софийско производство, доброкачествено и ценено от самия производител, който му поставя марката си независимо от сравнително скромната щампована украса.

На един екземпляр от тази група са запазени следи от позлата. Това е и единственият подобен случай сред досега публикуваните лули от България. В турското керамично производство позлатяване е практикувано в един ограничен период от време — втората половина на XVII в.[13] Това съвпада с датировката на тези лули.

Един новооткрит фрагмент от чашка на лула (обр. 9) увеличава екземплярите с инкрустирани сребърни кръгчета[14]. По форма той е най-близко до цилиндричните лули и

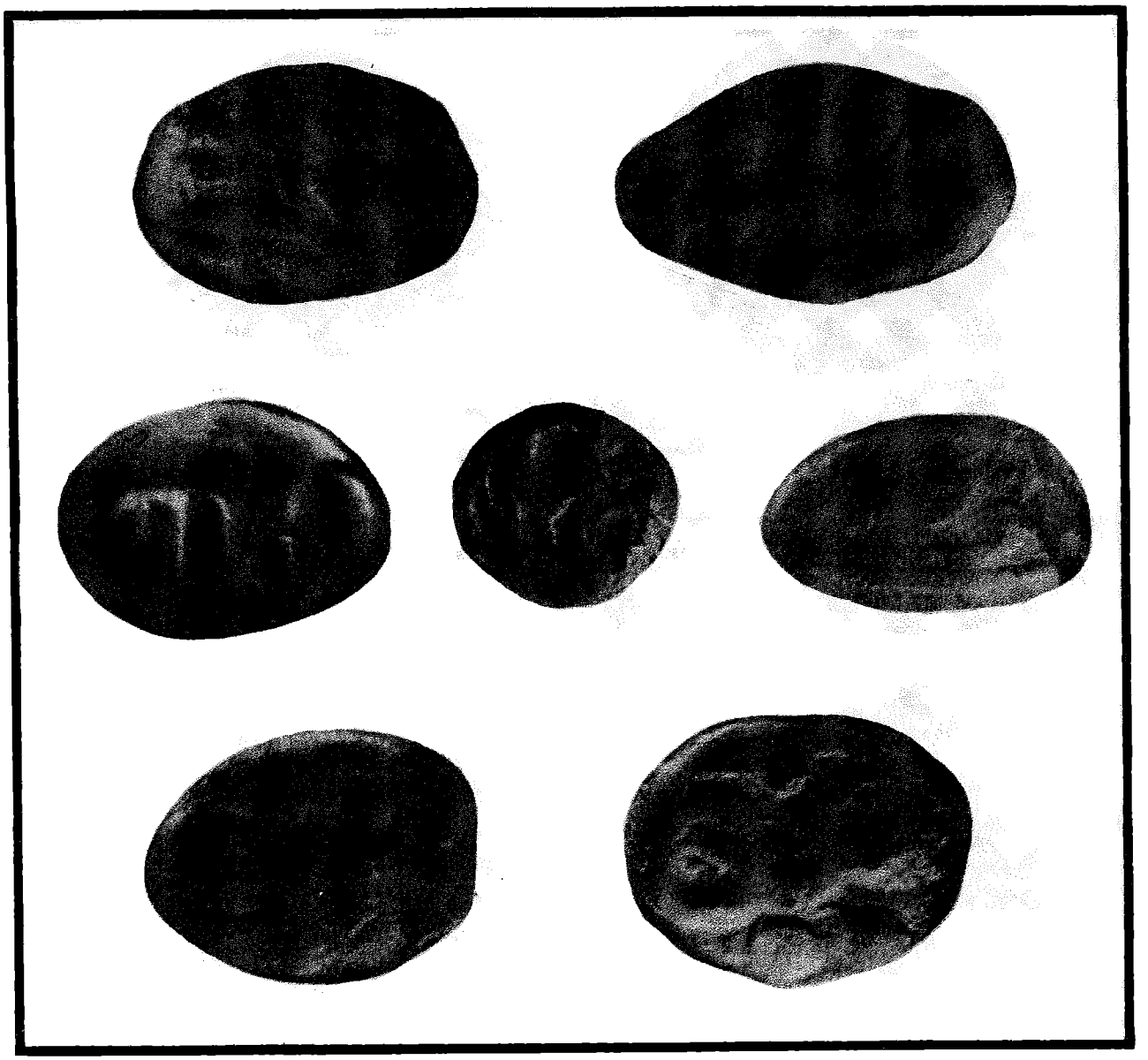

Обр. 3 Печати върху керамични лули, с означение „изработил" и името на производителя

показва, както и лулата с позлата, че в тази утвърдена форма се създават и по-богати, скъпо украсени екземпляри. Инкрустациите образуват шестлистни розети и групи от по три кръгчета. Последният мотив би могъл да се свърже с подобен мотив върху фаянса, и то от същата епоха[15].

Тези примери сочат, че това приложно изкуство не е изолирано, а има връзка и отношение както с керамичната (по-точно фаянсовата) декорация, така и с ювелирните техники[16], инкрустацията на метал върху дърво и кост, широко прилагана в ориенталското изкуство[17].

Близки до цилиндричните и вероятно с еднакво развитие в тяхната форма са цветовидните лули[18]. Те имат почти същата дължина и форма на втулката на цилиндричните лули, близки са по качество и цвят и също често носят печат на производителя (обр. 1 д-з). От новооткритите 7 бр. от този тип — 3 имат печати, а от цялата колекция от 26 екземпляра — 12 са с печати.

Има основание да се предполага, че тази група лули е синхронна на цилиндричните. Но те са по-трудни за изработване и с това може да се обясни тяхната сравнителна малобройност. С голяма вероятност може да се допусне софийското им производство.

За датирането им в XVII в. дават основание близката им в повечето случаи форма, както и поставяните върху тях печати. Стилистична особеност, която потвърждава отнасянето им към XVII в., са растителните елементи, изобразени по повърхността с геометрични мотиви, добавени чрез щамповане[19].

На основата на тази група цветовидни лули се развиват варианти, при които долната част на чашката остава свързана с идеята за разтворена листна пъпка или цвят, докато горната част от гладка цилиндрична се разнообразява — или на основата на геометрично

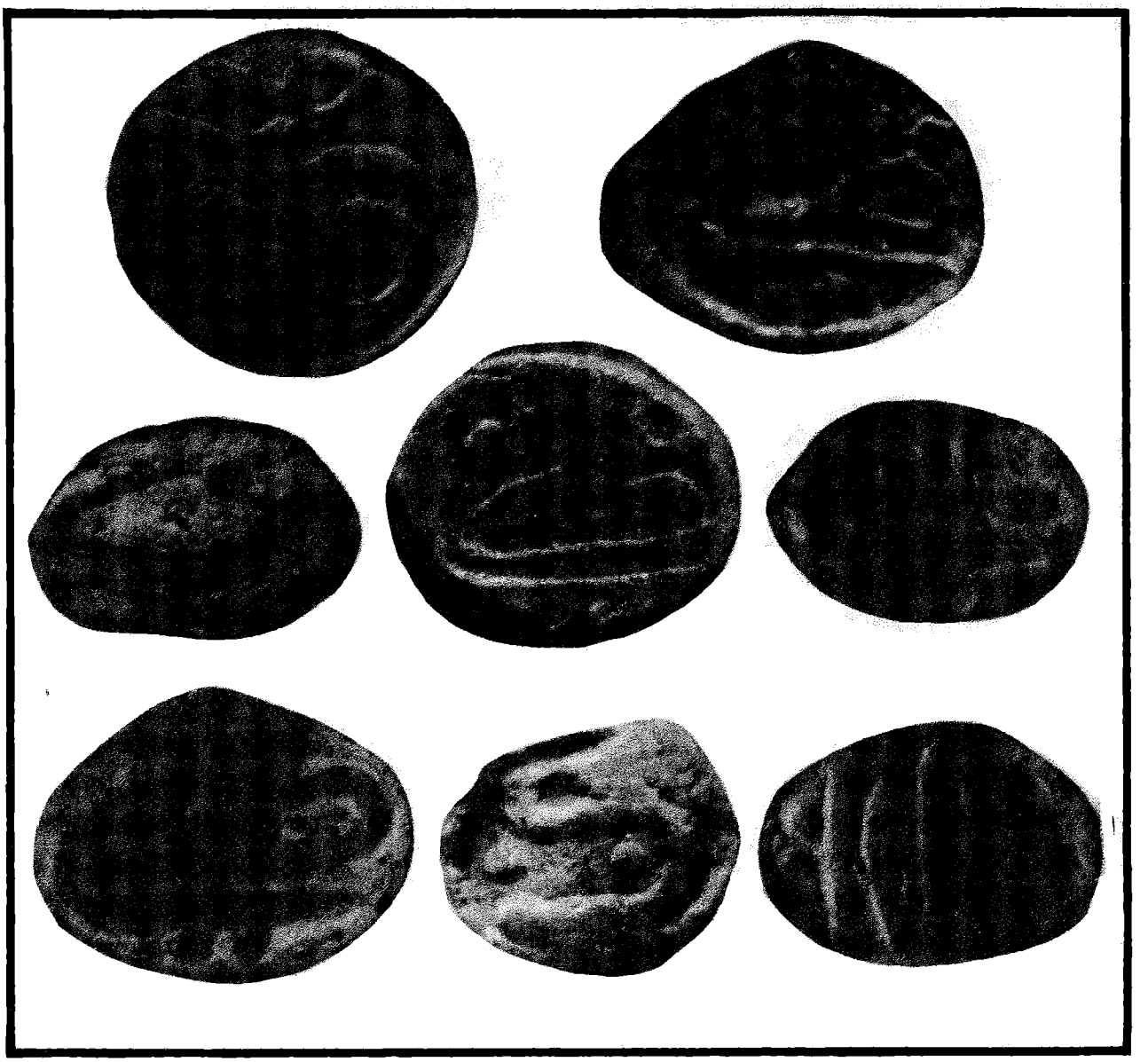

Обр. 4. Печати върху керамични лули с лични имена

третиране, или чрез покриването ѝ с растителни мотиви (обр. 1 и). Разнообразието в типовете на тази група лули предполага такова развитие на производството, при което вече не е задължително да се съблюдава установен тип. Това може да бъде свързано с отслабването на ролята на еснафската организация за регламентиране на производството — явление, което се наблюдава през Възраждането.

Колкото и да е трудно уточняването на датировките, има основание при тези лули да се говори по-скоро за XVIII в., отколкото за XVII в. В украсата се появяват елементи, свързани с датирани през XVIII в. лули. Значително намалява броят на печатите, а там където се явяват, те не съдържат четлив текст, а по-скоро имитации на старите печати с надписи. Явно е, че печатът, доколкото го има, се поставя по традиция. В тълкуването на този факт може да се отиде и по-далеч, като се допусне, че се е изменил и етническият състав на производителите на лули, които не са вече само турци, а това производство преминава в ръцете на българските занаятчии.

Именно в тази група лули може да се постави екземплярът, върху който се разчита годината 1706. Явно лулата е работена в самото начало на XVIII в., време на значителни промени в обществено-икономическите отношения.

Един от интересните факти, който разчитането на печатите ни поднася, е повтарящото се върху четири лули име Зарифи. Този печат се намира върху цветовидните лули (обр. 10), с диск в основата (форма на жълт нарцис, наричан още „луличка“)[20]. Лула със същия печат и същата форма е публикувана през 1975 г.[21] От Търново има само един такъв екземпляр, докато от София са четири, от което е логично да се предположи, че подписаните с това име лули са работени в София.

Както се вижда, все повече факти подкрепят

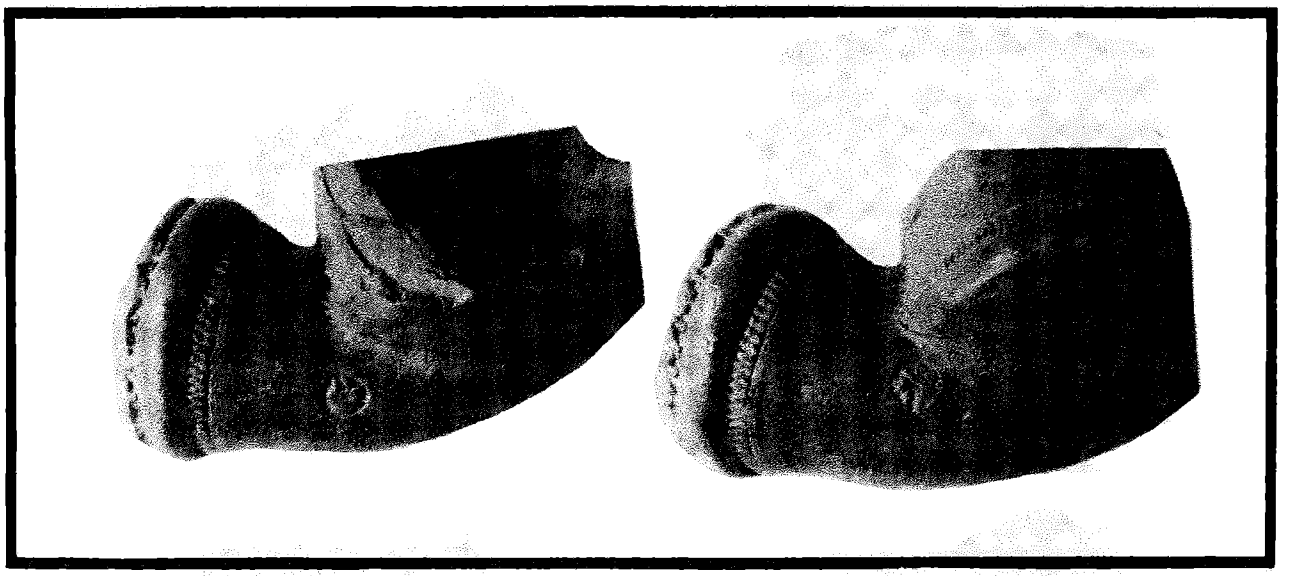

Обр. 5 Керамични лули с еднакви печати, с надпис „приобщен“

Обр. 6 Печати върху керамични лули, съдържащи думата „нишан“

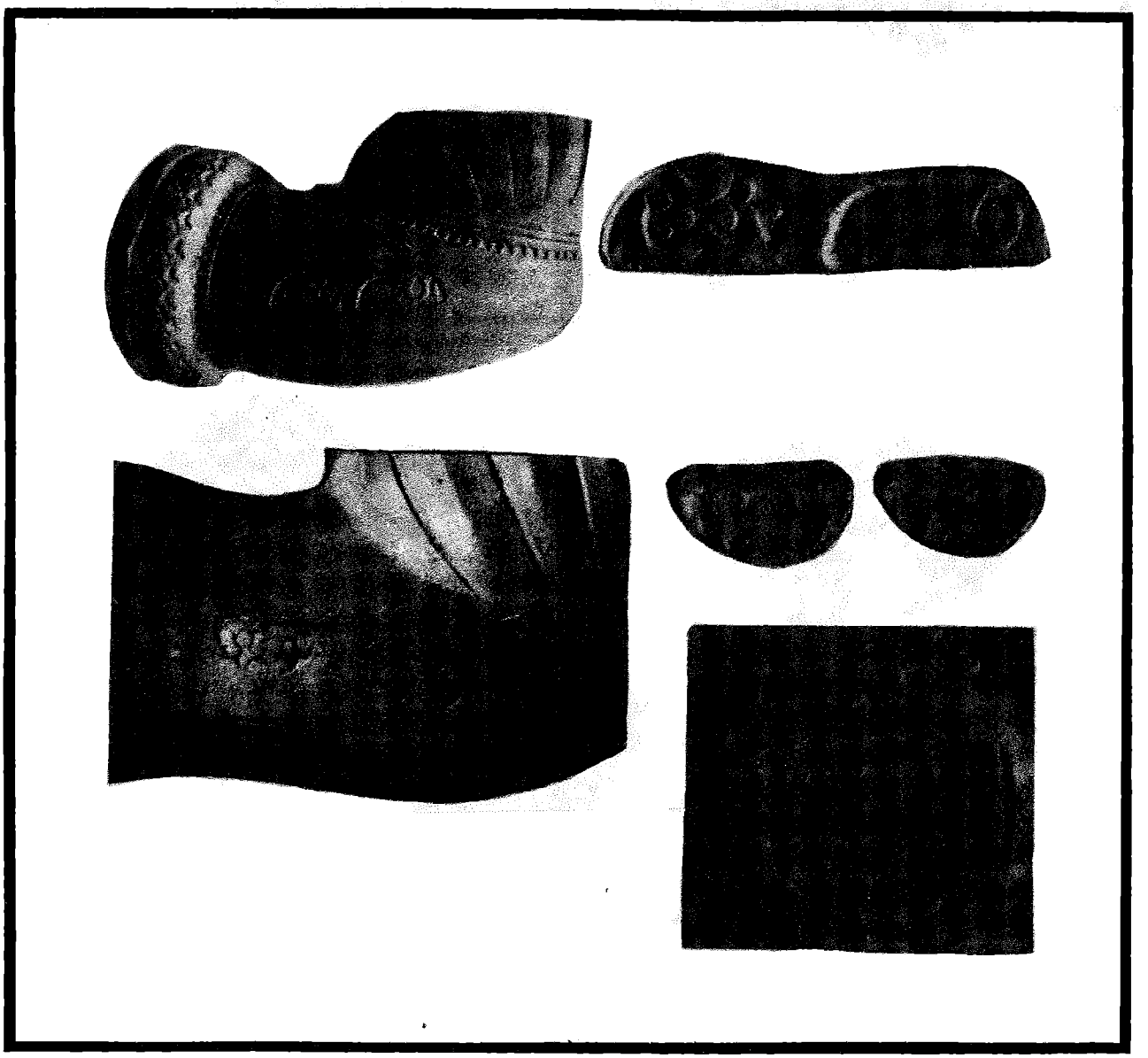

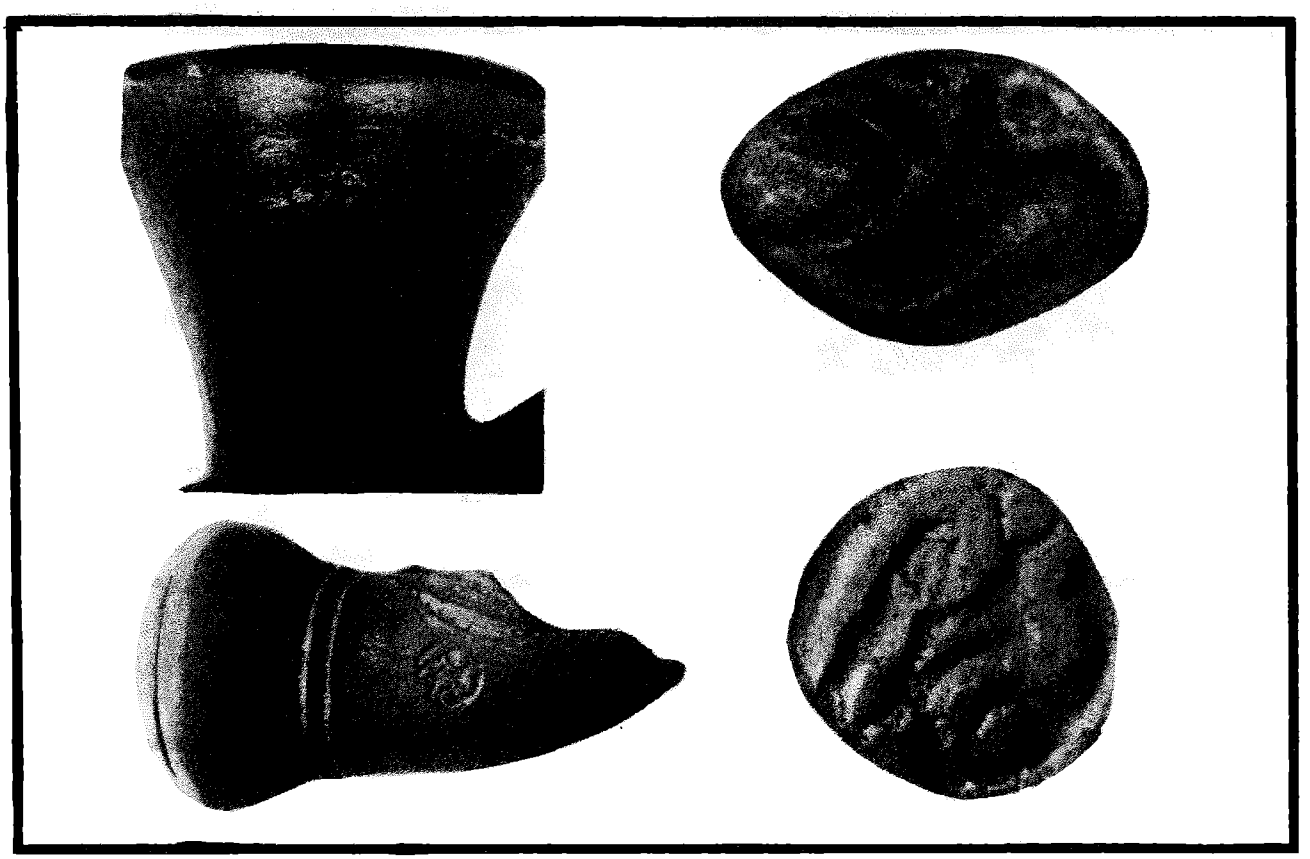

Обр. 7 Печати върху керамични лули с неясно съдържание

Обр. 8 Печати върху керамични лули с буква, вплетена в орнамент

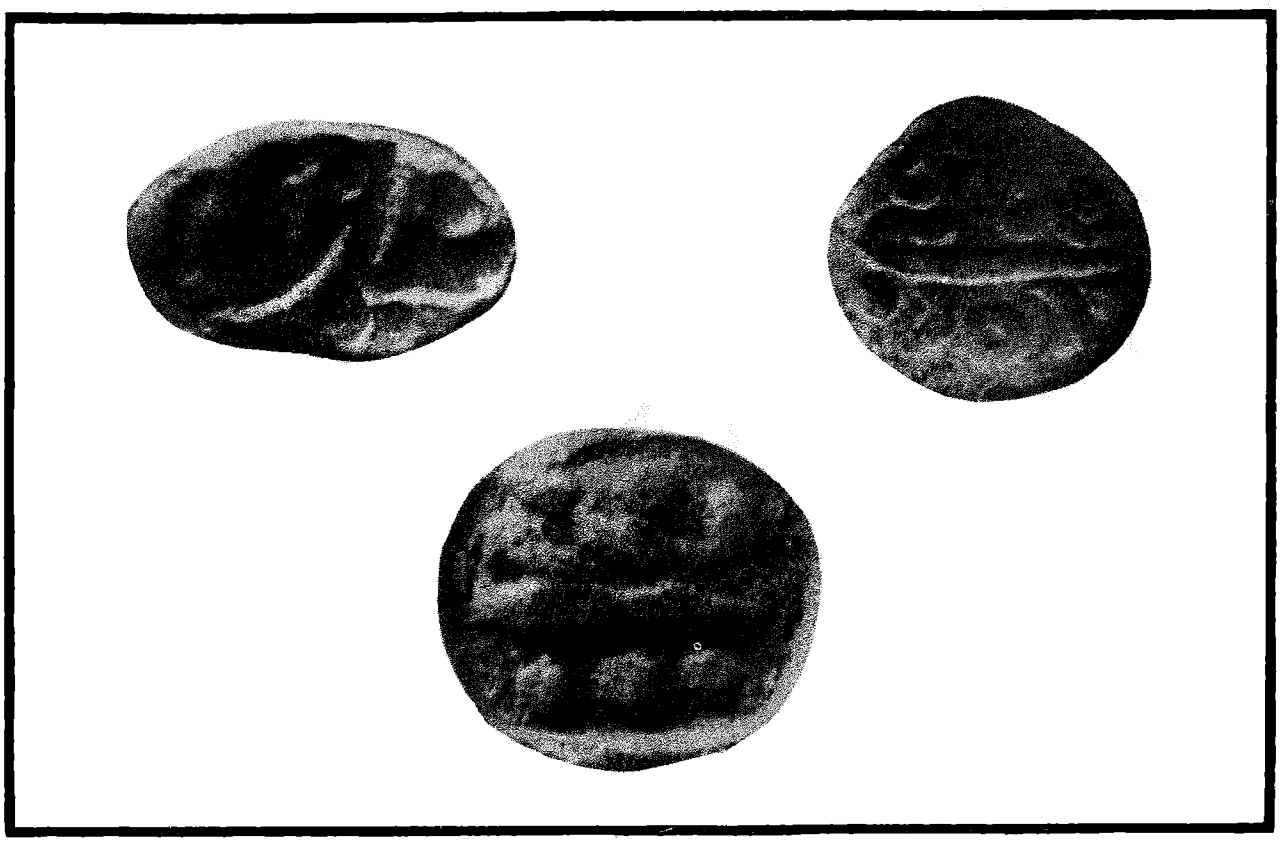

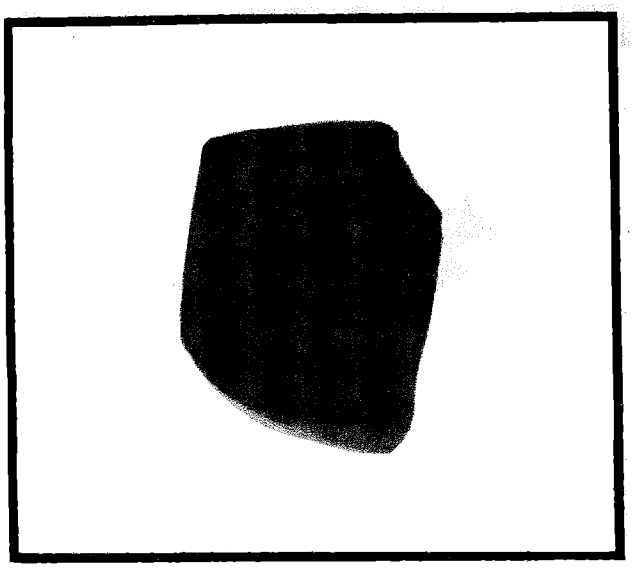

Обр. 9 Керамична лула със сребърна инкрустация

предположението, че София е град с твърде развито и продължително производство на лули. Не са без значение за такъв извод и онези групи еднотипни или близки по форма и украса лули, чийто брой се увеличава чувствително с новите находки. Най-показателни са следните групи:

1. Едноставни лули (без отделяне на чашката от втулката (обр. 11). От този вид са новооткрити 10 бр., така че общата им цифра в София става 60. Това е най-голямата и най-еднородна група[22]. Намерените 8 лули от този вид във Велико Търново[23] са твърде малко, за да се противопоставят на това предположение. От друга страна, имаме вече един пример при лулите с печат „Зарифи", което позволява да се предполага пренасянето на софийски лули в Търново по търговски път.

2. Камбановидни лули с триъгълни полета на чашката, моделирани изцяло в калъп[24] — групата се увеличи с нови 2 бр. (обр. 1 й, к).

Обр. 10 Керамични лули с еднакъв печат, съдържащ името Зарифи

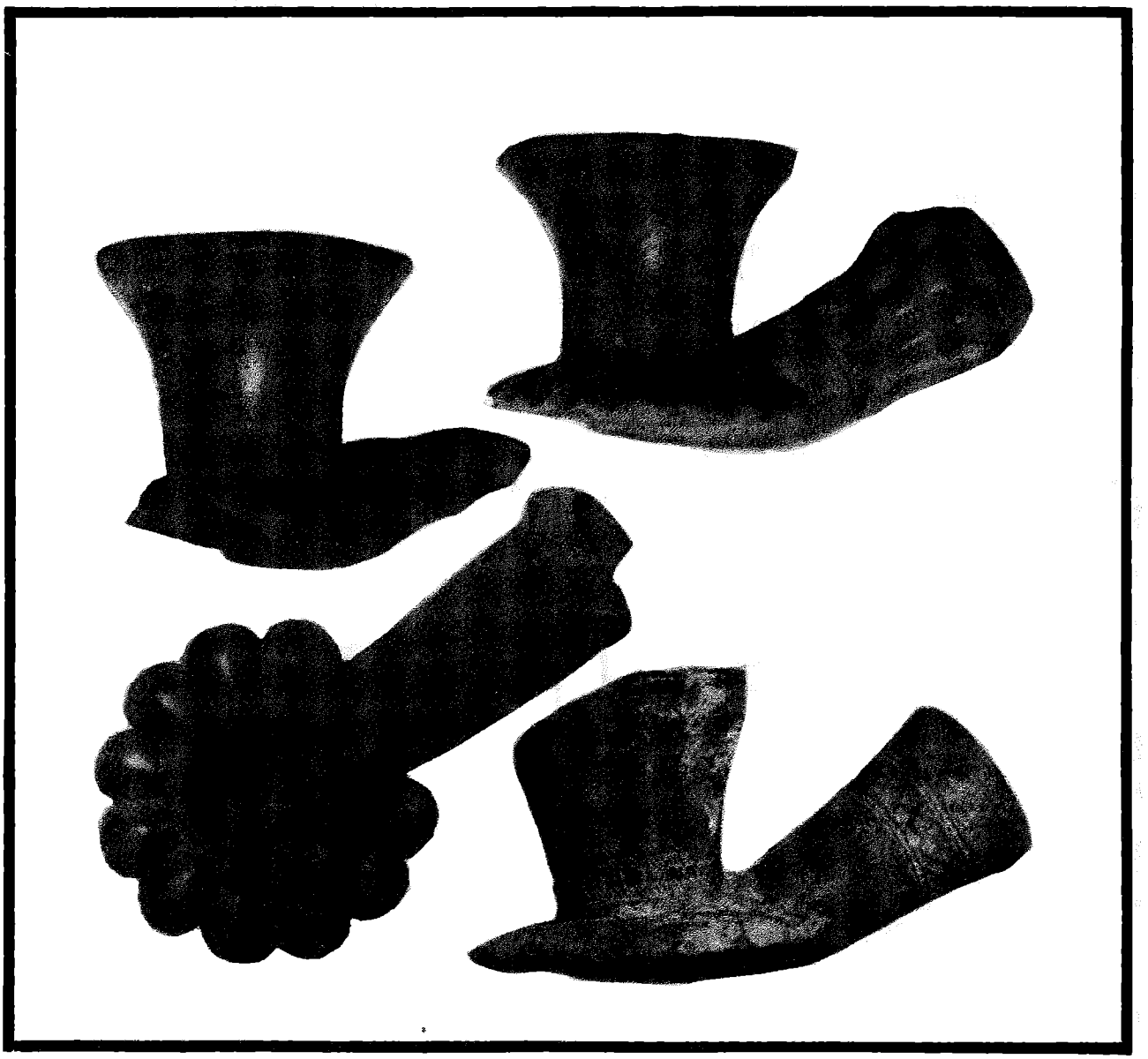

Такива лули не се срещат във Варна и Велико Търново.

3. Камбановидни лули с ромбовиднофасетирана чашка, с щамповани мотиви в ромбовидни плоскости[25] — групата се увеличи с нови 3 бр. (обр. 12). В Търново от този вид са намерени шест, едната с печат и дата 1700 г.[26]

4. Малки, покрити с черен фирнис лули, с изпъкнали ръбове по дължината (обр. 13)[27]. Досега този вид лули не са известни от публикации.

5. Малки, чернофирнисови, с хоризонтално набраздена чашка — 3 бр. новооткрити лули (обр. 1 л, м). Общият им брой е десет[28]. Такива лули не са публикувани досега.

Между новооткритите лули има интересни по форма и украса единични екземпляри. На тях не се спираме подробно, тъй като те засега не дават достатъчно основания за допълване и разширяване на изводите или за някакви нови заключения.

Количеството и видът на новооткритите белоглинени лули (4 броя) остават в подкрепа на вече изказаното предположение, че те не са произведени в София[29].

Засега твърде малко са публикациите, които позволяват да се изяснят пътищата на търговията с лули. Находките от България показват известен вътрешен обмен, евентуално София — Търново и Варна — София. Едва ли тази търговия се е ограничила само на вътрешния пазар при това интензивно и твърде висококачествено производство. В някои европейски страни са били разпространени лули, наричани „турски", т. е., произведени в Османската империя, както би трябвало да се разбира това определение. В интересната книга на Босколо[30] са посочени няколко такива лули. Едни от тях са близки до често срещани софийски типове, а други — до най-много-

Обр. 12 Керамични лули с ромбовидно фасетирана чашка

Обр. 11 Керамични лули, произведени в София

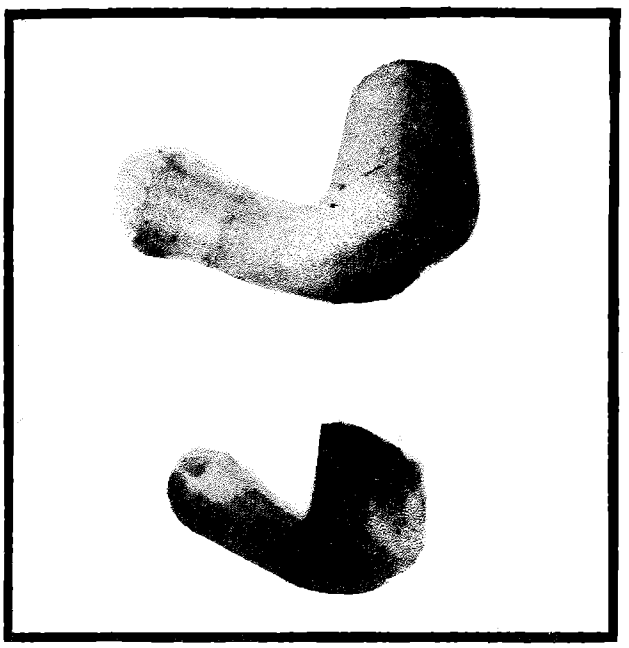

Обр. 13 Керамична лула с черен фирнис

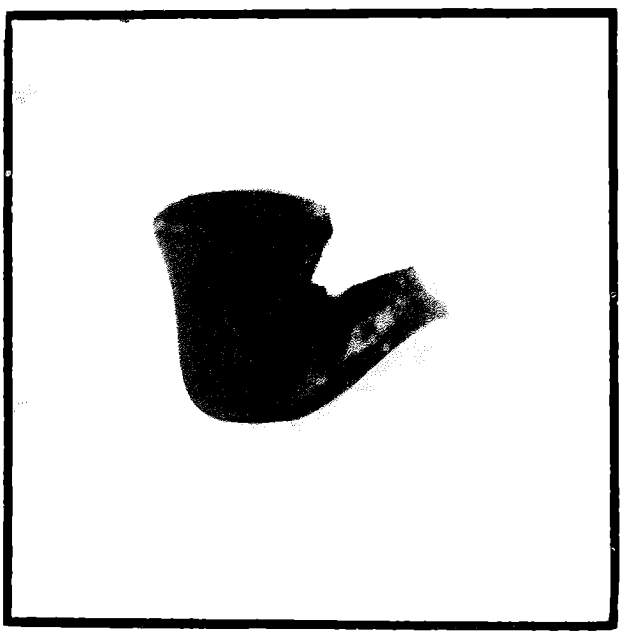

бройния тип лули от Варна. Ще припомним откритите в Румъния (гр. Яш[31], Букурещ[32]) лули, подобни на варненските, смятани „от източен произход", както и находките от Москва[33], за които също се допуска, че са внесени „от изток"[34]. Градовете като София и Варна са участвували твърде интензивно в международната търговия през епохата, така че няма нищо необикновено в предположението, че в списъка на изнасяните местни изделия са влизали и глинени лули. Не е без значение, че това производство изисква значителен опит, че то е твърде специализиран дял на керамичното производство. Следователно съвсем естествено е неговите центрове да имат твърде далечни пазари. Така например установено е, че бристолските производители на лули ежегодно са изнасяли значителни количества от своите изделия за Ирландия и дори за Северна Америка[35]. Това разпространение на лулата се доказва и от намирането във Варна на цяла група холандски лули[36].

Направеното досега изследване на софийските лули, както и резултатите от Варна и Велико Търново дават основание да се предполага, че тези керамични предмети, които се произвеждат в България в продължение на повече от три столетия, могат да се изследват и да се датират така, че сами да бъдат използувани за датировка. Разбира се, за това ще бъде необходимо публикуването на всички по-големи колекции в България.

БЕЛЕЖКИ

[1] Станчева, М., Ст. Медарова. Производството на глинени лули у нас. МПК, 1968, № 4, с. 3 сл.

[2] Станчева, М. Колекцията от лули от Варненския музей. ИНМВ, 7, 1972, с. 81 сл.

[3] Илчева, В. Глинени лули от Велико Търново. ГМСБ, 1, 1975, с. 179 сл.

[4] Станчева, М. О производньи керамичних лула у Бугарско. Зборник Музеја применьене уметности, Београд, 1976, с. 129.

[5] Изследването на лулите напоследък е във вниманието на редица археолози. Една от последните студии върху лулите от Коринт и от Атинската агора разглежда много близки до софийските и варненските находки и използва много от изводите на българските публикации — вж. Robinson, R. C. W. Tobaco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. — Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens. T. 54, N 2, 1985, 149—203, pl. 33—64. Някои изследователи обръщат особено внимание на печатите (Jackson, R. G., R. H. Price. Bristol clay pipes. A study of makers and their marks. Bristol City Museum, 1974, Research Monograph, № 1. В този случай авторите са улеснени за постигането на резултати от многобройните четливи марки и от наличието на данни за всички производители, чиито имена се явяват на тези марки, в градските архиви.

[6] Изказваме благодарност на к. ф. н. Аспарух Велков, без чиято компетентност и готовност за съдействие не бихме имали възможност да оперираме с информацията, която печатите върху лулите могат да предоставят. Трудната работа по разкриване на тяхното съдържание бе извършена с голяма научна добросъвестност.

[7] По мнението на А. Велков тези разчитания не са много сигурни, особено второто.

[8] Станчева, М., Ст. Медарова. Цит. съч., обр. 2.

[9] Станчева, М. Колекцията от лули...

[10] Илчева, В. Цит. съч.

[11] Такова предположение беше изказано още в първата публикация — вж. Станчева, М., Ст. Медарова. Цит. съч., с. 8.

[12] Вж. по-горе групирането на печатите.

[13] Миллер, Ю. Художественная керамика Турции, Л., 1972, с. 2.

[14] За тези инкрустации вж. Станчева, М. О производньи..., с. 130.

[15] Станчева, М. Турски фаянс от София. ИАИ, 23, 1960, с. 117.

[16] Станчева, М. О производньи..., с. 131.

[17] Миллер, Ю. Искусство Турции, М. Л., 1965, с. 17 сл.

[18] Типът и названието са определени в първата публикация на софийските лули — вж. Станчева, М., Ст. Медарова. Цит. съч., с. 8.

[19] Миллер, Ю. Художественная керамика..., с. 14.

[20] Това определение на формата е дадено в първата публикация на софийските лули — вж. Станчева, М., Ст. Медарова. Цит. съч., с. 8.

[21] Илчева, В. Цит. съч., табл. V[2].

[22] Станчева, М., Ст. Медарова. Цит. съч., с. 9.

[23] Илчева, В. Цит. съч.

[24] Станчева, М., Ст. Медарова. Цит. съч., обр. 3 (м).

[25] Пак там, с. 8, обр. 1 (д, е, ж).

[26] Илчева, В. Цит. съч., с. 183, 185.

[27] Станчева, М., Ст. Медарова. Цит. съч., обр. 3 (к).

[28] Пак там, обр. 3 (п).

[29] Пак там, с. 9.

[30] Boscolo, G. La pipa Chioggiotta. Venezia, 1980, 31—33.

[31] Andronic, Al., E. Neamtu. Cercetari archeologice per teritoriul orašului Jaši in anni 1956—1960. Archeologia Moldovei, II III, 1964, p. 425, 428, fig. 141.

[32] Ionascu, I., Vl. Zirra. Manastirea Radu Voda și biserica. In: Bucureștii de odinoara, Bucureștii, 1959, 76, 79, tabl. LXVIII, 1—3.

[33] Рабинович, М., Г. Гончарная слобода в Москве XVI—XVIII в. МИА СССР, 7, 1947, Материалы и исследования по археологии Москвы. Т. 1, с. 72 сл.

[34] По-подробно по въпроса за произхода на московските находки вж. Станчева, М. Колекцията от лули..., 86 87.

[35] Jackson, R. G., R. H. Price, Цит. съч., 19—21.

[36] Станчева, М. Колекцията от лули..., 97—98.

Магдалина Станчева,

Татяна Николова

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЛИНЯНЫХ ТРУБОК ИЗ СОФИИ

(Резюме)

В статье рассматриваются около 100 недавно обнаруженных экземпляров глиняных трубок из Софии, очередных за опубликованными уже 350 экземплярами. Из наблюдений над всей коллекцией особо выделяется исследование штемпелей, причем делается попытка расшифровать и выяснить их содержание. Недавно найденные экземпляры подтверждают наличие местного производства определенных типов трубок. Подтверждается также и установленная раньше связь производства трубок с ювелирным делом.

Magdalina Stančeva,

Tatiana Nikolova

NOUVELLES ETUDES CONCERNANT LES PIPES EN ARGILE DE SOFIA

(Résumé)

On examine environ 100 exemplaires de pipes en argile récemment découverts à Sofia, qui suivent les 350 exemplaires déjà publiés. On fait des observations sur la collection complète, on étudie surtout les timbres et on essaie de déchiffrer et d'éclaircir leur contenu. Les exemplaires récemment découverts confirment la présence de la production locale de certains types de pipes, de même que les observations précédentes concernant le lien entre la production des pipes et l'orfévrerie.

Стамен Михайлов

ИЗ СТРАНИЦИТЕ НА ДВЕ ЦЪРКОВНО-СЛАВЯНСКИ КНИГИ ОТ СЕСЛАВСКИЯ МАНАСТИР „СВ. НИКОЛА“

Приписките, които намираме в църковнославянски и старопечатни книги, са важен източник за осветляване на най-различни страни от живота на българския народ през епохата на османското владичество, от което време са тези писмени паметници. Това са бележки на скромни писмовни хора, най-често духовници и занаятчии — хора от народа, които на прост народен, говорим език съобщават за станали природни бедствия, настъпили неурожаи, скъпотия, глад или за разни безчинства, извършени от поробителите. Често се отбелязват „богоугодни“, а всъщност високо нравствени и човешки дела, като дарения на църкви и манастири, купуване и подвързване на книги и други подобни. Обикновено такива бележки съдържат и годината на описваните събития, което придава голяма достоверност на тези описания и ги прави ценен извор на историческа информация.

Богослужебните книги са доставяни от Русия, като за целта са организирани специални пратеничества, които наред със събирането на безвъзмездни помощи за църкви и манастири са доставяли и църковно-славянски книги. Предвид на ограничения им тираж, а също и поради голямото им търсене те са били изключително ценни и затова за опазването им са се полагали големи грижи. Много от книгите са пристигнали у нас неподвързани и подвързването им е ставало от наши книговезци. Както личи от запазените екземпляри, подвързани у нас, това изкуство (подвързването на книги), е достигнало голямо съвършенство. Подвързията е била много солидна — кориците са били от дъсчици, обвити в кожа и снабдени със специални закопчалки за затваряне на книгите. Тези изкусни майстори сякаш са предусещали, че се подвързва не за години, а за векове. Да се купи или подвърже една църковно-славянска книга се е смятало за добро и богоугодно дело. Ето защо тази дейност изрично е отбелязвана най-често от вътрешната страна на кориците или на последната страница. Такъв пример имаме в лицето на един Литургически сборник от манастирската църква „Св. Никола“ над с. Сеславци, Софийско, където на предната корица отвътре, изписано на ръка с мастило, четем: „Сия лигургия на сти Николая ма/на/стир Сесла/в/ских повезах аз поп Златко за 4 грош/а/. Мц майя д/ен/8. Кой ся покуси да я' украде да е проклят от триста и осемнайсе одци — 1827“. За същия поп Златко се споменава и в една приписка в евангелие в църквата „Св. Петка Самарджийска“ от 20 юни 1826 г., където за едно подвързано от него евангелие е казано: „повезах аз грешни попа Златко мц юния 20 1826“[1]. На следващата страница на Сеславския литургичен сборник има недовършен текст, който гласи: „Знано да е кога седеше гяк Малин от ...“ Пропуснато е накрая селището, от което е този „гяк Малин“.

По маргиналните полета на същия този сборник има няколко бележки, в които се съдържат данни за дарители — светски и духовни лица. Така в долното поле на първите пет листа (книгата е номерирана по листове, а не по страници) се чете: „Цено ... Тодор и харизая у манастир сти Николае више село глаголеми Сеславци — 1779 мц декемврия 20 д/е/н“. Става ясно, че Цено и Тодор са направили дар на манастира. Тъй като изрично не е отбелязано какво са подарили, близко до ума е, че това е самият литургически сборник, върху който се намира и приписката. Според друга приписка върху книгата от Драгалевския манастир селяни от с. Горни Богров купили един октоих и го подарили, за „да служи на свети Никола више село Сеславци“[2]. Понататък, на листове 26—29, все в долното маргинално поле стои приписка със следното съдържание: „Аз егумен Исайя иеромонах на сти Никола Сеславски. На време беше владика Паисия — 1832“, а на гърба на лист 101, пак долу, четем: „1780 лето поп Тодор“[3]. Споменатият по-горе Паисий е заемал софийския владишки престол непосредствено преди и след омразния гръцки владика Милетий, т. е. преди 1834 и след 1835 г.[4]

В друга старопечатна църковно-славянска книга — „Деяния на светите апостоли“, печатана в Киево-Печорската лавра в 1790 г., има също няколко приписки, писани с мастило. Една от тях, с доста повествувателен характер, гласи: „1 ден 1832 месец майя да се знае кога дойдох аз Исайя еромонах у манастир Сеславски, та станах егумен по смерти Харитонови. 3 годин после та поднових сите одаи и направих големио крест распетието и свещниците големи. И купих честнио крест и купих мощите сти Евтимия и направих сребрените мощи и направих седефлиите мощи и направих хамбаро и купих курията дедеска за 865 гр/о/ш/а/

и харизаха после селски до Обрша и до Стана и до Градище". Тази приписка е от същия Исайя, който пак в 1832г. е оставил кратката приписка в литургическия сборник. От втората негова приписка, която току-що цитирах, научаваме не само точната година (1832), когато йеромонах Исайя става игумен на Сеславската обител, но узнаваме и за големите грижи, които той е полагал за преуспяването на манастира, ремонтирайки манастирските сгради и снабдявайки църквата с необходимите утвари. Грижил се е и за имотното състояние на манастира, като е увеличавал неговия поземлен фонд. От тази приписка научаваме още, че преди Исайя игумен на Сеславския манастир е бил някой се Харитон. Исайя продължава иноческия си живот в манастира няколко десетки години след това, както може да се види от една друга приписка върху откъснат лист от същите „Деяния", в която се казва: „Да се зна /кога/ беше паломия /у/ манастиро стаго оца Николая. Тогая беше сенето 1856. Таму беше магер Исайя".

Една следваща приписка от „Деянията на светите апостоли" гласи: „1843 месец юлия 25 ден да се знае кога харизах аз Георгия иерей нива на хрто на сти Николая". От същия Георги има още една приписка на листове 5 и 6 със следното съдържание: „Аз, Георгия иерей от Ботунец прия /е/гумен Исайя". От тази приписка се разбира, че игумен на Сеславския манастир преди Исайя е бил Георги иерей, който, както изрично е отбелязано, е приел Исайя като игумен. От приведената приписка на Исая, която посочихме по-горе, се вижда, че това приемане е станало в 1832г. На следващите листове, от 7 до 9, следва поменик с имената: Ангелина презвитера, Анто, Стоянка, Неделя, Вела, зет Витко, дъщеря Ана, Боша, внук Митар, отец Анто, мати Младена. На лист 10 е посочена цената на книгата: „сия книга сеславска 16 грош/а/". На листове 10 и 11 следват имена на дарители — Киро, ерея Пауна, презвитера Гана, Грерго, матия Кръстана ре /105?/ 2 гроша и годината 1796. Накрая върху третия празен лист стои приписката: „1884 месец юлия да се знае /кога/ дедо Йован хариза нивата над рискио пат", а под нея следва поменик с чисто български имена, които ще си позволя да изброя: Йован, Манолко, Тона, Петко, Манка, Елена, Стио, Лена, Гена, Мана, Кола, Стоян, Кръсто, Георго, Митро, Гроздан, Костадин, Мария, Цена, Спас, Неда, Стойчо, Пенчо, Величко, Христо. Както се вижда, имена все още чужди на инвазията на големия брой днешни поевропейчени собствени имена. Списък на дарители има и върху един цял лист, откъснат от същата книга, където е отбелязана датата на вписването: „1832 мц декември: 6: писаха я на сам ден святога Николая". В нея се съобщава за подаряването на ливади „на святога Николая сеславски" и се изброяват дарителите. В долната част на листа следва гръцки текст с кирилски букви, в които се говори за някаква мистична икона на херувим и се чете изразът: „пресветата наша Триядица", т. е. споменатата е нашата столица с едно от старинните си имена.

Книгата е илюстрирана с много гравирани винетки и заглавки, свидетелстващи за добрите гравьорски възможности на техните автори. В самото начало е сцената „Възнесение Христово", отпечатана върху цяла страница. След това всяко апостолско деяние започва с образа на съответния апостол или евангелист. Представени са трима автори на литургии. Първият е Йоан Златоуст, придружен с надпис: „Образ стаго Йоанна Златоустаго от Степан Евтимов. Гры. Уче. Степан Евтимов 1767 Года". Светецът е показан прав, в строго фронтално положение. В лявата ръка, протегната встрани, държи евангелие, а с дясната благославя. Горната дреха и фелонът, преметнат през рамото, са украсени с кръстове. Зад светеца се вижда архитектурен пейзаж. Композицията е обрамчена в правоъгълна рамка с барокови мотиви.

На второ място е образът на Василий Велики с пояснителен надпис: „Образ стаго Василия Великаго". Светецът е в цял ръст, в лицево положение. Пред гърдите си държи евангелие, а с дясната ръка благославя. Както и при Йоан Златоуст, фигурата се откроява на фона на архитектурен пейзаж. По рамката има също барокови мотиви. Долу се чете надпис: „Гра. Уче. Степан Назаров 1767 Года".

Третият автор на литургии е Григорий Богослов с придружителен надпис: „Образ стаго Григория Двоеслова". Положението му е подобно на другите двама, облечен в архиерейски одежди. Фигурата се откроява върху фона на природен изглед.

Книгата е печатана през царуването на Екатерина II (1762—1796). С подобни печатни книги се пренася у нас от Русия и гравюрата, като на първо време матриците и щампите са били изработвани в Москва. В една такава гравюра, изрязана върху меден лист, е изпълнена от московския гравьор Николай Дяконов по рисунка на българския монах Захари. Покъсно вече изрязването на листовете, а и самото отпечатване, е ставало в нашите манастири. Две такива щампи са запазени в Троянския манастир, където са и направени — едната, представляваща панорамна рисунка на манастира, а другата Богородица Умиление (Елеуса). И върху двете стои надпис: „Резал мон/ах/Леонтий Рус в монастир Троянском"[5]. Както се вижда от този пример, в нашите манастири са пребивавали и руски монаси, които са се занимавали с художество и са внедрявали това изкуство в практиката на нашите зографи от епохата на Възраждането.

В заключение можем да кажем, че разгледаните тук две църковно-славянски книги от Сеславския манастир „Св. Никола"[6] са интересни освен с приписките, които съдържат, още и с това, че те се явяват пряко свидетелство за връзките, поддържани от нашата страна с Русия, откъдето са били доставяни богослужебни книги, църковни утвари и други посо-

бия, чрез които се е поддържала религията, превърнала се през епохата на османското владичество в символ за национална принадлежност и във вяра за освобождаване на отечеството. От друга страна, сякаш като реванш за благотворното влияние, което е оказала нашата страна върху развитието на писмеността в древната Рус, сега през епохата на Възраждането тази светая Рус многократно се отплаща и чрез изпращаните книги, духовници и други просветени люде активно способствува, за да възкръсне из пепелищата, и то с още по-голяма сила, творческият дух на българина. Така се създава и непоколебимата вяра в силата и мощта на Дядо Иван. И в тази вяра той не се излъга.

БЕЛЕЖКИ

[1] Спространов, Е. Бележки и приписки по Софийските черкви. — В: Сборник за народни умотворения, 1906—1907, № 22—23, с. 11.

[2] Ковачев, М. Драгалевският манастир Св. Богородица Витошка и неговите старини. С., 1940, с. 209.

[3] Надписите предавам в съвременен правопис. Също мои са главните букви и препинателните знаци, които липсват в оригинала.

[4] Вж. Динеков, П. София през XIX век до освобождението на България. С., 1937, с. 7, 101 сл.

[5] Мавродинов, Н. Изкуството на Българското възраждане. С., 1957, обр. 66, 67, 69, 70—73.

[6] Книгите са предадени на съхранение в Музея за история на София.

Стамен Михайлов

НА СТРАНИЦАХ ДВУХ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИХ КНИГ ИЗ СЕСЛАВСКОГО МОНАСТЫРЯ СВ. НИКОЛЫ

(Резюме)

Публикуются неизвестные до сих пор приписки на страницах двух церковнославянских старопечатных книг, найденных в монастыре св. Николы близ с. Сеславци Софийского округа. Приписки написаны на просторечном языке скромными грамотеями, чаще всего монахами или ремесленниками, которые сообщали о дарениях, о переплетании богослужебных книг и о самых разных лицах и событиях.

Две старопечатные церковнославянские книги кроме приписками, вызывают интерес и тем, что в них содержатся несколько гравюр 1767 г., работы русского гравировщика Степана Евтимова. Книга „Деяния апостолов" печаталась во время Екатерины II в Москве. Посредством подобных богослужебных книг, церковной утвари и других пособий, присылаемых Россией, поддерживалась религия, а тем самым и вера, что с помощью России возродится творческий дух болгар и будет завоевана его политическая свобода.

Stamen Michailov

A RTAVERS LES PAGES DE DEUX LIVRES ECCLESIASTIQUES SLAVES DU MONASTERE „SAINT-NICOLAS" PRES DU VILLAGE SESLAVCI, DEPERTEMENT DE SOFIA

(Résumé)

Des notes marginales des deux livres ecclésiastiques slaves incunables, provenant du monastère „Saint-Nicolas" près du village Seslavci, département de Sofia, qui furent inconnues jusqu'à ce jour-là, font l'objet de la présente publication. Les notes marginales sont écrites en une langue simple, populaire, par des hommes lettrés modestes, le plus souvent des ecclésiastiques ou des artisans, annonçant des dons faits, des reluires des livres liturgiques et des personnes et des événements différents.

A part avec les notes marginales, les deux livres ecclésiastiques slaves incunables sont intéressants aussi avec les quelques gravures s'y trouvant, faites en 1767 par le graveur russe Stepan Evtimov. Le livre „Actes des apôtres" est imprimé au temps de Cathérine II à Moscou. La religion et en même temps avec cela, la foi que c'est avec l'aide de la Russie que ressusciterait l'esprit créateur du Bulgare et sa liberté politique serait conquise, furent soutenues par de pareils livres liturgiques, des vases d'église et d'autres, envoyés de Russie.

Мери Ковачева

СЕРДИКА — СОФИЯ И АРХЕОМАГНИТНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ В БЪЛГАРИЯ

Археомагнитните изследвания са едно сравнително ново направление в науката. Единствено те са в състояние да дадат някаква информация за миналото на геомагнитното поле, което е една от основните геофизични характеристики на нашата планета. Археомагнитните изследвания се базират на свойството на изпечената глина да запазва информация за посоката и интензитета на геомагнитното поле, за времето и мястото на последното ѝ изпичане. Основната задача на тези изследвания е построяването на кривите на вариации във времето на трите геомагнитни елемента: деклинация (D), инклинация (I) и интензитет (F / F_0), даден като отношение на древния към съвременния такъв за съответния географски пункт. За целта се използуват датирани археологически материали от горяла глина (замазки на огнища, пещи, тухли, горели пластове земя при пожар и пр.) Съобразно вида на използувания материал[1] могат да се получат едната, двете или трите компоненти на геомагнитното поле за времето на изпичането на тухлите, или времето на последното опалване на огнищата или пещите. Веднъж построени, гореспоменатите криви могат да се разглеждат като археомагнитна скала на времето, по която е възможно датирането на новооткрити обекти[2].

Нашата страна вече разполага с криви на вариациите на D, I, и F / F_0 за един значителен период от време[3], получени чрез археомагнитни изследвания. Техният ход е прекъснат в някои времени интервали, за които досега не сме намерили датирани материали. Надяваме се в нашата бъдеща работа да успеем да ги попълним и уточним.

Целта на настоящата работа е да покаже как обектите, разкрити на територията на София, са спомогнали за построяването на археомагнитната скала на времето и как нашите изследвания са били в помощ за датиране или уточняване на датировка на някои от тях.

Изследваните археомагнитно археологически обекти на територията на София могат да се разделят главно на три групи:

I група: датирани обекти, чиито материали са послужили за построяването на кривите на вариации на двата геомагнитни елемента (I и F / F_0).

Към тази група спадат следните обекти:

1) Църквата „Св. Георги" в комплекса на хотел „Балкан". Изследвани са 15 образеца (фрагменти от квадратни тухли), които се оказаха твърде слабомагнитни. Обектът е датиран в IV в. и резултатите от археомагнитното изследване са включени в осреднените стойности за I и F / F_0, отнасящи се за IV в.[4]

2) Римско имение в кв. „Ст. Караджа", датирано в III в.[5] Изследвани са 4 тухли, чиито резултат за инклинацията (I) е публикуван в една от първите ни работи[6].

3) Канал, разкрит в подлеза при Партийния дом, датиран в I—II в., е използуван за получаване на I и F / F_0 по малка колекция

Обр. 1 Криви на вариациите на инклинацията (I), деклинацията (D) и интензитета (F / F_0 за последните 2000 години в България. Горните цифри дават броя на използваните синхронни обекти, а долните — броя на образците, по които са получени осреднени резултати. Резултатите за I и D са в ъглови градуси, като D може да бъде източна (E) и западна (W). За отношението F / F_0 вж. текста.

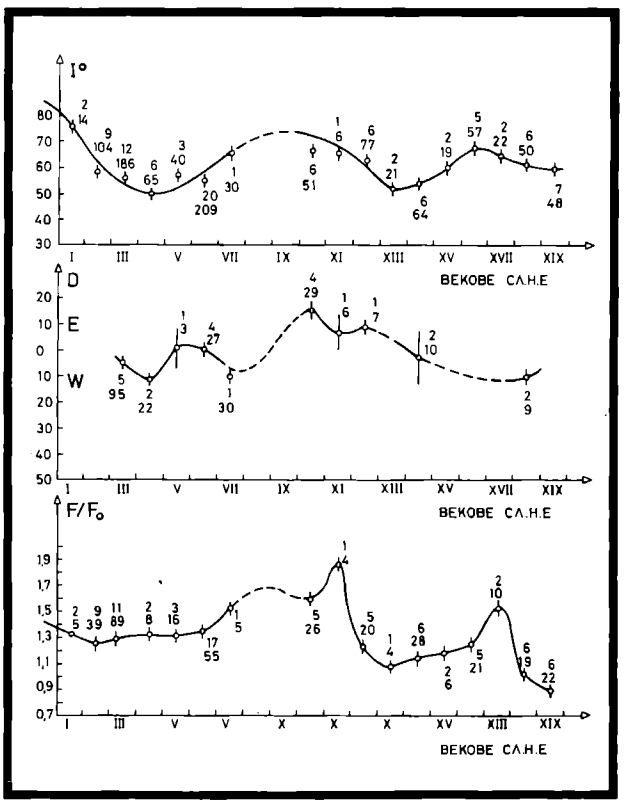

правоъгълни и квадратни тухли. Резултатите са включени в средната стойност на тези два елемента за II в.[7]

4) Южна петоъгълна кула на източната порта на Сердика с датировка V—VI в. е използувана също в осреднените векови стойности на I и F/F_0[8].

5) Тухлен материал от канала с посока север — изток, северно от външната порта на източната порта на Сердика и от тухлената колона от вътрешната порта на източната крепостна стена беше даден с датировка VI в. под въпрос. Резултатите за I и F/F_0 са включени в средната стойност за IV в.[9] главно поради ниската стойност на инклинацията (I = 47°). Предварителните ни изследвания на хода на този елемент бяха вече оформили минимум в кривата в IV в.

6) Трето засводено помещение при източната порта на Сердика. Колекцията от 13 фрагмента от тънки квадратни и правоъгълни тухли е използувана за получаване на стойностите на I и F/F_0 за XVII в. според дадената ни датировка от ст. н. с. М. Станчева. Резултатът само за I първоначално е публикуван в сп. Археология[10].

Така изброените обекти заедно с многобройни синхронни обекти от цялата страна са спомогнали за получаването на вековия ход на геомагнитните елементи за България. На обр. 1 даваме ход за последните 20 в. — временния интервал, в който участвуват горепосочените обекти от територията на София.

II група: обекти, чиито материали досега не са използувани за построяването на археомагнитната скала на времето. Това са материали, които се оказаха особено слабомагнитни, и тяхното измерване стана възможно след снабдяването ни с по-чувствителна апаратура или чиято датировка е била несигурна и накрая обекти, дали недостатъчно убедителни археомагнитни резултати.

1) Тухлен материал от вътрешността на кула № 1 при източната порта на Сердика. Колекцията от 13 тухлени фрагмента беше датирана в VI в. Измерването ѝ стана възможно през последните години. Една част от фрагментите са от квадратни тухли, а друга от правоъгълни. Знаем, че изчисляването на инклинацията (в ъглови градуси) по тухлен материал се основава на предположението, че тухлите при изпичането (и изстиването) им са били изправени на дългото си ребро (обр. 2), а квадратните независимо на кое да е от ребрата. Когато тухлите са квадратни, всички ребра са еднакво вероятни за подреждане по тях при изпичане. Затова ориентацията правим след първичните измервания със замяна на компонентите според получените резултати по правоъгълните тухли. Такава замяна ни дава възможност да коригираме някои от първоначално получените резултати, както и да направим заключение за положението на тухлата в пещта по време на изпичането. В тук обсъжданата колекция фрагментите № 477 до № 486 са от квадратни тухли, а тези от № 487 до № 489 — от правоъгълни. В табл. 1 даваме получените резултати:

В групата образци от квадратни тухли се наложи изхвърлянето на резултата по образец № 480, тъй като намагнитването се оказва по оста Y, т. е. тухлата е била изпечена в полегато или съвсем неправилно положение в пещта. От трите правоъгълни тухли резултатът за образец № 488 е получен след замяна на X с Z компонентата, което предполага изпичане на тухлата в изправено на малкото си ребро положение. Това, макар и рядко подреждане в пещта, е възможно. Както се вижда от табл. 1 този резултат значително се различава от останалите. Надяваме се, че при осредняването точно тези случайни грешки в I от неправилното положение на тухлите се унищожават.

ТАБЛИЦА 1

№ на образ.	I (°)	F/F_0
477	57,3	
478	66,7	
479	59,5	1,625
480	—	
481	60,5	
482	50,6	
483	63,0	1,385
484	56,3	
485	61,0	
486	59,0	1,448
487	72,4	
488	47,3	
489	58,9	
Средно	59,4 ± 1,8	1,486 ± 0,124

Обр. 2. Предполагаемо положение на тухлите при изпичане (и изстиване) и разположение на компонентите на намагнитването по отношение на вертикалата. От съотношението на измерените компоненти на остатъчното намагнитване по трите оси се определят I и D.

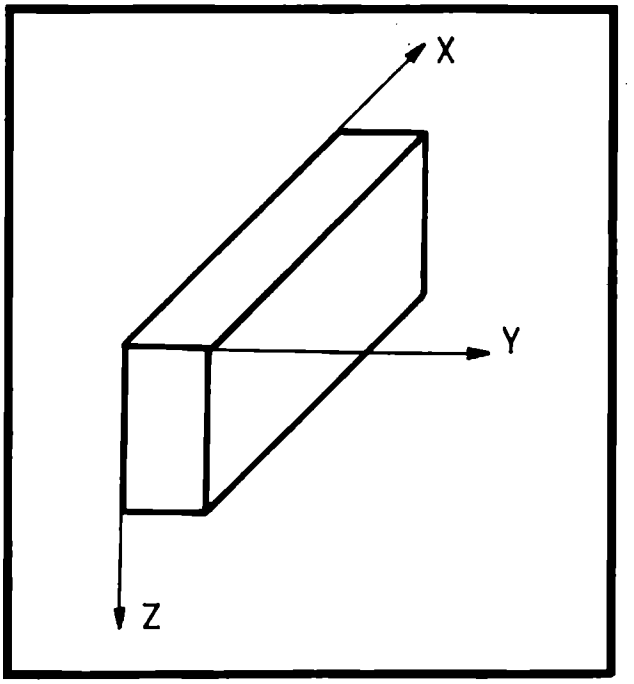

Така, от този обект имаме $I_{ср.} = 59{,}4°$ и $F/F_0 = 1{,}486$.

Тези резултати ще бъдат взети предвид за VI в. в предстоящата математическа обработка на археомагнитните вариационни криви.

2) Малка колекция от канала под настилката на улицата при източна порта на Сердика. Датирана е VI в. В табл. 2 даваме получените резултати.

Виждаме, че археомагнитните резултати потвърждават синхронността на двете групи образци: тук получените стойности за I и F/F_0 са много близки до тези от табл. 1. Тези резултати също ще бъдат включени към обработката на стойностите за VI в.

3) Друга малка колекция тухлени фрагменти са взети от Бастиона през външната източна порта на Сердика. Датировката, дадена ни от ст. н. с. М. Станчева, е VI в.

Получените от нас резултати по фрагментите от пет квадратни тухли са представени в табл. 3.

Виждаме, че разхвърлянето на стойността на получената инклинация от петте образеца е много голямо (средноквадратичната грешка на средния резултат е 4,9°). Изследваните фрагменти са от квадратни тухли, което в случая не ни затрудни особено, тъй като ъгълът на инклинацията по 4-те от фрагментите е подчертано по-висок от 45°. Средната стойност на I е много близка до тези, получавани от другите колекции, с датировка VI в., но тя не може да се приеме за достоверна при такава грешка. Освен това резултатът за F/F_0 силно се отличава от тези на синхронните обекти. От обр. 1 е ясно, че това отношение расте в общи линии след VI в. до XI в. Така вероятността за по-късна датировка също не обяснява тази стойност на F/F_0. От друга страна, и четирите експеримента за определяне на това отношение, единият от които изобщо не доведе до резултат (образец № 703), не могат да се оценят като добри от методическа гледна точка. Ето защо се въздържаме от използуване на тези резултати.

4) Гробница № 3, гробница № 9 и „старата църква" от обекта „Св. Спас". В табл. 4 даваме получените резултати за I и F/F_0.

Преди да започнем обсъждането на резултатите трябва да подчертаем незадоволителния брой изследвани образци от гробница № 3 и „Старата църква". 4-те образеца от гробница № 3 са от малки правоъгълни тухли. При пресмятането на I за образец № 1382 е правена замяна на компонентите X и Z, което означава, че тухлата е печена изправена на малкото си ребро. Третият образец № 1383 изискваше замяна на Y с Z компонентата, което означава, че тази тухла е била в легнало положение при намагнитването (изстиването) си. Последният образец даде съвсем неприемлив за нашите географски ширини резултат за I, което наложи изхвърлянето му. Така средният резултат за I по тази малка колекция е 51°. Резултатът за F/F_0 от друга страна, получен след осредняване на 4-те експеримента по пълната метода на Телие[11], може да се оцени като много добър.

Ръководителят на разкопките ст. н. с. М. Станчева ни даде предположението за датата на гробницата: XVII в. На обр. 3 показваме как новите резултати съвпадат (или не съвпадат) с установения досега ход на кривите за I и F/F_0. Резултатът I = 51° от гробница № 3 (вж. горната крива) сочи XIII в., т. е. тази стойност не съвпада с досега получаваните стойности на I за XVII в. Като имаме предвид гореописаните неблагополучия: два от трите получени резул-

ТАБЛИЦА 2

№ на образ.	I(°)	F/F_0
678	59,7	1,379
679	60,8	
680	58,3	1,334
681	59,0	
Средно:	59,2±0,5	1,357

ТАБЛИЦА 3

№ на образ.	I(°)	F/F_0
701	44,8	0,867
702	66,6	0,918
703	61,7	—
704	52,9	0,901
705	72,7	
Средно:	59,7±4,9	0,901

Обр. 3 Уточняване на датировките на гробници № 3 и № 9 и „Старата църква" от обекта „Св. Спас" — София с помощта на археомагнитната скàла на времето. Хоризонталните линии съответствуват на средните резултати за съответните обекти (взети от табл. 4), след което са отчетени по вертикалните оси на графиките. При пресичането им с кривите на вариации се търсят датировките по хоризонталните оси на графиките.

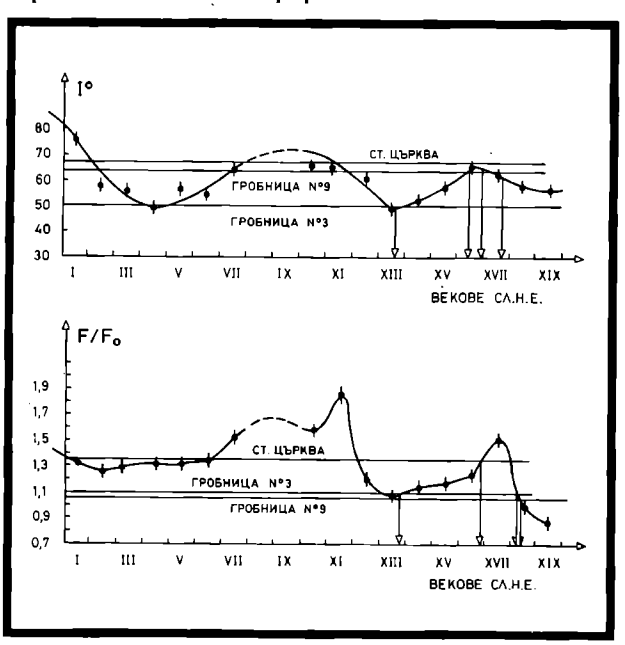

ТАБЛИЦА 4

Гробница №3			Гробница №9			„Старата църква"		
№ на образ.	I(°)	F/F_0	№ на образ.	I(°)	F/F_0	№ на образ.	I(°)	F/F_0
1381	41,0	1,340	1386	49,9	1,310	1396	64,5	1,330
1382	51,5	1,120	1387	70,0	1,048	1397	71,0	1,297
1383	60,6	0,898	1388	43,6		1398	71,7	1,394
1384	–	1,080	1389	74,6	–	1399	69,2	1,440
			1390	59,4	–	1340	60,8	1,230
Ср.	510	1,110±0,090	1391	68,9				
			1392	69,7	0,960	Ср.	67,4±2,0	1,338±0,090
			1393	–				
			1394	74,1				
			1395	58,7				
			Ср.	63,2±3,7	1,106			

тата са след нежелателни промени в компонентите на правоъгълни тухли, ние смятаме резултатът за I неприемлив. Резултатът за F/F_0 (вж. долната крива) сочи две датировки: XIII в. или началото на XVIII в. Втората дата е много близка до тази, дадена ни от археолога, и този резултат ще бъде включен в понататъшното уточняване на кривите за периода края на XVII—началото на XVIII в.

Гробница № 9 е представена със значително по-представителна колекция (10 фрагмента от правоъгълни тухли). Два резултата за I (на образец № 1386 и № 1394) са получени след замяна на компонентите X с Z. Фрагментите № 1388 и № 1392 показаха намагнитване по оста Y (обр. 2), което сочи, че те са от тухли, изпечени в легнало положение. От табл. 4 виждаме, че стойността на I за № 1388 се отличава най-много от средния резултат. Независимо от това средният резултат за I е получен след осредняване на всички индивидуални стойности с изключение на тази на образец № 1393, който даде съвсем неприемлив резултат.

В определяне стойността на F/F_0 срещнахме известно затруднение, при което се наложи изхвърлянето на два от резултатите на проведените 5 експеримента. Получената средна стойност 1,106 е близка до тази, определена по материалите от гробница № 3. На обр. 3 са показани резултатите за I и F/F_0, които водят до втората половина на XVII в. (по I) и първата половина на XVIII в. (по F/F_0). Датировката, получена от археолога за гробница № 9, е началото на XVIII в. Тук получените резултати ще бъдат включени в понататъшните уточнявания на археомагнитната скала към началото на XVIII в.

Накрая „Старата църква" от обекта „Св. Спас" е представена с малка колекция (5 образеца), но археомагнатните резултати в методологично отношение са много добри. На кубовете на два от образците (№ 1397 и № 1400) е правена замяна на компонентите X и Z (отново случай на изпичане на тухли, изправени на малкото си ребро). Сходимостта на резултатите за I между различните образци е доста добра. От 6-те експеримента за определяне на F/F_0 резултатът само на един не е приет, а останалите пет са много добри.

От табл. 4 се вижда, че $I_{ср.} = 67,4°$ и $F/F_{0\,ср.} = 1,338$. Тези резултати (вж. обр. 3) водят както по инклинация (I), така и по интензитет (F/F_0) до XVI в. От археолога имахме дадена датировка XVI в. със съмнение. Нашето изследване, макар и по малобройна колекция, уточнява недвусмислено датировката XVI в.

В бъдещата ни работа тези резултати ще бъдат включени към XVI в.

III група: обекти, от които са събрани материали за тяхното датиране или уточняване на датировката им.

1) Средновековно укрепление Бояна. От същото в лабораторията постъпи малка колекция образци, разделена на две групи. Първата група (№ 962 до № 966) има датировка VI в. За останалите 4 образеца (№ 967 до № 970) се предполага X—XI в. Този материал е значително по-силно магнитен от всички проби събрани на територията на София, което показва, че древните строители от Бояна са ползували различен източник на глина от тази на територията на Сердика. Това обстоятелство улесни нашето изследване. Действително двете групи бяха от 4 и 5 образеца съответно, отново незадоволителен брой, но добрите експериментални резултати компенсираха тази недостатъчност. В таблица 5 са дадени стойностите на I и F/F_0.

Преди всичко трябва да отбележим, че не се наблюдава систематично отклонение в резул-

ТАБЛИЦА 5

№ на образ.	I(°)	F/F_0
962	59,0	1,20
963	59,0	1,32
964	56,0	1,70
965	55,7	1,36
966	56,8	1,25
967	58,8	1,66
968	63,0	1,37
969	56,3	1,61
970	65,0	1,20
Ср.	58,8±1,1	1,41±0,07

татите за I и F/F_0 между образците от двете групи (разделени в таблицата с линия). Това ни дава основание да смятаме, че всички постъпили материали са от едно и също време и то е VI в. по средните стойности за I и F/F_0, получени от други датирани в VI в. археологически обекти. Явно е, че строежът на средновековното укрепление е извършен с вторично употребен материал[12]. Този тухлен материал е изработен през VI в. вероятно за нуждите на ранновизантийски обект, който се е намирал в близост. Случаи на преупотреба на строителен материал се срещат често, като не трябва да се забравя, че археомагнитният метод дава датата на изработката на тухлите, а не вграждането им в един или друг строеж.

2) Разкопки на преториума на Сердика, югозападно от църквата „Св. Неделя". Колекция от 19 тухлени фрагмента бе събрана за датиране. От тях бяха нарязани по 3 куба първоначално с ръб 24 мм. Още при основното безтемпературно измерване се установи, че кубовете само от 7 фрагмента могат да се измерват на класическия астатичен магнитометър. Всички останали образци носят много слабо намагнитване и се наложи пренарязването им на кубове с ръб 20 мм, за да се измерват на много чувствителния ротационен магнитометър. Слабото намагнитване на тухления материал се дължи на химическия състав на използуваната глина. Цветът на тухлите от друга страна е указание за достатъчно висока температура за изпичане в древността (над 700°).

Събраните за изследване фрагменти съответствуват на правоъгълни и квадратни тухли. Трите куба от образец № 1819, нарязани от правоъгълна тухла, дадоха най-голяма стойност на Y компонентата, което показва, че тази тухла е била печена в легнало положение (обр. 2). Ъгълът на инклинацията I за този образец изчислихме с взаимозамяна на компонентите Y и Z. Друг анормален резултат дадоха трите куба от образец № 1831, който също е от правоъгълна тухла. Тук най-голяма стойност има X компонентата, което води до заключението, че тухлата е изпечена изправена на малкото си ребро. Както стана ясно от изложеното дотук, на такива случаи попадаме многократно. В табл. 6 представяме получените резултати за I и F/F_0, за всеки образец поотделно. За I са показани две колони цифри. Първата от тях съответствува на първоначалните безтемпературни измервания, а втората — на резултатите след проведената т. нар. „магнитна чистка". Тя се прави чрез двукратно загряване до 200° С. По този начин образците се освобождават от евентуални паразитни намагнитвания. Виждаме в нашия случай, че средният резултат за I по двете колони не се различава съществено. Средноквадратичната грешка на средния резултат обаче е намаляла след чистката, т. е. намаляло е разхвърлянето между индивидуалните стойности на колекцията. За окончателни смятаме резултатите от втората колона.

ТАБЛИЦА 6

№ на образ.	I(°) безт.	I(°) м. ч.	F/F_0
1819	55,4	55,4	1,184
1820	56,5	65,7	1,118
1821	62,5	62,5	1,379
1822	57,9	67,0	
1823	66,8	62,1	
1824	61,3	55,9	0,830
1825	65,9	54,8	
1826	60,8	57,3	
1827	50,1	52,7	1,312
1828	68,0	62,8	
1829	45,4	43,4	
1830	58,5	60,0	0,962
1831	46,3	52,4	
1832	74,1	58,4	
1833	74,1	62,6	
1834	59,7	61,2	1,451
1835	59,0	64,0	
1836	52,0	49,3	
1837	65,6	65,5	1,563
Средно:	$60,0 \pm 1,9$	$58,6 \pm 1,4$	$1,225 \pm 0,088$

Индивидуалните стойности на I по различните фрагменти показват значително разхвърляне на резултата, което се наблюдава почти винаги при обработка на тухлен материал. Образци № 1829 и № 1836 показват сравнително нисък ъгъл на инклинацията I (вж. табл. 6), което може да се дължи на неправилно положение спрямо вертикалата по време на изпичането на тухлите. Такава неточност е възможна за всяка тухла, разбира се в по-голяма или по-малка степен, и единственият начин да бъдем по-близко до истината е да осредняваме резултата по по-голям брой образци. Тези грешки имат случаен характер.

Обр. 4 Уточняване на датировката на строителния материал на „средновековното укрепление Бояна". Хоризонталните линии съответствуват на средните резултати от табл. 5. Постъпва се както е обяснено в текста към обр. 3

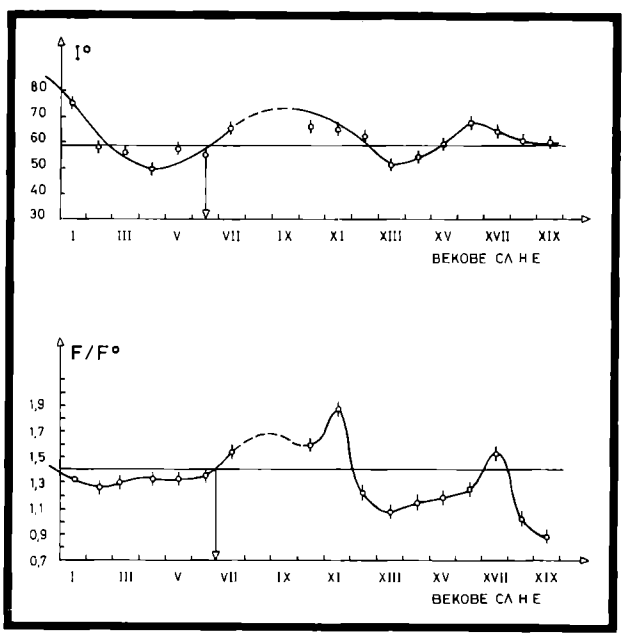

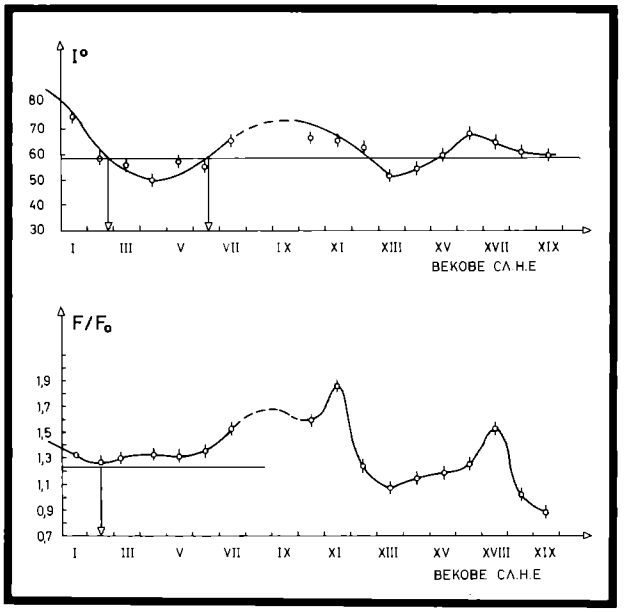

Обр. 5 Датиране на строителния материал при разкопките на преториума на Сердика югозападно от църквата „Св. Неделя". Хоризонталните линии отразяват резултатите от табл. 6. Вж. обяснението в текста

На обр. 5 е извършено датиране на изследваната колекция. Полученото решение за I сече кривата за инклинацията (горната) на 5 места, от които само първите две съответстват на римската епоха у нас. Те отговарят на II и VI в. Това двузначие на отговора ще разрешим с резултата за интензитета (F / F_0) на древното геомагнитно поле. Стойността 1,225 за F / F_0 минава през доверителния интервал на кривата (вертикалните чертички) за II в. и много по-далеч от нея за VI в. В такъв случай гореспоменатото двузначие е разрешено недвусмислено в полза на II в.

Нашето заключение за изследваната колекция от тухлен материал от обекта на Сердика, югозападно от църквата „Св. Неделя", е, че той е изработен през II в.

По този начин археомагнитният метод помага за датирането на един много важен археологически паметник, около който редица въпроси са били дискусионни. Прилагането на метода стана възможно благодарение на изработената вече археомагнитна скала на времето за България въз основа на добре датирани материали по други методи, за предоставянето на които сме задължени на археолозите от цялата страна. В началото на археомагнитните изследвания геофизиката получи с нищо незаменимата информация за геомагнитното поле в миналото, като използува датираните от археолозите обекти. В настоящия момент геофизиката може да бъде в помощ на същите като предлага още един метод на датиране.

Всички изследвани материали в настоящата работа са взети от разкопки, ръководени от ст. н. с. М. Станчева от Музея за история на София. На нея дължим получените датировки на използваните обекти, за което изказваме нашата признателност.

БЕЛЕЖКИ

[1] Бурлацкая, С. Археомагнетизм. Исследование магнитного поля Земли в прошлые эпохи. М., 1965, с. 50; Thellier, E., O. Thellier. Sur l'instensité du champ magnétique terrestre dans le passé historique et géologique. – Ann. Geophys., 1959, 15, p. 295; Aitken, M. Archaeological involvements of physics. — Physics reports, 1978, Vol. 40C, No 5, p. 299.

[2] Примери за прилагане у нас на този метод на датиране има вж.: Ковачева, М. Археомагнитно датиране на текето Демир-баба, Разградски окръг. МПК, 1975, № 3, с. 22; Ковачева, М. Археомагнитна справка за средновековната пещ в с. Биволаре, Плевенски окръг. — Интердисциплинарни изследвания, 1971, VII—VIII, с. 153.

[3] Kovacheva, M. Summarized results of archaeomagn. investigations of the geomagnetic field variation for last 8000 yr in south-eastern Europe. — Geophys. J. R. astr. soc., 1980, 61, p. 57.

[4] Kovacheva, M. Archaeomagnetic investig. of the geomagn. field variation for the last 8000 yr in Bulgaria. — Бълг. Геофиз., 1977, Т. 3, № 4, с. 82.

[5] Stančeva, M. Epanouissement et disparition de deux villae rusticae près de Serdica. Actes du Prèmier congrès international des études balkaniques et Sud-Est européennes. S., 1970, 535—538.

[6] Ковачева-Ножарова, М. Резултати от археомагнитните изследвания на археологически материали от България. — Археология, 1969, № 1, с. 58.

[7] Пак там.

[8] Пак там.

[9] Kovacheva, M. Archaeomagnetic investig...

[10] Ковачева, М. Нови археологически обекти, изследвани по археомагнитния метод. — Археология, 1970, 4, с. 70.

[11] Бурлацкая, С. Археомагнетизм. Исследование...

[12] Станчева, М. Археологически принос към историята на Бояна. Българско средновековие – В: Българо-съветски сборник в чест на 70 год. на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 153 сл.

Мери
Ковачева

СЕРДИКА — СОФИЯ И АРХЕОМАГНИТНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В БОЛГАРИИ

(Резюме)

В статье делается обзор всех до сих пор исследованных археомагнитным методом материалов, собранных на территории Софии при разкопках, проводившихся под руководством ст. н. с. М. Станчевой.

Включенные сюда объекты разделены на три группы:

I группа: датированные объекты, материалы которых использовались для построения кривых вариаций двух геомагнитных элементов: инклинации (I) и напряженности (F/F_0), данной как отношение древней к современной.

II группа: объекты, материалы которых до сих пор не использовались для построения археомагнитной шкалы времени.

III группа: объекты, при которых собраны материалы для их датировки или для ее уточнения.

Результаты исследования объектов II и III групп представлены в виде таблиц. Уточнение датировки выражено в виде графиков.

Подчеркнута извлекаемая из этого интердисциплинарного направления взаимная польза как для геофизики, так и для археологии.

Meri
Kovačëva

SERDICA — SOFIA ET LES ÉTUDES ARCHÉOMAGNÉTIQUES EN BULGARIE

(Résumé)

On fait un apperçu de tous les matériaux étudiés par la méthode archéomagnétique qui furent recueillis sur le territoire de Sofia lors des fouilles dirigées par M. Stančeva.

Les matériaux sont divisés en trois groupes:

Premier groupe: des constructions datées, les matériaux desquelles servirent à l'établissement des courbes des variations des deux éléments géomagnétiques: inclination (I) et intensité (F/F_0), donnée comme rapport de l'ancienne vers la moderne.

Deuxième groupe: des constructions, les matériaux desquelles ne furent utilisés jusqu'à ce moment-là pour l'établissement de l'échelle archéomagnétique du temps.

Troisième groupe: des constructions, les matériaux desquelles furent recueillis pour leur datation ou bien pour la précision de leur datation.

Les résultats des études des constructions du deuxième et du troisième groupe sont présentés en forme de tableaux. La précision des datations est présentée en forme de graphiques.

L'utilité mutuelle de cette direction interdisciplinaire de même pour la géophysique que pour l'archéologie y est soulignée.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

БИБ	— Българска историческа библиотека
Бълг. Геофиз. Сп.	— Българско геофизично списание
ВИА	— Всеобщая история архитектуры
ГНМ	— Годишник на Народния музей
ГМСБ	— Годишник на музеите в Северна България
ГНАМП	— Годишник на Народния археологически музей в Пловдив
ГПлНМ	— Годишник на Пловдивския народен музей
ГПНБМ	— Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУ ФЗап. фил.	— Годишник на Софийския университет — Факултет Западни филологии
ИАД	— Известия на Археологическото дружество
ИАИ	— Известия на Археологическия институт
ИБАД	— Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ	— Известия на Българския археологически институт
ИБИД	— Известия на Българското историческо дружество
ИВАД	— Известия на Варненското археологическо дружество
ИЕИМ	— Известия на Етнографския институт и музей
ИИИ	— Известия на Института за история
ИМЮИБ	— Известия на музеите в Югоизточна България
ИНИМ	— Известия на Националния исторически музей
ИНМВ	— Известия на Народния музей — Варна
КИБА	— Кратка история на българската архитектура
МИА СССР	— Материалы и исследования по археологии СССР
МПК	— Музеи и паметници на културата
ПСп	— Периодическо списание на Българското книжовно дружество
СА	— Советская археология
СбБАН	— Сборник на Българската академия на науките
СбНУ	— Сборник за народни умотворения
Ann. Géophys.	— Annales de géophysiques
Bonn. Jahrb.	— Bonner Jahrbücher
Bull. de Corr. Héllenique	— Bulletin de Correspondance Héllenique
Geophys. J. R. astr. Soc.	— Geophysical Journal of the Royal astronomical Society
IG.Bulg.	— G. Michailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae
RZ zur BK	— Reallexicon zur Baukunst
St. clas.	— Studii clasice

БИБЛИОГРАФИЯ (1965—1985)

Съставила Стоянка Благова

Ангелов, П. София в старобългарската книжнина (XI—XIV в.) — В: Средновековният български град. [Материали от науч. конф. В. Търново 1979 г.] С., 1980, 365—371.

Анчев, Т. Националният музей Боянска църква. — МПК, 1986, № 1, 36—37.

Балканска, А. Театърът, амфитеатърът и циркът [на Сердика]. — В: София — древна и млада. С., 1980, 28—30.

Баров, Зд. Влияние на влагата върху стенописите на Боянската църква. — МПК, 1970, № 2, 30—32.

Баров, Зд. Проблеми на консервацията и реставрацията на стенописите в Боянската църква. — МПК, 1971, № 3, 41—44.

Бербенлиев, П. Конференция по проблемите на консервацията и реставрацията на Боянската църква. Малко история на консервационните мерки. — МПК, 1971, № 3, 39—40. Беседи за миналото на нашата столица. [Сб.] С., 1965, 112 сл.

Богданов, Ив., Български твърдини. Книжовни огнища, крепости, манастири в София и Софийско. [Истор. очерк] С., 1971, 168 с. 16 л. ил.

Богданов, Ив. Книжовни огнища. — София, 1965, № 7, 28—29.
Манастирите и черквите в София и Софийско.

Богданов, Ив. Урвич — легенда и действителност. — София, 1972, № 7, с. 28.

Божков, Ат. Крипта — музей. — Декоративное искусство СССР, 1969, № 7, 32—34.

Божков, Ат. Филиалът на Националната художествена галерия. [Криптата]. — Изкуство, 1965, № 10, 3—13.

Божкова, Б. Монетарницата в Сердика през втората половина на III—IV век. — Нумизматика, 1977, № 4, 3—9.

Божкова, Б. Паметници на Сердика, изобразени върху сердикийските монети. — Нумизматика, 1982, № 3, 19—24.

Божкова, Б. Сердикийските паметници, представени върху монетите (резюме). — В: Първи нац. симп. „Поселищен живот в Тракия", Ямбол, 1982, с. 89.

Божкова, Св. За ктиторските изображения в средновековното българско изкуство. — Изкуство, 1979, № 6, 26—31.
И от Боянската църква

Босилков, Св. За традициите и новаторството в боянската живопис. — В: Търновска книжовна школа. 1371—1971. С., 1974, 355—371.

Босилков, Св. Красота, по-скъпа от каратите. С., 1984, № 4, 12—13.
Обковки на евангелия от софийски майстори златари от XVI в.

Босилков, Св. Стенописи със световно значение в църквата „Свети Георги" [в София]. — Наша Родина, 1979, № 3, 18—19.

Бояджиев, Ст. Софийската църква „Св. София". [Албум]. С., 1967. 56 с., 18 л. ил. (Библ. Паметници на културата).

Бояджиев, Ст. Църквата „Св. Георги" в София. (Архитектурен анализ). — Архитектура, 1974, № 2, 38—39.

Боянова, В. Един много софийски проблем. Паметници и реставрация (в столицата). — София, 1980, № 9, 4—6.

Боянската църква — нов облик и експониране: Д. Димитрова — Археологическо проучване, 15—17; Т. Тодоров — Конструктивно укрепване, 18—19; В. Китов — Архитектурна реставрация, 20—26; Цв. Кадийски — Климатична инсталация, 27—28. — МПК, 1986, № 2, 14—28.

Бъчваров, В. Софийската монетарница и монетосеченето в нея през периода на османското владичество. — Нумизматика, 1981, № 3, 32—40.
Василев, Д. План и конструкция на бализиката в квартал Лозенец, София. — Техническа мисъл, 21, 1984, № 6, 79—84.
Василева, Д. По въпроса за датирането на някои средновековни сгради в София. — Векове, 1977, № 5, 45—50.
Василева, Д. Шест средновековни църкви в района на София. — МПК, 1972, № 4, 17—25.
Вангелов, Ив. Нови насоки в архитектурата на подлезите — два подлеза в София. I. Подлез ЦУМ — хотел „Балкан". II. Подлез „Сердикийска порта". Архитектура, 1970, № 9—10, 22—27.
Велков, В. За музея на нашата столица. — Турист, 1970, № 9, с. 28.
Велков, В. Каменната летопис на Сердика. — София, 1986, № 2, 9—10.
Велков, В. Към София имам емоционално отношение [София в моето творчество]. — София, 1984, № 4, 29—30.
Интервю.
Велков, В. Най-блестящият град на сердите. — В: София — древна и млада. 15—20.
Велков, В. Сердикийският събор от 343 г. — София, 1984, № 2, 10—11.
За мястото на провеждането му.
Велков, В. Сердите. — София, 1983, № 8, с. 5.
Велков, В. Старините на София. — Турист, 1965, № 2, с. 22. Антична Сердика.
Велков, В. 40 века история [на град София]. С., 1967, 63 с. (Библ. Героична летопис, VIII, № 6).
Велкова, Ж. Имената на нашата столица през вековете. — Векове, 1973, № 2, 57—62.
Венедиков, Ив. Дълга и сложна съдба. София и нейната древност. — София, 1980, № 1, 7—9.
Венков, В. Конструктивни проблеми на Боянската църква. — В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. (Сб. статии). Т. 2, С., 1983, 121—124.
Венков, В. Конструктивни проблеми на Боянската църква. — МПК, 1971, № 3, 45—55.
Вут, Фр. Р. Принос към историята на Витошкия железодобив. — В: Първи симп. по история на минното дело в Югоизт. Европа. Сб. доклади. Т. 1, Варна, 1975, 150—165.
От праисторическата епоха до XIX в.
Гаврилова, М. Златен накит от София. — МПК, 1965, № 3, 8—9.
Генова, И. Най-старата снимка на Боянската църква. — МПК, 1977, № 3, 13—15.
Георгиева, Цв. Векове на робство (XV—XVIII) [на София]. — В: София — древна и млада, 74—79.
Герасимов, Т. Гробница с живопис от Сердика (VI в. н. е.). — Археология, 1976, № 2, 51—53.
Герасимов, Т. Сердикийските монети. — В: София — древна и млада, 30—33.
Герасимова-Томова, В. Цирковите игри в Сердика. — София, 1979, № 5, 32—33.
Грабар, А. Боянската църква. [Изследване. С предг. от Ив. Дуйчев]. 2 изд. С., 1978, 195 с. с репрод.
Григорова, К. Антична баня [в сутерена на софийските хали]. — София, 1983, № 2, с. 26.
Григорова, К. Антична сграда extra muros. — София, 1983, № 6, с. 20.
Григорова, К. Археологическа карта на София. — София, 1983, № 6, 15—16.
Григорова, К. Бронзова статуйка на Хермес. — София, 1982, № 4, с. 10.
От археологическите разкопки на пл. Ленин.
Григорова, К. Втората крепостна стена на Сердика. София, 1983, № 9, с. 24.
Григорова, К. Комплект екзагии [от фонда на МИС]. — София, 1981, № 9, с. 10.
Григорова, К. Монети, сечени в софийската зарбхана. — София, 1982, № 8, с. 11.
Григорова, К. Монетни съкровища от София и Софийско. — Изв. на Бълг. музеи, № 1, 1971, 43—59.
Григорова, Монетно съкровище от XVII в. от София. — МПК, 1973, № 1, 16—19.
Григорова, К. Монетно съкровище от с. Локорско. — МПК, 1971, № 2, 18—20.
Григорова, К. Монетно съкровище от XVII в. — София, 1981, № 2, с. 11.
Открито през 1968 г. в с. Локорско.
Григорова, К. Старините в центъра на София. Пътеводител. С., 1984, 48 с. с ил.
Григорова, К. Старина в центре Софии. [Путеводитель]. [от бълг.]. Наталий Стоянов. С., 1984. 48 с. с ил. и пл.
Грънчаров, Н. Иде от древността. Улпия Сердика. — Филат. преглед, 1984, № 3, 5—7.
Монетите на Сердика като филателен сюжет.
Гюзелев, В., Ара Маргос. Нови извори за средновековната история на град София (XIV—XVII в.). — В: Сб. Сердика — Средец — София. С., 1976, 165—205.
Даскалов, Н. Сердика, Средец, София. — Наука и техника за младежта, 1979, № 4, 18—23.
Димитрова, Д. Земя, напоена с мисли и восък. Софийската мала Света гора. — София, 1981, № 2, 2—4.
Димитрова, Д., Зд. Ганева. Структура и характер на софийските манастири. — МПК, 1981, № 5, 22—26.
Добрев, Ив. Към тълкуването на ктиторския надпис в Боянската църква. — ГСУ ФСФ, 71, 1982, № 1, 127—166.
Златев, М., В. Тодоров. Изследване на стенописите в Боянската църква с ултравиолетови и инфрачервени лъчи. — МПК, 1978, № 4, 19—25.
Златков, Й. Антична сграда [на ъгъла между ул. „Жданов" и „Г. Вашингтон"]. — София, 1982, № 5, с. 13.
Исторически календар на Софийски окръг. Състав. Тр. Янков и Г. Стрелков. С., 1979. 352 с.
Съдържа материали за София и Софийски окръг от древността до наши дни.
Йонов, М. Известия за София в пътеписите от XV до XVIII век. — В: София — древна и млада. 87—92.
Калев, Д. Църквата „Св. Седмочисленици". [Изследване]. С., 1979. 127 с. с ил. и портр.
Преустроена т. нар. Черна джамия, построена през 1528 г.
Каменова, Д. Сеславската църква. История, архитектура, живопис. [Моногр.]. С., 1977. 152 с. с ил. и репрод.
Каменова, Д. Старите стенописи в църквата край село Искрец, Софийско. — Изкуство, 1967, № 9, 23—26.
Каменова, Д. Стенописите на Искрецкия манастир. [Моногр.]. С., 1984. 176 с. с репрод., факс., сх.
Каменова, Д. Стенописите на Кремиковския манастир. — София, 1982, № 3, 10—11.
Каменова, Д. Стенописите на Сеславската църква. — Изкуство, 1969, № 9, 31—34.
Карагитлиев, Ат. Видни и самокови. Рударство и металодобив в околностите на София [от античността до нач. на XX в.]. — София, 1982, № 5, 38—40.
Карагитлиев, Ат. „Златното" минало на софийското злато. Златодобиване и златарство в района на София. С., 1983, № 6, 35—36.
Килимов, Н. Върху мимичната и жестова изразност в стенописите на Боянската църква. — Пробл. изкуството, 1980, № 2, 55—60.
Кираджиев, Св. София на старите карти [от XVI до XIX в.]. — София, 1982, № 7, с. 9.
Китов, В. Боянската църква — проблеми на архитектурната консервация. — МПК, 1979, № 4, 5—11.
Колев, Б. Предренесансови явления в българската църковна стенопис от XIII в. в Боянската църква и в църквите във Велико Търново. — Год. на ВИСИ. Фак. Строит., Архитектурен, Хидротехн. и Геодезически. Т. 21, № 2, 1971, 57—98.
Константинова, А. н. Черквата „Петка Самарджийска" в София. — Архитектура, 1985, № 3—4, 38—41.
Константинова, М. Проблемите на Боянската църква [реставрационни и консервационни]. — МПК, 1976, № 3, 75—76.
Константинова, Р. За едно необичайно решение на сцената „Пророк Илия при потока Хорат, хранен от гарвана" в монументалната живопис на XV век [църквата „Св. Богородица Витошка" в Драгалевския манастир от 1476 г.]. — Изкуство, 1986, № 1, 42—45.
Конференция по проблемите на консервацията на Боян-

ската църква: П. Бербенлиев — Малко история на консервационните мерки; Зд. Баров, Проблеми на консервацията и реставрацията на стенописите в Боянската църква; В. Венков. Конструктивни проблеми на Боянската църква; Е. Москова. Проблеми на архитектурната консервация на Боянската църква. — МПК, 1971, № 3, 39—55.

Крайнов, Ив. Дар за Артемида. — София, 1982, № 10, с. 14.
Малък олтар с посветителен надпис на гръцки език.

Красовска-Райнова, Л. Най-ранната стенопис в ротондата „Св. Георги" в София. — МПК, 1973, № 4, 17—18.

Красовска-Райнова, Л. Нови проучвания и консервация на стенописите на църквата „Св. Георги" в София. — МПК, 1971, № 4, 38—40.

Красовска, Л., П. Митанов, Стенописи от църквата „Св. Спас" в София. — МПК, 1979, № 4, 12—22.
Датирана преди 1564 г.

Кръстанов, Г. Изграждане на Софийския метрополитен и опазването на паметниците на културата в централната част на София. — Архитектура, 1976, № 8, 35—39.

Кръстанов, Г. Софийският метрополитен и археологическото наследство — МПК, 1979, № 4, 35—39.

Кръстев, К. Стенописите в кръглата църква „Св. Георги". — В: София — древна и млада, 46—64.

Мавродинов, Н. Боянската църква. [Архитектура и стенописи. Албум. С послеслов от Лиляна Мавродинова]. С., 1972, 120 с. с ил. [Библ. Паметници на културата].

Мавродинова, Л. За декоративната система и идейносмисловото съдържание на Боянските стенописи. — Пробл. изкуството, 1983, № 2, 40—45.

Мавродинова, Л. Традиция и нови моменти в българската монументална живопис през XIII в. — В: Традиция и нови черти в българското изкуство. Сб. от науч. изсл. и съобщения. С., 1976, 7—20.
Стенописи от Боянската църква.

Мирчева, С. Живата история на разкритото от древна Сердика. — София, 1982, № 2, 41—42.
Разговор с арх. Сава Бобчев.

Михайлов, Ст. Към тълкуването на ктиторския надпис на Боянската църква. — МПК, 1981, № 1, 26—28.

Михайлов, Ст. Църквата „Св. Петка Самарджийска". — В: София — древна и млада, 80—84.

Михайлова, М., Хр. Ганчев. Базиликата „Св. София". — София, 1981, № 3, 32—34.

Михайлова, М. В трезора на една банка [средновековната църква „Св. Спас" в западната част на пл. Ленин]. — София, 1983, № 3, с. 35.

Младенова, В. Вила рустика в квартал Обеля. — София, 1982, № 7, с. 11.

Млъчкова-Спасова, А. Музей София. — София, 1980, № 12, 2—4.

Млъчкова-Спасова, А. Музеят за история на София. — МПК, 1979, № 4, 64—66.

Морару, Д. Проблемите на Боянската църква в светлината на някои нови методи за борба против влагата и консервация на стенописи. — МПК, 1973, № 4, 37—45.

Москова, Е. Проблеми на архитектурната консервация на Боянската църква. — МПК, 1973, № 3, 46—55.

Мушанов, Н. Хранителка на история [църквата „Св. Петка Самарджийска"]. — София, 1985, № 2, 9—10.

[Найденова, В.] Божества и образи. Кибела. — София, 1985, № 8, с. 11.
Малък оброчен паметник от югозападната част на Сердика.

[Найденова, В.]. Тюхе. — София, 1985, № 7, с. 16.
Фрагменти от статуята на богинята от археологическите разкопки на Сердика.

Недев, С. Крепостта Урвич. — В: Военноистор. сб., 1965, № 3, 62—67.

Неделчев, К. Монетарницата през вековете. — София, 1971, № 7, 24—25.
Монетосеченето в Софийско.

Нешев, Г. Манастирите около София. — В: София — древна и млада, 92—96.

Николаева, М. Стенописите в Драгалевския манастир. — София, 1981, № 11, 26—27.

Николов, Д. Някои бележки по интерпретацията и датировката на вилата в кв. Обеля в София. — Археология, 1982, № 3—4, 74—76.

Николова, Т. Накит от Сердика. — София, 1982, № 12, с. 17.

Николова, Т. Новооткрити и съхранени археологически паметници в София. — МПК, 1981, № 6, с. 57.

Николова, Т. Римска глинена лампа [от кв. Обеля]. — София, 1981, № 8, с. 31.

Николова, Т. Турско фаянсово блюдо от XVI век. — София, 1982, № 6, с. 33.

Нинов, В. От асклепиона до балнеолечебницата. — София, 1981, № 10, 43—44.

Овчаров, Д. Крепостта „Урвич" край село Кокаляне. — МПК, 1981, № 1, 5—11.

Овчаров, Д. Урвич — легенда и действителност. — В: София — древна и млада, 68—70.

Овчаров, Д. Църквата в крепостта „Урвич" при с. Кокаляне, Софийски окръг. — Археология, 1981, № 4, 50—60.

Овчаров, Н., П. Въле в. Бележки за крепостта Урвич край Кокаляне и опит за уточняване името на църквата ѝ. — Интердисц. изсл., 10, 1983, 7—20.

Овчаров, Н. По долината на р. Искър от София до Самоков. С., 1981, 43 с. с ил.
Селища, крепости и манастири от средновековието.

Овчаров, Н. Стенописите от XIV в. от църквата „Св. Илия" на крепостта Урвич. — Изкуство, 1982, № 4, 28—33.

Огнянова-Маринова, Л. Антични скулптури [от Сердика]. — В: София — древна и млада, 26—27.

Паличев, Хр. Фотограметрично и видеодокументиране на Боянската църква. — МПК, 1985, № 4, 18—24.

Панайотова, Д. Иконите на криптата от храма „Александър Невски" в София. — СпБАН, 1965, № 3, 72—75.

Панайотова, Д. Шедьоври от старобългарското изкуство през XIII в. — Боянската църква. — СпБАН, 1966, № 2, 33—41.

Панайотова, Д. Стенные росписи в Бояне — Шедевр XIII века. Пер. с болг. В. Протопопова. С., 1966. 56 с.

Пандурски, В. Куриловският манастир. [Албум]. С., 1975. 56 с. с цв. ил.

Пандурски, В. Ив. Стенописите в Илиенския манастир край София. — Изв. Инст. изкуствозн., 13, 1969, 5—31.

Паскалева, К. Иконографски типове на св: Георги в стенописите на Кремиковската църква. — ИБИД, 25, 1967, 193—212.

Паскалева-Кабадаева, К. Криптата филиал за старобългарско изкуство. Каталог. С., 1980. 128 с. с репрод.

Паскалева, К. Сцени от житието на св. Георги в Кремиковската църква XV в. Изв. Инст. изобр. изкуства, 10, 1967, 33—62.

Паскалева, К. Църквата „Св. Георги" в Кремиковския манастир. Стенописи. [Моногр.]. С., 1980. 164 с. с репрод. (Поред. Паметници на старата бълг. монум. живопис).

Петков, Н. Праисторически плетки и тъкани в Софийското поле и близките му околности. — Археология, 1965, № 1, 45—57.

Петров, Л. Стенописите на Боянската църква в пощенски марки. — МПК, 1974, № 2—3, с. 136.

Петрова, Ел. Църквата „Св. София". — В: София — древна и млада, 33—36.

Петрова, М. Десислава — Боянската Джоконда. — София, 1980, № 4, с. 17.

Прашков, Л. Етапите на стенописите в църквата „Св. Георги" в София в светлината на проблема за традицията и новаторството. — В: Традиция и нови черти в българското изкуство. Сб. от научни изсл. и съобщения. С., 1976, 41—52.

Прашков, Л. Этапы создания росписей церкви Св. Георгия в Софии в свете проблемы традиции и новаторства. — In: IIIe congrès internat. des Etudes du Sud-Est européen. T. 2. Bucarest, 1974, p. 418.

Прашков, Л. За средновековната живопис в църквата „Св. Георги" в София. — Изкуство, 1971, № 10, 12—13.

Прашков, Л. Нови данни за стенописите в църквата „Св. Георги" в София. — Изкуство, 1966, № 10, 32—35.

Прашков, Л. Стенописи от XIII век в горния етаж на Боянската църква. — В: Българско средновековие. Бълг.-съв. сборник в чест на 70 год. на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, 323—334.

Природа и култура: наследие человечества. Курьер ЮНЕСКО, 1980 (сент.) № 9, 4—33.

Боянската църква в списъка на световното културно наследство.

Рогева, Кунка вж. и Григорова, Кунка.

Рогева, К. Митническа сграда при западната стена на Сердика. — София, 1983, № 5, с. 30.

Рогева, К. Монетарниците в София. — София, 1972, № 4, 30—31.
По повод статията на К. Неделчев „Монетарницата през вековете". — София, 1971, № 7.

Рогева, К. Монетите на Сердика. — София, 1971, № 2—3, 62—63.

Рогева, К. Монетно съкровище от XVI—XVII в., намерено в с. Бистрица, Софийско. — МПК, 1965, № 3, 10—13.

Роменски, Вл. Изграждането и реконструкцията на главния център на София и опазването и експонирането на археологическото и архитектурно-историческото наследство. — Архитектура, 1976, № 8, 32—33.

Свинтила, Вл. Кремиковските стенописи (в църквата „Св. Георги" в Кремиковския манастир). — Смяна, 1977, № 8, 41—43.

Сердика. I. С., 1964.
Рец.: В. Велков. ИБИД, 25, 1967, с. 426.

Сефтерски, Р. Култов антропоморфен паметник от Софийско. МПК, 1979, № 1, 20—22.

Сефтерски, Р. Назад във времето. Прабългарски езикови черти у софийските шопи. — София, 1980, № 10, 25—28.

Смядовски, Ст. За символичните знаци и абсцедара върху плоча от Софийския археологически музей. Бълг. ез., 1982, № 1, 54—57.

София — древна и млада. Сб. Състав. В. Велков и др. С., 1980, 432 г.

София — музеен град. Бележити творби от 11 музея Албум. Състав. Ив. Кисьов. С., 1979. 240 с. с репрод.
Rez.: Friedbert Ficker. — Südostforschungen, 40, 1981, 470—471.

Станилов, Ст. Книгата на Николай Хайтов „Последните мигове и гробът на Васил Левски" в секцията за средновековна археология на Археологическия институт и музей при БАН. — Векове, 1985, № 6, 77—79.

Станчева, М. Антична резиденция в Сердика. — София, 1983, № 1, с. 15.

[Станчева, М.]. Аполон. — София, 1985, № 2, с. 10.
За откритата в София глава на статуя.

Станчева, М. Археологически данни за внос на италиански стоки у нас през XV—XVIII в. — Векове, 1978, № 5, 30—38.

Станчева, М. Археологически материали от предримска София. — ИАИ, 29, 1966, 230—235.

Станчева, М. Археологически новости в София. Зари, 1975, № 8, с. 12.
Проучвания в западната зона на Сердика.

Станчева, М. Археологически принос към историята на Бояна. — В: Българско средновековие. Бълг.-съв. сборник в чест на 70 год. на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, 153—162.

Станчева, М. Археологическият източник за душевността на българина. — В: Изследвания в чест на проф. д-р Хр. Гандев. С., 1983, 225—230.
По материали и от София през епохата на османското владичество.

Станчева, М. Археологическо проучване на средновековния Средец. С., 1976, 26—74, с ил.

Станчева, М. Археологическое наследие и современное градостроительство в Софии. — Museum (Paris), 1982, № 172, 67—78.

Станчева, М. Археологическото проучване на София за четвърт век. — МПК, 1969, № 4, 1—5.

Станчева, М. Архитект Сава Бобчев на 90 години. — София, 1982, 10, с. 40.

Станчева, М. Болгария: древние традиции современной нации. — Курьер ЮНЕСКО, 1981, № 6, 4—13.
Петхилядното минало на София.

[Станчева, М.]. Атина. — София, 1985, 6, с. 20.
Открито в София торсо на Атина.

[Станчева, М.]. Афродита. — София, 1985, 4, с. 22.
Открита в София статуетка на Афродита.

Станчева, М. Боянските стенописи. — В: София — древна и млада, 65—67.

Станчева, М. България — земя на градове. — Наша родина, 1980, 12, 20—22.

Станчева, М. В трезора на една банка. — София, 1983, № 3, с. 33.
За археологическите останки в сутерена на Българска външнотърговска банка.

Станчева, М. В търсене на изчезналия образ [на древна София]. — София, 1981, № 3, 13—15.

Станчева, М. Вила рустика в кв. Обеля в София. — Археология, 1981, № 1—2, 52—57.

Станчева, М., Ст. Медарова. Водоснабдяването на София през епохата на турското владичество. — ИЕИМ, 11, 1968, 99—117.

Станчева, М. Втори надпис за крепостната стена на Сердика. — Археология, 1975, № 3, 30—35.

[Станчева, М.]. Ганимед с орела. — София, 1985, № 3, с. 28.
За скулптурната група, намерена в София.

Станчева, М. Главна улица на юг [на Сердика]. — София, 1983, № 4, с. 24.

Станчева, М. Година 809 — София става български град. — Наша родина, 1967, № 11, 17—18.

Станчева, М. Град на две равнища. — Наша родина, 1974, № 11, с. 6.
Съвременното и древното нива на София и възможностите за тяхното съчетаване.

Станчева, М. Дворците на Средец. — Наука и техн. за младежта, 1980, 10, 40—44.

Станчева, М. Древните строителни традиции на млада София. — Наука и техн. за младежта, 1972, № 2, 20—24.

Станчева, М. Един технически метод при ранновизантийското строителство. — Год. на Нац. политехнически музей, 1975, Т. 5, 7—19.
Наблюдения на техника за изравняване на тухлен градеж по западната крепостна стена на Сердика.

Станчева, М. Една творба на местното народно изкуство от късноримската епоха. — ИАИ, 33, 1972, 259—262.
Глинена скулптура от разкопките на вила рустика в кв. Стефан Караджа, София.

Станчева, М. За древната градска порта. — Турист, 1970, № 9.
За източната порта на Сердика.

Станчева, М., К. Кръстанова. За зиданата домашна печка в нашите земи през епохата на турското владичество. — ИЕИМ, 10, 1967, 129—142.
Материали и от София.

Станчева, М. За Сава Бобчев признателно. — София, 1984, 12, с. 11.
За заслугата на С. Бобчев за археологическото проучване на София.

Станчева, М. За точно използуване на археологическите данни. — Археология, 1984, № 1, 67—68.
По повод публикацията на Д. Николов в сп. Археология, 1982, № 3—4, 74—76 за вила рустика в кв. Обеля.

Станчева, М. За тракийското население в Софийско през IV—V в. — ИБИД, 27, 1970, 255—266.
По археологически проучвания.

Станчева, М. Западната порта на Сердика. — София, 1983, № 3, с. 13.

Станчева, М. Значение на приемствеността в развитието на градската култура в София. — В: Народна култура в София и Софийско. С., 1984, 45—50.

Станчева, М. Зората на този древен град София. — В: София — древна и млада, 13—15.

Станчева, М., К. Григорова. Колекцията от глинени лампи в музея за история на София. — В: Сб. Сердика — Средец — София. С., 1976, 209—224.

Станчева, М. Колонадата с мозайки от Филиповци. — София, 1983, № 10, 35—36.

Станчева, М. Къде са били дворците на севастократор Калоян? — В: София — древна и млада, 45—46.

Станчева, М. Крепостната стена. — Наука и техника за младежта, 1981, № 8.

Станчева, М. Към изучаване на градската материална култура и бит в София през епохата на турското владичество. — ИЕИМ, 9, 1966, 271—279.

Станчева, М. Към изучаване на езическите култове в Сердика. — МПК, 1967, № 2, 6—12.

Станчева, М. Към изучаването на средновековната жилищна архитектура. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 274—282.

Средновековни постройки източно от ротондата „Св. Георги".

[Станчева, М.] Марсиас. — София, 1985, № 9, с. 11.
Открита в София бронзова статуетка.

Станчева, М. Метро и археология. — София, 1985, № 1, 18—19.

Станчева, М. Метрото, новите строежи, археологията. — Наша родина, 1979, 2, с. 28.

Станчева, М. Мечти за бъдещето на миналото. — София, 1978, № 2, с. 28.
Възможности за свързване на старините със съвременното строителство.

Станчева, М. Мъдростта и мярката на вековете. — София, 1982, № 5, 10—12.
Археологическото наследство на съвременна София.

[Станчева, М.] Надживели своето време. — София, 1985, № 12, с. 42.
За скулптури на божества, намерени в София.

Станчева, М. Надписът за изграждането на крепостта на гр. Сердика. — Векове, 1972, № 1, 52—55.

Станчева, М. Най-древният златен съд в България. — Наша родина, 1974, 4, с. 19.

Станчева, М. Некрополът на Сердика. — В: София — древна и млада, 23—26.

Станчева, М. Нови данни за средновековното златарство в София. — ИАИ, 32, 1970, 310—314.

Станчева, М. Нови паметници на раннохристиянското изкуство от София. — ИАИ, 30, 1967, 212—216.

Станчева, М. Новият археологически паметник в центъра на София. — София, 1966, № 2, 30—31.
Римско жилище от IV век.

Станчева, М., Ю. Фърков. Новооткрит езически храм в Сердика. — ИБИД, 30, 1977, 249—277.

Станчева, М. Опит за равносметка. — София, 1983, 12, с. 20.
Откритите и запазени археологически паметници в София.

Станчева, М. О производньи керамичних лула у Бугарскоj. — В: Зборник Музеја применьене уметности, Београд, 19—20, 1976, 129—138.

Станчева, М. Отломки от езическа Сердика. — Космос, 1975, 2, 1—2.
За разбитите езически статуи, намерени на строежа на Българска външнотърговска банка.

Станчева, М. Перспективи на Софийската археология. — София, 1982, № 10, 4—6.

Станчева, М. По някои проблеми на археологическия паметник в градска среда. — В: Оригиналът в паметника на културата. Доклади от IV конференция на Института за паметници на културата, 14—15, ноемв., 1977, С., 1979, 148—152.
И за археологическите паметници в София.

Станчева, М. По някои проблеми на средновековния Средец. — ИБИД, 25, 1967, 213—232.

Станчева, М. Подвигът на софийския златар Георги. — В: София — древна и млада, 79—80.

Станчева, М. „Поменик на царете благочестиви". — В: София — древна и млада, 84—86.
Боянският поменик, съдържащ материали за топонимията и антропонимията в Софийско.

Станчева, М. Прсториумът на Сердика. — София. 1982, № 12, 18—19.

Станчева, М. Проблеми на археологичното наследство на София. — МПК, 1979, № 4, 50—54.

Станчева, М., Ст. Медарова. Производството на глинени лули у нас. — МПК, 1968, № 4, 4—13.
Глинени лули от София от XVI—XIX в.

Станчева, М. Разбитите скулптури на Сердика. — София, 1978, 3, с. 28.

Станчева, М. Разцветът на Сердика. — София, 1981, № 5, 4—6.

Станчева, М., Ст. Станилов. Ранносредновековни жилища в Средец. — Археология, 1979, № 1, 56—64.

Станчева, М. Роспись Боянской церкви. — Болгарская женщина, 1975, 4, 16—17.

Станчева, М. Ротондата „Св. Георги". София, 1981, № 2, 9—11.

Станчева, М. Семеен мавзолей от III в. — София, 1983, № 8, с. 40.

Станчева, М. Сердика. — В: София — древна и млада, 21—23.

Станчева, М. Сердика и прабългарите. — В: Плиска Преслав. Проучвания и материали. Т. 2. Прабългарската култура. Материали от бълг.-съв. среща, Шумен, 1976, С., 1981, 187—189.

Станчева, М. Сердика — надживяла хилядолетията. — Зари, 1978, 1, с. 13.
За запазените археологически паметници от античността.

Станчева, М. Сердика — Средец — София. — Наша родина, 1976, № 10, 25—27.

Станчева, М. Сердика и Средец в съвременна София. — Архитектура, 1979, № 6, 5—6.

Станчева, М. Сердонполис преди Сердика. — В: 100 години Народен археологически музей Пловдив. Юб. сб. Т. 2. Пловдив, 1985, 87—90.

Станчева, М. Скулптурната украса на Сердика. — Зари, 1976, 11, с. 14.

Станчева, М. Следи от миналото. — София, 1969, 7—8, 56—58.
Археологически находки от София.

Станчева, М. София и нейното древно наследство. — В: София — древна и млада, 328—332.

Станчева, М. Средец. — В: София — древна и млада, 37—39.

Станчева, М. Средец в културната история на средновековна България. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 138—146.

Станчева, М. Средец, крепост българска. — Космос, 1981, № 6, 1—6.

Станчева, М. Средновековна сграфито керамика от София. — В: Сб. Сердика, Т. 1, С., 1964, 169—187.
Рец.: Ал. Кузев. — Археология, 1966, № 1, 60—63.

Станчева, М. Средновековна църква при с. Герман, Софийско. — Археология, 1966, № 3, 21—28.

Станчева, М. Средновековният Средец според нови археологически данни. — Векове, 1973, № 3, 51—61.

Станчева, М. Средновековният Средец — София и римска Сердика. — In: I miedzynarodowy kongres archeologii slowianskiej, Warszawa, 1965, IV, Warszawa, 1968, 368—375.

Станчева, М. Средновековно българско въоръжение от Средец. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, 385—395.

Станчева, М. Срещи с археологията на Софийска земя. Очерци. С., 1985, 176 с. с ил. (Науч.-попул. сер. Изкуството и ние).

Станчева, М. Стражите на Сердика. — Космос, 1971, № 2.
За кулите и портите на крепостта.

Станчева, М. Съвет на старейшините. — София, 1983, № 6, с. 30.
За останките от герузия.

Станчева, М. „Събаряне на идолите" в Боянската църква. — Изкуство, 1979, № 3, 29—32.

Станчева, М. Тракийска златна купа. — В: София — древна и млада, 20—21.

Станчева, М. Тракийска златна купа от София. — Векове, 1975, № 2, 59—63.

Станчева, М. Тракийски златен съд от София. — МПК, 1973, № 3, 3—5.

Станчева, М. Тракийски златоносни рудни разработки край София. — Археология, 1973, № 1, 53—59.

Станчева, М. Тракийското злато на София. — София, 1973, № 11, с. 31.

Станчева, М. Траките в София и Софийско. — София, 1968, 4, 24—25.

Станчева, М. 35 ступенек в античность. Старая римская крепость в подземном переходе на центральной площади Софии. — Курьер ЮНЕСКО, 1974, апрель-май, 30—35.

[Станчева, М.] Тюхе. — София, 1985, 7, с. 16.
Фрагменти от статуя на Тюхе, открити в София.

Станчева, М. Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец по археологически данни. — ИБИД, 29, 1974, 209—222.

Станчева, М. Устройство на златоносните рудни галерии край София. — В: Първи симп. по история на минното дело в Югоизт. Европа, Варна, 1975 г. Сб. доклади. Т. 1, Варна, 1975, 107—108.

[Станчева, М.] Херакъл. — София. 1985, 1, с. 40.
Глава от статуя на Херакъл, намерена в София.

Станчева, М. Художествените качества на българската керамика от епохата XV—XVII в. — Сб. Традиции и нови черти в българското изкуство, С., 1976, 88—96.
Наблюдения върху археологически находки от София.

Стойков, Г. Архитектурни проблеми на Боянската църква. Принос към някои неизяснени и спорни въпроси на българската архитектура през Средновековието и Възраждането. С., 1965, 152 с. с ил.
Рец.: Ст. Михайлов. — Археология, 1965, № 4, 80—82.
Тивчев, П., Г. Цанкова. Из миналото на гр. София — История и география, 1965, № 4, 49—51.
Тъпкова-Заимова, В. Под византийско владичество [Средец]. — В: — древна и млада, 41—44.
Флорева, Ел. Драгалевският манастир. Стенописите на старата черква. — МПК, 1979, № 4, 22—27.
Фол, Ал. Символично погребение от с. Казичене, Софийско. — Изкуство, 1975, № 3 4, 11—13.
Хадживълчева, Ел., Ст. Дойчинов. Химични и микробиологични фактори, увреждащи стенописите в Боянската църква. — МПК, 1981, № 3, 50—53.
Харбова, М. Укрепеният български средновековен град XIII—XVI век. [Изследване]. С., 1979, 172 с. с ил. и пл. На много места за средновековния Средец.
Хоргоши, Эден. Serdica — Sredec — Sofia. (Данные к истории топонимии на основе венгерских хроник XII—XIV веков.) — Старобългаристика, 1981, № 5, 94—99.
Цанков, Ст. Бююк джамия в София. — Векове, 1975, №2, 57—58 с ил.
Цанкова-Петкова, Г. Българското начало на София. Хан Крум превзема Сердика. — София, 1981, № 4,
Ценкова-Петкова, Г., П. Ангелов. Извори за историята на София IV—XIV век. С., 1980, 78 с. с ил.
Рец.: К. Мечев. Средновековна софийска историческа христоматия. — София, 1981, № 7, с. 37.
Цанкова-Петкова, Г. Сердика, Средец, Триадица. Имената и съдбите на София през ранното средновековие. София, 1981, № 11, 2—3.
Цанкова-Петкова, Г. Страници из историята на средновековна София (VI—XII в.). — В: Сб. Сердика — Средец София. С., 1976, 9—25.
Цветкова, Б. Мюсулманският полумесец над Средец. — В: София древна и млада, 71—74.
Цончева, М. Боянската църква. — София, 1981, № 5, 11—12.
Цончева, М. Живопис човечна. Боянската църква. — Плиска, Мадара, Преслав, № 5, 28 дек. 1979, с. 7.
Цончева, М. За предренесансовия характер на Боянските стенописи. Пламък, 1981, № 4, 168 174.
Цончева, М. Неколкопластова средновековна живопис в църквата „Св. Георги" в София (края на IX — края на XIV в.) и византийската художествена традиция. — Пробл. изкуството, 1978, № 3, 47—55.
Цончева, М. Църквата Св. Георги в София. (Науч. моногр.) С., 1979, 276 с. с ил. (Поред. Памет. на старата българ. монум. живопис).
Рец.: В. Динова-Русева. Ценно монографично издание. — Пробл. изкуството, 1980, № 1, 61—63; V. Dinova-Ruseva. Une contribution importante dans la peinture monumentale des Balkans. — Etud. balk., 1980, No 1, 138—139; Р. Станић. — Саопштења, 13, 1981, 332—334; В. Пандурски. МПК, 1981, № 4, с. 55.
Чернев, Ч. Софийските манастири. — Наша родина, 1975, № 5, 10—12.
Шалганов, К. Кани за смола от Сердика. — София, 1981, №10, с. 18.
Шалганов, К. С археологически адрес ул. „Генерал Гурко" № 13. Старохристиянска гробница. София, 1982, № 5, с. 23.
Шмидек, Е., Ш. Постаджиян. Приложение на земната фотограметрия и фотограметрично документиране на археологическите обекти Мадарски конник, стенописа в Боянската църква и др. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конф. „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 1976. Шумен, 1976, 98—105.
Щерева, Ир. Колективна находка от средновековни накити от София. — Археология, 1973, № 1, 38—41.
Янев, Ст. Историческият център на София — минало, настояще, бъдеще. МПК, 1979, № 4, 27—34.
Опорно-сравнителен план на антична Сердика, средновековен Средец и съвременна София.
Янев, Ст. Нови данни за църквата „Св. Георги" в София. — МПК, 1973, № 1, 42—46.
Във връзка с консервационно-реставрационни мероприятия.
Янев, Я. Държавен надзор на турското монетосечене в София през XVII век. — Нумизматика, 1976, № 102, 45 46.
Archéologie dans la ville. — Archeologia (Paris), 1985, No 204, 6—7.
И за археологически открития в София.
Balkanska, A. J. Serdica. — In: Tabula Imperii romani. K 34 Sofia. Naissus — Serdica — Thessaloniki. Ljubljana, 1976, 113—114.
Barnard, L. W. The Council of Serdica. Two Questions Reconsidered. — In Ancient Bulgaria. Papers presented to the Internat. Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Nottingham 1981. P. 2. Nottingham, 1983, 215—231.
Barnard, L. W. The Council of Serdica. 343 A. D. Sofia, Synodal Publishing House, 1983, 223 p., III.
Bodin, P. A. Om Bojana kyrkan. — Artes (Stockholm), 1981, 7, No 1, 50 58.
Dujčev, I. Bojana. Siedlung und Kirche. — In: Lexikon des Mittelalters. 2, 2, 1981, p. 353.
Faludy, A. Kalojan szebasztokrátor portreja. (Reszlet). — In: A. Faludy. Bizánc festészete és mozaikmuvészete. Budapest, 1981, p. 39.
Gerov, B. Die Einteilung der städtischen Territorien im römischen Thrakien in regiones (χῶραι), Phylen und Komarchien. — In: Akten des VI. Intern. Kongr. für griech. u. latein. Epigraphik, München 1972. München, 1973, 492—494.
Латински надпис от Сердика.
Grigorova, K. Die antike Objekte im Zentrum von Sofia. Reisenführer. Dt. übers. [от бълг.] M. Fingowa. S., 1984. 48 с. с ил., пл.
Grigorova, K. Neues aus der Alten Welt... Bulgarien. — Das Altertum, 1983, No 1, 62—63.
Находки от Сердика и Средец.
Grigorova, K. The ruins in the centre of Sofia. A guidebook. Transl. [от бълг. на англ. ез.] by Vassil Athanassov. S., 1984. 48 с. с ил., пл.
Kitov, V. The architecture of the Boyana Church. — In: N. G. Luckevic, O. Sokolov et E. Selestova. Odessa museum of western and eastern art. Odessa, 1982, 67—74. A Legscy for all. The world's major natural, cultural and historical sites. Paris, UNESCO, 1982. 136 p.
За Боянската църква на с. 28—29.
Mihailov, G. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. Vol. IV: Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strymonis Nestique repertae. S., Acad. litt. Bulg., 1966. 348 p. 86 ill., 1 k. (Acad. litt. Bulg. Inst. archaeologicum. Ser. epigraphica, No 9).
Mihailov, G. Une nouvelle inscription de l'enceinte de Serdica. — Epigraphica, 1976, No 1—2, 21—24.
Nikolov, V. Die ornamentale Verzierung der bemalten Frühneolithischen Keramik aus der Ebene von Sofia. — Stud. praehist., 7, 1984, 17—32.
Panajotova, D. Die Wandmalerei in Bojana. Ein Meisterwerk des 13. Jahrhunderts. Übersetzer: Gerda Minkova. S., Fremdsprachenverl., 1966, 56 p.
Panajotojtova, D. Les peintures murales de Boiana. Un chef-d'œuvre du XIIIe siècle. Traduit du bulg. par Stoian Tzonev. S., Ed. en langues étrangères, 1966, 56 p.
Panajotova, D. The Boyana murals. Translated by Krassimira Noneva. S., Foreign Languages Press, 1966, 48 p.
Paskaleva-Kabadaeva, K. Nouvelles données sur l'église Saint-Georges du Monastère de Krémikovtzi. — In: Actes du XIVe Congrès internat. d'étud. byzant., Bucarest, 1971. T. 3. Bucarest, 1976, 345—347.
The Princeton encyclopedia of classical sites. Ed. Richard Stillwell. Princeton, Princeton Univ. Press, 1976, 1021 p.
За Сердика на с. 828—829.
Reho-Bumbalova, M. Eror e il gioco dell' ephedrismos su una lekythos di Sofia. — Babesch. Bull. antieke beschaving, 56, 1981, 153—156.
Stančeva, M. A Sofia — par la porte de Serdica. — In: Les musées bulgares. S., Comité nat. bulgare pour l'ICOM, 1977, 15—19.
Stančeva, M. Epanouissement et disparition de deux villae rusticae près de Serdica. — In: Actes du Ier Congr. internat. des étud. balk. et Sud-Est européennes. T. 2. S., 1970, 535—538.
Stančeva, M. Nouvelles données sur la conquête de Sofia par les Turcs ottomans. — Byzantinobulgarica, 6, 1980, 357—362.
Stančeva, M. Les problèmes de l'intégration des monuments archéologiques dans le cadre contemporain de Sofia. — In: Actes du Colloque internat. Archéologie urbaine, Tours 1980. Paris, 1982, 75—78.

Stančeva, M. Serdica aux confins de deux époques (IVe—VIe siècle). – Etud. histor., 8, 1978, 107—122.
Stančeva, M. Serdica: la vecchia Sofia. — Mondo archeologica, 17, 1977, 47—49.
Stančeva, M. Sofia au Moyen Age à la lumière de nouvelles études archéologiques. – Byzantinobulgarica, 5, 1978, 211—228.
Stančeva, M. Sofia: le musée dans la rue. Patrimoine archéologique et urbanisme contemporain. Museu (UNESCO), 1980, No 3, 106—113.
Stančeva, M. Sredec dans l'histoire de la culture matérielle et l'art de la Bulgarie médiévale. – Старобългаристика, 1979, No 4, 42—50.
Stančeva, M. Sur le culte d'Artémis à Serdica. – In: Studia in honorem Veselini Besevliev. S., 1978, 230—234.
Stančeva, M. Sur certains traits de la culture médiévale de Nesebar et Sofia. – In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symp. internat., Nessèbre 1979. T. 1. S., 1981, 337—340. (Byzantinobulgarica, 7).
Stančeva, M. Sur l'importation du verre italien à Sofia aux XIVe—XVIe s. — In: Verre médiéval aux Balkans (Ve—XVe s.). Belgrade, 1975, 157—166. (Посебна изданьа Балканол. инст. Београд. Т. 3.).
Stančeva, M., L. Donceva-Petkova. Sur la surface habitée de Sredec aux IXe—XIVe s. — ИАИ, 35, 1979, 111—133.
Stančeva, M. Thrakische Goldgewinnung bei Sofia in Bulgarien. – Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur in Bergbau, 4, 1985, 122—127.
Stančeva, M. Trésor du début de l'époque de Hallstatt (de Sofia). — In: Ier Congrès internat. de thracologie, Sofia 1972. Résumés des communications. S., 1972, p. 107.
Stančeva, M. Trois hermes-portraits de Sofia. — In: XVe conférence internat. d'étud. class. des pays socialistes „Eirene". Résumés des communications. S., 1978, 101—102.
Stančeva, M. Une coupe en or de Sofia. — Thracia, 3, 1974, 221—241.
Stančeva, M. L'urbanisme respectieux: l'exemple de Sofia. — In: Archéologie et projet urbain. Monuments historiques N 136. Paris, 1985, 59—62.
Tabula Imperii romani. D'après la carde internat. du monde au 1 : 1000.000. K 34 Sofia. Naissus — Serdica — Thessaloniki. Ljubljana, Slov. akad. znan. in umetn., 1976, 158 p. Рец: Велизар Велков. — Археология, 1979, № 1, с. 65; Gerov. — Gnomon, 38, 1980, 589—591.
Velkov, V. L'antique Serdica. – Comité Olympique Bulgare. Bulletin 184—185 (I). S., 1984, 16—21.
Същото на англ. ез. – Ancient Serdica.
Velkov, V. Cities in Thracia and Dacia in Late Antiquity. (Studies and Materials). 2nd ed. Amsterdam, 1977.
И за късноантична Сердика.
Velkov, V. Kleinasiaten und Syrer in der Balkangebieten während des Spätantike (IV—VI Jhdt.) — Etud. histor., 2, 1965, 19—29.
Заселници в Сердика.
Velkov, V. Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies. Amsterdam, A. M. Hakkert, 1980. 303 p.
Сведения за Сердика на много места в книгата.
Rez: M. Oppermann. — Deutsche Literaturzeitung, 102, 1981, N 9, 796—797; Y. et L. Robert. — Bull. épigraphique, 1981, p. 325; A. Dierkens. – Latomus, 41, 1982, p. 893; Fr. Vittinghoff. — Hist. Zeitschrift, 236, 1983, 430—431; R. Hosek. – Eirene, 21, 1984, 139—140.
[Velkov, V.] Sofia, une ville à l'histoire sept fois millénaire. — In: Sofia vous invite. (Com. bulg. Olympique). S., 1984, 5—6.
Velkov, V. Das Zeitalter Konstantiua des Grossen in Thrakien. — Acta antiqua Hung., 24, 1/4, 1976 (1979), 397—406.
За Константин Велики и Сердика.
Velkov, V. Zur Geschichte der Stadt Serdica (Sofia) vom 4.—9. Jhdt. – In: Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies. Amsterdam, 1980, 237—244.
Velkov, V. Zur Geschichte der Stadt Serdica vom IV. – IX. Jh. — Etud. histor., 3, 1966, 53—60.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

Магдалина Станчева — Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми 6

Сава Бобчев — Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години 37

Константин Шалганов — Стратиграфски наблюдения върху участък от сердикийския некропол 59

Магдалина Станчева, Кунка Григорова — Нови находки на антични глинени лампи от Сердика 66

Константин Шалганов — Многокамерна гробница от източния некропол на Сердика 74

Дафина Василева — Църквата „Св. Спас“ в София 78

Магдалина Станчева, Весела Писарова — Колекция от пръстени в Музея за история на София 98

Магдалина Станчева, Татяна Шалганова — Археологически данни за внос на западен порцелан в София през XVIII—XIX в. 125

Магдалина Станчева, Татяна Николова — Нови проучвания върху глинените лули от Сердика 133

Стамен Михайлов — Из страниците на две църковно-славянски книги от Сеславския манастир „Св. Никола“ 143

Мери Ковачева — Сердика — София и археомагнитните изследвания в България 146

Списък на съкращенията 153

Библиография (1965—1985) 153

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 5

Магдалина Станчева — Археологическое наследие София. Формирование, состояние и проблемы 6

Сава Бобчев — Обзор обнаруженных остатков Сердики за пятидесятилетний период 58

Константин Шалганов — Стратиграфические наблюдения над участком Сердикийского могильника 65

Магдалина Станчева, Кунка Григорова — Новые находки античных глиняных ламп из Сердики 73

Константин Шалганов — Многокамерная гробница восточного могильника Сердики 77

Дафина Василева — Церковь св. Спаса в Софии 96

Магдалина Станчева, Весела Писарова — Коллекция перстней Музея истории Софии 123

Магдалина Станчева, Татяна Шалганова — Археологические данные о ввозе западноевропейского фарфора в Софию в XVIII—XIX вв.132

Магдалина Станчева, Татяна Николова — Новые исследования глиняных трубок из Сердики 142

Стамен Михайлов — На страницах двух церковнославянских книг из Сеславского монастыря св. Николы ...145

Мери Ковачева — Сердика — София и археомагнитные исследования в Болгарии 152

Список сокращений 153

Библиография 1965—1985 гг. 153

SOMMAIRE

Préface 5

Magdalina Stančeva — Patrimoine archéologique de Sofia. Formation, état et problèmes 6

Sava Bobčev — Vestiges de Serdica découverts au cours de cinquante ans — revue 58

Konstantin Šalganov — Observations stratigraphiques sur un secteur de la nécropole de Serdica 65

Magdalina Stančeva, Kunka Grigorova — Nouvelles trouvailles des lampes antiques en argile de Serdica ... 73

Konstantin Šalganov — Tombeau à plusieurs caméras de la nécropole orientale de Serdica 77

Dafina Vasileva — L'église „Saint-Spas" à Sofia 97

Magdalina Stančeva, Vesela Pisarova — Collection des bagues du Musée de l'histoire de Sofia 124

Magdalina Stančeva, Tatiana Šalganova — Données archéologiques concernant l'importation à Sofia du porcelaine de l'Occident pendant le XVIIIe et le XIXe s. 132

Magdalina Stančeva, Tatiana Nikolova — Nouvelles études concernant les pipes en argile de Sofia 142

Stamen Mihajlov — A travers les pages de deux livres ecclésiastiques slaves du monastère „Saint-Nicolas" près du village Seslavci, département de Sofia ...145

Meri Kovačeva — Serdica — Sofia et les études archéomagnétiques en Bulgarie 152

Abrévations 153

Bibliographie 1965-1985 153

СЕРДИКА
том 2

***

Редактор Илиана Ненчева
Художник Таня Николова
Художествен редактор Валери Александров
Технически редактор Донка Костова
Коректор Радка Кацарова

***

Издателски индекс 10882
Код 28/9531476431/0636-12-89
Дадена за набор на 8. 04. 1989 г.
Подписана за печат на 16. 02. 1990 г.
Формат 60 × 84/8 Тираж 800
Печатни коли 20,50 Издателски коли 19,13 УИК 22,81
Цена 5,05 лв.

***

Издателство с печатница на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“ бл. 6
Поръчка № 4279